

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLY BA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

SH.SH.SHODMONOV, M.T.YAXSHIEVA, R.A.YUSUPOV

PUL NAZARIYASI

**O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi
tomonidan 5A-340101 –“Iqtisodiyot nazariyasi” magistratura
mutaxassisligi yo'nalishi bo'yicha ta'lim olayotgan talabalar uchun
o'quv qo'llanma sifatida tavsiya etilgan**

**Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi
TOSHKENT-2011**

UDK: 336.77(075)
BBK 65.011.3ya73
Sh74

Shodmonov Sh.Sh., Yaxshieva M.T., Yusupov R.A. Pul nazariyasi: O'quv qo'llanma. –T.: TDIU, 2011.

Ushbu qo'llanma kadrlar tayyorlash milliy dasturi, O'zbekiston Respublikasi davlat ta'lim standarti hamda shu kurs bo'yicha namunaviy va ishchi o'quv dasturlari asosida tayyorlangan. Unda pul va pul mexanizmining quyidagi mantiqiy sxemasidan foydalangan.

ikki - Keyns va monetaristik-variantda berilgan.

Pulning Unda hozirgi davr pul muammosining dolzarbligi ko'rsatilgan, tovar-pul munosabatlarining tarixiy evolyutsiyasi o'z ifodasini topgan; pulning hozirgi zamon miqdor nazariyasi iqtisodiyotga ta'sir ko'rsatish yo'nalishlari va mexanizmlari hamda ular bilan bog'liq pul siyosati muammolari ochib berilgan; milliy pul va moliyaviy, makroiqtisodiy barqarorlik masalalari tahlil qilingan.

Tadqiqot genetik-tarixiy, tub mazmundan funktsional aloqa va munosabatlarga bo'lgan oraliqda olib boriladi. Turlicha kontseptsiya va modellarni sintez qilishga harakat qilinadi, shuningdek, ular qiyosiy tahlil qilingan.

O'quv qo'llanmani tayyorlashda pul munosabatlari sohasida I.A.Karimov asarlaridan, yangi qonunlar, Farmonlar va Qarorlardan, iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish bo'yicha faktik va statistik materiallardan foydalanilgan.

Shu bilan birga Keyns Dj.M., Fridmen M., Fisher S., Xarris L., Samuelson P., Makkonell K., Usoskin V. kabi taniqli iqtisodchi olimlar asarlaridan ham keng foydalanilgan.

Ushbu o'quv qo'llanma yangi pedagogik va informatsion texnologiyalarni hisobga olgan holda tayyorlangan.

Qo'llanma birinchi navbatda magistrlar uchun mo'ljallangan bo'lib, undan aspirantlar, talabalar, malaka oshirish instituti tinglovchilari va pul muammolari bilan qiziquvchilar foydalanishlari mumkin.

Mas'ul muharrir: prof. N.X. Jumayev

Taqrizchilar: i.f.d. R.R. Xasanov

i.f.n. dots. T.M.Ziyaev

i.f.n. dots. N.T.O'rmonov

УДК: 336.77(075)
ББК 65.011.3я73
Ш74

ШадмановШ.Ш., ЯхшиеваМ.Т., ЮсуповР.А. Теорияденег: Учебноепособие. –Т.: ТГЭУ, 2011.

Подготовленное пособие составлено на основе требований Национальной программы по подготовке кадров, образовательного Госстандарта РУз, типовой и рабочей программы по данному курсу. В нем используется следующая логическая схема изучения денег и денежного механизма: в нем актуализируется проблема денег в современный период, прослеживается историческая эволюция товарно-денежных отношений и их теоретическое отражение в экономической науке, дается современная количественная теория денег на экономику и связанные с этим проблемы денежной политики, анализируются проблемы национальных денег и финансовой макроэкономической стабилизации.

Исследование осуществляется в диапазоне от исторического генезиса и сущностных связей до функциональных форм и отношений. Делается попытка синтеза различных концепций и моделей, а также проводится их сравнительный анализ.

При подготовке учебного пособия используются труды Президента И.А.Каримова, новые законы и постановления в области денежных отношений, фактические и статистические материалы по реализации экономической реформы. Используются также труды таких видных экономистов, как Кейнс Дж.М., Фридман М., Фишер С., Харрис Л., Самуэльсон П., Макконнелл К., Уоскин В. и др.

При подготовке данного учебного пособия использованы новые педагогические и информационные технологии.

Пособие рассчитано в первую очередь для магистров, однако может быть использовано также студентами, аспирантами, слушателями ИПК и всеми, кого интересуют проблемы денег.

Ответственный редактор: проф. Н.Х. Жумаев

Рецензенты: д.э.н. Р.Р.Хасанов Р.Р.

к.э.н., доц. Т.М Зияев.

к.э.н., доц. Н.Т.Урманов

UDK: 336.77(075)
BBK 65.011.3ya73
Sh74

Shodmonov Sh.Sh., Yakhshiyeva M.T., Yusupov R.A. Money theory: Teaching manual. -T.: TSUE, 2011.

The manual is made on the bases of demand of the National program on preparing human resources, governmental standards on education of the Republic of Uzbekistan, type program and work program on this course. There is used next logical schema of learning money and money mechanism. Here is the problem of money in modern period is actualized, historical evolution of trade – money relations and their theoretical reflection on economics is showed, modern money quantity theory in its two main variants (Keynesian and monetary) is given, mechanisms and channels of influence of money on economics and problems of monetary policy, are discovered, problems of national money and financial macro economical stabilization are analyzed.

The research is made in the range from genetic – historical, essential links and relations to functional ones. The attempt of joining of different conceptions and models and also their comparative analysis is made.

On preparing this manual the books of the President of the Republic of Uzbekistan I.A.Karimov, new laws, and orders in the field of money relations, existing and statistical materials on the realization of economic reforms are used. Also, works of outstanding economists such as J.M. Keynes, M. Fridman, S. Fischer, S. Harris, P. Samuelson, K. Macconell, V. Usoskin and others, are used.

On preparing this manual, new pedagogical and informational technologies, are used.

The manual is addressed, firstly, to masters, however, it may also be used by students, aspirants, listeners of Institution of Upgrading the Qualification, and also by everybody who is interested in money problems.

Editor in chief: prof. N.X. Jumayev
Reviewers: prof.R.R. Xasanov
docent. T.M.Ziyaev

M U N D A R I J A

8

KIRISH.....	
1-BOB.PULEVOLYUTSIYASI.....	11
1.1. Pullarning kelib chiqishi, mohiyati va amal qilishshakllarining tarixiy rivojlanishi.....	11
1.2. Hozirgi davrda pulning amal qilish muammolari bo'yicha nazariy tadqiqotlarning kuchaytirilishi.....	18
1.3. Pulning tabiatini tushunishga bo'lgan turlicha kontseptual yondashuvlar.....	21
2-BOB. PUL TOVAR ALMASHUVI VA QIYMAT SHAKLINING TARIXIYRIVOJLANISH NATIJASI SIFATIDA.....	28
2.1. Ayirboshlash munosabatlari evolyutsiyasi, tovar-pul muomalasi. Tovar ishlab chiqarishning yuzaga kelishi va rivojlanishi.....	28
2.2 Tovar-pulmunosabatlariningvujudgakelishi.....	31
2.3. Pulning mohiyati va funktsiyalari. Hozirgi zamon pulining iqtisodiy mazmuni.....	39
3-BOB.PUL TO'G'RISIDA NAZARIY KONTSEPTSIYALARNING TARIXIYSHARXI.....	48
3.1.Pulning metallistik nazariyasi.....	48
3.2. Pulning nominalistik va davlat nazariyalari.....	50
3.3. Pulning miqdoriy nazariyasi.....	54
4-BOB.PULNING NEOKLASSIK NAZARIYASI.....	61
4.1.Monetarizm doktrinasining vujudga kelishi va uning evolyutsiyasi.....	61
4.2. M.Fridmanning pul nazariyasi.....	70
4.3. Pulgabo'lgan talab.....	74
5-BOB. PUL XO'JALIGININGKEYNSMODELI.....	80
5.1. Keynscha pul nazariyasining asosiy tavsifnomalari.....	80
5.2. Keyns modelida pulga bo'lgan talab nazariyasi.....	88
5.3. Pulning Keynscha va neoklassik nazariyasi sintezi.....	92
6-BOB. INFLYATSIYA NAZARIYALARI VA UNI JILOVLASH USULLARI.....	97

6.1. Inflyatsiyaning mohiyati va uning yuzaga chiqish shakllari.....	97
6.2. Inflyatsiyaning shakllari va turlari.....	99
6.3. Inflyatsiya nazariyalari.....	10
6.4. Inflyatsiyaning iqtisodiy-ijtimoiy oqibatlarini va uni jilovlash usullari.....	10
	6
7-BOB. PUL-KREDIT TIZIMI. BANKLAR VA ULARNING BOZOR IQTISODIYOTIDAGI ROLI.....	114
7.1. Pulgabo'lgantalabvapur taklifi.....	114
7.2. Kreditning mohiyati, manbalarini va vazifalari.....	121
7.3. Bank tizimi. Markaziy va tijorat banklari, ularning vazifalari va bank islohotlari.....	125
8-BOB. KEYNSCHILIK VA MONETARIZMDA PUL SIYOSATI MUAMMOLARI.....	144
8.1. Pulning iqtisodiy tizimga ta'siri.....	144
8.2. Pulning iqtisodiyotga ta'siri portfelli yondashuvlari va yo'nalishlari.....	146
8.3. Pul qoidasi va pul-kredit siyosati.....	158
9-BOB. O'ZBEKISTONNING BOZOR IQTISODIYOTIGA O'TISH DAVRIDA MILLIY VALYUTA SO'MNI BARQARORLASHTIRISH YO'LLARI.....	166
9.1 Pul-kredit islohotlari, ularning maqsadi, vazifalari va usullari.....	166
9.2. Milliy valyuta va uni barqarorlashtirish yo'llari.....	169
9.3. Islohotlarning hozirgi bosqichida inflyatsiyaga qarshi siyosat.....	175
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI.....	182

KIRISH

Mamlakatimiz mustaqillikka erishib iqtisodiy islohotlarni amalga oshirishning dastlabki davrlaridan boshlab hukumat pul-kredit munosabatlariga katta e'tibor berib kelmoqda, chunki biror-bir davlat pul sohasidagi munosabatlarni yo'lga qo'ymasdan iqtisodiyotni to'laqonli rivojlantira olmaydi. Tashqi iqtisodiy munosabatlar va ichki aloqalarning Respublikamiz tanlagan bozor iqtisodiyoti yo'lga mos ravishda rivojlanishi pul munosabatlarining rivojlanish darajasiga bog'liqligini alohida ta'kidlab o'tish zarur. Shu sababli Prezidentimiz I.A.Karimov ushbu masalaning dolzarbligiga alohida e'tibor berib: "Bugun dunyo iqtisodiyotidagi ahvolni tahlil qilar ekanmiz, gahon moliyaviy va iqtisodiy inqirozi hali-beri nihoyasiga yetgani yo'q, deb aytishga barcha asoslarimiz bor.

Bugungi kunda bozorni pul resurslari bilan zo'r berib to'ldirish davom etayotgani fond va xom-ashyo bozorlarida sun'iy ravishda oshirib borilgan spekulyativ narxlarning yanada ko'tarilib ketishiga, ta'bir goiz bo'lsa, moliyaviy ko'piklarning battar avg olishiga, inflyatsiyaning gilovlab bo'lmas daragada o'sish xavfining ko'payishiga olib kelmoqda.

Gahon miqiyosida konvertatsiya qilinadigan asosiy valyutalarning beqarorligi giddiy xavotir uyg'otmasdan qolmaydi. Bu, birinchi navbatda, rivojlanayotgan davlatlarning ushbu valyutalarga bo'lgan ishonchiga giddiy putur yetkazmoqda.

Biz bugun 2010 yil yakunlarini baholar ekanmiz, avvalo, mamlakatimiz iqtisodiyotining yuqori barqaror o'sish sur'atlari va makroiqtisodiy mutanosibliigi saqlanib qolayotganini qayd etishimiz zarur. Iqtisodiyotimizda 2010 yili yuqori o'sish sur'atlari ta'minlanib, aholining real daromadlari 123,5 foizga oshdi, o'tgan yilda inflyatsiya daragasi 2009 yildagi 7,4 foiz o'rniga 7,3 foizni tashkil etdi. Bu avvalambor qat'iy, shu bilan birga, puxta o'ylangan pul-kredit siyosati va inqirozga qarshi ko'rilgan samarali chora-tadbirlarimizning natigasidir."¹ deb ta'kidladi.

Pul sohasidagi munosabatlarni rivojlantirish uchun ular to'g'risidagi turli nazariyalarni o'rganish, umumlashtirish va ulardan O'zbekistonning iqtisodiy taraqqiyotga erishishini ta'minlash yo'lida foydalanish zarurdir. Shu bilan birga Respublikada pul munosabatlarining ilmiy asosda rivojlanishi Iqtisodiy tashkilotlar va Xalqaro moliya institutlari bilan

---

¹ Karimov I.A. Barcha ravagavasturlarimiz vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi./ X.alqso'zi, 2011 yil.

o'rnatiladigan munosabatlarning keng qamrovliligini belgilashda katta ahamiyatga egadir.

«Zamonaviy ikki pog'onali bank tizimini yaratish orqali mustaqil pul-kredit siyosati yuritish, byudjet va pul siyosatining mas'uliyat doirasini aniq belgilab qo'yish, ularning o'zaro samarali munosabatini ta'minlash imkoniyati paydo bo'ldi. Buning natijasida iqtisodiyotimiz manfaatlarini barqaror va ishonchli tarzda qondirib borishga erishildi.»²

Pul sohasidagi munosabatlarning shakllanishi hamda moliya bozorining rivojlanishi respublika tijorat banklari tomonidan o'tkazilayotgan pul operatsiyalari ko'lamini va turlarining ko'payishiga hamda iqtisodiy faoliyat bilan shug'ullanuvchi xo'jalik sub'ektlari uchun respublikamizdan tashqaridagi hamkorlar bilan aloqalarni kengaytirishga zamin yaratadi.

Shu sababli "Pul nazariyasi" fani bo'yicha ushbu o'quv qo'llanma bozor iqtisodiyoti va jahon moliya munosabatlarining negizini tashkil etuvchi pulning mazmuni, uning harakatlarini, undan foydalanish to'g'risidagi nazariyalarni o'rganish va ulardan O'zbekiston Respublikasi uchun zarur bo'lgan amaliy jihatlarni ham tadqiq qilishga bag'ishlangan dolzarb o'quv qo'llanma hisoblanadi.

Shu va boshqa muhim iqtisodiy masalalarni tezroq hal qilish, ularning echimini topish pul va pul sohasidagi munosabatlarining mazmunini, ularning talablari va xususiyatlarini, qonun-qoidalarini, amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlarning maqsadi va mohiyatini chuqurroq bilishlariga bog'liqdir.

"Pul nazariyasi" fani pul to'g'risidagi tushunchalarni, nazariyalarni, uning qonun-qoidalarini o'rgatadi. "Pul nazariyasi" fani magistr talabalarga mamlakatimizda yashayotgan insonlarning turmush darajasi ko'pdan ko'p pul sohasidagi masallarning to'g'ri hal qilinishiga, milliy pul barqarorligining ta'minlanishiga ham bog'liqligini o'rgatadi va milliy istiqloq mafkurasining odamlar ongida shakllanishida, ularning intellektual kamolotga erishuvida muhim rol o'ynaydi.

Lekin shu vaqtgacha o'zbek tilida pulning hozirgi davrdagi mazmunini, uning ichki sir-asrorlarini, uning haqiqiy mohiyatini sinchiklab o'rganishga intilayotgan o'quvchilar va talabalarimiz uchun mo'ljallangan iqtisodiy muammolarni hal qilishga harakat qilayotgan rahbar xodimlar,

---

² O'zbekistonning 16 yillik mustaqil taraqqiyot yo'li. Prezident Islom Karimovning O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi, Vazirlar Mahkamasi va Prezident Devonining O'zbekiston mustaqilligining 16 yilligiga bag'ishlangan qo'shma majlisidagi ma'ruzasi. "Xalq so'zi" gazetasi, 2007 yil 31 avgust, 173-son.

iqtisodchi mutaxassislar, pul to'g'risidagi nazariyalar bilan qiziquvchi keng kitobxonlar ommasi talablariga javob beradigan adabiyotlar, qo'llanmalar, ayniqsa, darsliklar etarli emas. Yurtboshimiz aytganidek: «...birinchi galda, taraqqiyotimizning har bir yo'nalishi – jamiyatimizdagi siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy munosabatlarning rivoji haqida maxsus darsliklar, qo'llanmalar, ommabop adabiyotlar yaratish zarur»³. Darsliklar va o'quv qo'llanmalari etishmasligi bo'yicha oliy o'quv yurtlari va kollejlardagi ahvolni, shuningdek, kadrlar tayyorlash milliy dasturida qo'yilgan muhim vazifalarni hisobga olib, biz “Pul nazariyasi” fani bo'yicha ushbu o'quv qo'llanmani tayyorlashga jazm qildik.

Biz bozor iqtisodiyotiga kirib borayotganimizni, bu sharoitda yashashimiz, faoliyat ko'rsatishimiz, iqtisodiy munosabatlarda bo'lishimizni hisobga olib, pul munosabatlari sohasidagi muammolarni, uning sabab-oqibatlarini, qonun-qoidalarini, tushunchalarini, ular bizning sharoitimizda qay darajada, qanday shaklda amal qilayotganligini batafsilroq yoritishga harakat qildik. Ushbu o'quv qo'llanmada pul munosabatlari sohasidagi jarayonlarning faqatgina yuzaki, ko'rinib turgan tomonlarigagina emas, balki ularning ichki mohiyati, ziddiyatlari va bog'lanishlariga, bu jarayonlarning sabab va oqibatlariga alohida e'tibor berildi. Ushbu o'quv qo'llanmada O'zbekistonda bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida pul munosabatlari sohasidagi muammolar, ayniqsa, Prezidentimiz asarlarida, ma'ruza va nutqlarida, qabul qilingan qonunlar va qarorlarda bayon etilgan tamoyillar, xususiyatlar ham qamrab olindi hamda nazariyani amaliyotga yaqinlashtirish maqsadida pul munosabatlari sohasining ko'pgina umumiy qonun-qoidalari bevosita O'zbekiston hayoti misolida yoritildi.

Asosiy iqtisodiy tushunchalarni soddaroq qilib, oddiy tilda, misollar, jadvallar, grafiklar asosida tushuntirishga harakat qilindi.

Ushbu o'quv qo'llanma yangi standart talablari bo'yicha tuzilgan dastur asosida yozildi. O'quv qo'llanmada dasturdagi asosiy va zaruriy mavzular qamrab olingan. Lekin hajm cheklangan bo'lganligi uchun ko'pgina materiallar iloji boricha qisqartirib berildi. Shuning uchun o'quv qo'llanmada kamchilik va munozarali jihatlar ham bo'lishi mumkin.

O'quv qo'llanmada o'qitishning yangi texnologik xususiyatlari hisobga olinib, har bir mavzuda asosiy tayanch tushunchalar va atamalar, takrorlash va munozara uchun savollar, oxirida esa asosiy va qo'shimcha adabiyotlar ro'yxati keltirildi.

---

³ Karimov I.A. «Donishmand xalqimizning mustahkam irodasiga ishonaman». «Fidokor» gazetasi, 2000 yil 8 iyun.

“Pul nazariyasi” bo’yicha mazkur o’quv qo’llanma asosan oliy o’quv yurtlari magistratura bosqichi talabalari uchun mo’ljallangan bo’lib, undan o’rta-maxsus o’quv yurtlari tinglovchilari, liuey o’quvchilari, aspirantlar va pul nazariyasi sohasidagi bilimlarga qiziquvchi barcha kitobxonlar ham foydalanishi mumkin.

Ushbu o’quv qo’llanmaning dastlabki varianti rus tilida chop etilgan bo’lib, uni tayyorlashda kafedramizning sobiq doçenti G.M.Romonovskiy faol qatnashib qo’llanmaning ayrim boblari va mavzulari bevosita u kishi tomonidan tayyorlangan edi. Qo’llanmaning hozirgi, lotin alifbosidagi nashrini tayyorlashda uning dastlabki variantidan va G.M.Romonovskiy materiallaridan keng foydalanildi. Shuning uchun mualliflar G.M.Romonovskiyga o’z minnatdorchiligini bildiradilar.

Mualliflar o’quv qo’llanmaning tuzilishi, mazmuni, muammolarning bayon qilinish tartibi va uslubi bo’yicha bildirilgan har qanday taklif-mulohazalarni minnatdorchilik bilan qabul qiladilar va keyingi o’quv qo’llanma, darsliklar tayyorlashda hisobga oladilar.

I-BOB. PUL EVOLYUTSIYASI

1.1. Pullarning kelib chiqishi, mohiyati va amal qilish shakllarining tarixiy rivojlanishi

Pul kelib chiqishining evolutsion kotsepsiyasiga ko'ra, ular ijtimoiy mehnat taqsimoti, ayirboshlash, tovar ishlab chiqarishning rivojlanishi natijasida vujudga kelgan. Qiymat shakllari va ayirboshlash rivojlanishining tarixiy jarayonini tadqiq qilish orqali tovarlar umumiy olami ichidan pul rolini bajaruvchi alohida tovarning ajralib chiqishini tushunish mumkin.

Bir tovarning qiymati uni boshqa bir tovarga ayirboshlash orqali aniqlanadi ($T-T$). Bir qarashda ayirboshlash bitimida har ikkala tovar ham bir xil rol o'ynaydigandek ko'rinadi. Aslida esa ularning roli turlichadir. Bir tovar o'z qiymatini boshqa tovarga nisbatan ifodalaydi. Ikkinchi tovar esa birinchi tovarning qiymatini o'zida ifodalab, ekvivalent rolini bajaradi, ya'ni qiymatning ekvivalent shaklini tashkil etadi. Xuddi mana shu yerda pulning dastlabki kurtagi paydo bo'ladi.

Pulning paydo bo'lishi va rivojlanishida qiymat shakllarining rivojlanish bosqichlari muhim o'rin tutadi. Umuman olganda qiymatning oddiy yoki tasodifiy, kengaytirilgan, umumiy va pul shakllari mavjud.

Ayirboshlash jarayonining tarixan uzoq davom etgan davri mobaynida ekvivalent rolini o'ynovchi ko'plab tovarlar ichidan ba'zi birlari o'zining barcha tomonidan tan olinishi tufayli ajralib chiqa boshladi. Masalan, chorva, jun, tamaki, tuz ana shunday ekvivalent vazifasini bajargan. Chunki, ekvivalent rolini o'ynovchi tovarlarning barchasi ham ayirboshlash jarayonida muomala vositasi vazifasini bir xilda muvaffaqiyatli bajara olmas edi. Natijada, barcha tovarlarning qiymatini bir xil tovar qiymati orqali taqqoslash mumkin bo'lgan qiymatning umumiy shakli vujudga keldi.

Universal hisob-kitob ekvivalentiga bo'lgan ehtiyoj eramizdan avvalgi VIII asrdayoq kafolatlangan vaznli va tarkibli standartlashtirilgan yombilar paydo bo'lishiga olib keldi. Birmuncha keyingi davrlardagi yombilarning ayrim turlari ularni bo'laklarga bo'lishda qulay bo'lishi uchun belgili kertiklar bilan yasalgan. Biroq bunday takomillashtirishlar baribir savdogarlarni hisob-kitoblarni amalga oshirishda yombilar va ularning bo'laklarini tortib ko'rish zaruratidan xalos etmagan.

Tovar ishlab chiqarishning o'sishi va tovar ayirboshlashning kengayishi, bunday jarayonlarga ko'p sonli hunarmandlar va boshqa qatnashchilarning

jalb etilishi metall pullarning keyingi standartlashtirilishiga va ular miqdorlarining chakana savdo ehtiyojlariga moslashtirilishiga olib keldi.

Taxminan eramizdan oldingi XII asrda Xitoyda, VII asrda esa O'rta yer dengizi davlatlari – Lidiya va Eginada vazni, miqdori va qotishmalarining tarkibiga ko'ra bir xildagi metall pullar paydo bo'ldi. Ular asta-sekin ishlab chiqarish va foydalanish uchun qulay bo'lishi uchun doira shakliga keltirildi. Ular an'anaviy yombilardan birmuncha kichik o'lchamlari bilan, shuningdek, ularning to'lovga qobiliyatligi va asosiy parametrlari (miqdori, qotishmalar tarkibi, vazni) u yoki bu darajada davlat tomonidan kafolatlanishi va muhofaza qilinishi bilan ajralib turardi. Shunday qilib, o'sha davrdan e'tiboran metall pullar hukmronligining uzoq davri boshlandi.

Bunday pullarda nominallar – metall pulning muayyan vaznli standartini ifodalovchi va pullarning nomlari sifatida muhim o'rin olgan tushunchalarning paydo bo'lishi, ushbu pullar evolutsiyasining eng muhim natijalaridan biri edi. Asrlar qa'ridan bizgacha yetib kelgan tangalarning nomlari – draxmalar, franklar, markalar, talerlar va boshqa ko'plab tangalar nomlari – metall pullarning muayyan vaznli mohiyatlarini anglatardi.

Pullarning yombilarda bo'lmagan yangi sifatlari hisob-kitoblarni amalga oshirishda ularni shunchaki oddiy qayta hisoblashga va vaqti kelib tortib ko'rishdan voz kechishga imkoniyat yaratdi. Belgilar va yozuvlar shunday sifat belgilari bo'lib, ular oldiniga pul birliklarining bir tomoniga, keyinchalik - ikkala tomoniga ham bosilgan. Eramizdan oldingi V asrdan boshlab esa ularning majburiy atributlari tusini olgan.

Muomalaga kirgan pullar "moneta" ("tanga") degan nomni Yunonaning nomlaridan biri (Juno Moneta – Ogohlantiruvchi Yunona) sharafiga qabul qilingan bo'lib, uning Rimdagi Kapitoliy tepaligidagi Yunona saroyida ushbu antik davlatning yangi zarbxonasi joylashgan bo'lgan. Tangalarning paydo bo'lishi tovar-pul munosabatlarining rivojlanishi bilan bog'liq edi. Metall pulning eng muhim xususiyatlaridan biri – qiymat ana shu voqeda o'z aksini topgan. Ular muomala uchun yombilarga qaraganda ancha qulay bo'lib, qisqa davr ichida butun dunyoda keng ommalashib ketdi.

Tanganing ko'p asrlik tarixida uning turlari ko'p marta o'zgardi, har bir davr unda o'z "tamg'a"sini qoldirdi. Masalan, eramizdan avvalgi V asrdan boshlab ularda shaharlar nomlarining boshlang'ich harflari, keyinroq – shaharlarning nomlari va hukmdorlar ismlarining qisqacha nomlari paydo bo'ldi. Qadimgi Rimdagi tangalardagi ayrim raqamlar va harflar

tangalarning nominallarini bildirgan. Masalan, 1 raqami bir asosni (bir rim funtiga, ya'ni misning 12 unsiyasiga teng bo'lgan og'irlik o'lchamini), S harfi $1/2$ asosni anglatgan. Antik Eginaning ilk kumush draxmalarida toshbaqalar, fors shohi Doroning (eramizdan oldingi VII–V asrlar) oltin tangalarida esa yoydan o'q uzayotgan shoh tasvirlangan. Qadimgi Rim tangalarida majusiylar xudolari, qahramonlari va imperatorlari aks ettirilgan. Keyingi davrlar ularning o'rniga qirollar, shohlar va cherkov ierarxlari suratlari tasvirlangan. Burjua respublikalari tangalarida podshohlar va avliyolar tasvirlari o'rniga davlat gerblari, turli belgilar va yangi tarixiy hodisalar manzaralari aks ettirilgan.

Zamonaviy O'zbekiston hududidagi pullar ko'p asrlik tarixga ega. Bu hudud tovar-pul munosabatlari rivojlangan juda qadimgi davlatlar doirasiga kiradi.

Bu hududda yashagan xalq va elatlar dastlabki tangalar bilan eramizdan avvalgi V–IV asrlardayoq tanish bo'lishgan. Bu tangalar axmoniy davrida chiqarilgan oltin "Deriki" va kumush "sikli"lar bo'lgan. Bundan tashqari, tovar-pul munosabatlarining tez rivojlanishi asosan, Aleksandr Makedonskiyning O'rta Osiyoga yurishi va **Selevkid** va **Grek-baqtriya** davlatlarning tuzilishi bilan bog'liq. Eramizdan avvalgi III–II asrlarda shimoliy Baqtriya So'g'd, Buxoro, Xorazmda kumush va suberat (yupqa kumush bilan qoplangan, bronza asosli) tangalar chiqarila boshlandi.

Eramizdan avvalgi I asrlarda sof kumush va mis tangalar chiqarila boshlandi, ularning bir tomonida mahalliy hokimning portreti tasvirlangan, ikkinchi tomonida esa sug'd, xorazm, keyinroq esa baqtriya tilida yozilgan yozuv va turli tasvirlar aks ettirilgan.

Boshqa tanga pullar tizimi janubiy O'zbekiston va Turkmaniston hududlarida joylashgan ko'chmanchi xalqlar tomonidan tuzilgan yirik Kushon imperiyasi davrida yanada rivojlandi. Bu tizim kumushga emas, turli nominaldagi oltinga asoslangan. Eramizdan avvalgi III asrda O'rta Osiyo hududida Kushon davlatining parchalanishi bilan pul tizimi krizisi yuzaga keldi: tangalar sifati yomonlashdi, og'irligi yengillashdi, bularning barchasi quldorlik tuzumi tanazzuli bilan bog'liqdir.

Ilgari o'rta asrlik oltin tangalar O'rta Osiyo mamlakatlarida zarb etilmagan. Kumush tangalar uchun "draxma" grek atamasi, bronza tangalari uchun esa "pani" mahalliy so'g'd so'zi va biz uchun tanish bo'lgan "tanga" ("denga") so'zi qo'llanilgan.

O'rta Osiyo pul tizimi arablar va musulmonlik me'yorlari kirib kelishi bilan keskin o'zgardi. Oltin dinorlar (rimcha "dinariy" so'zidan olingan),

kumush dirxamlar (grekcha "draxma" soʻzidan olingan) va mis felslar chiqarila boshlandi.

IX asr oxirlarida Movorounnahrda markazi Buxoro shahri boʻlgan Samoniylar davlati barpo etildi. Bu davrda tanga yuqori rivojlanish darajasiga etdi. Tangalar kumush miqdorining yuqoriligiga qarab farqlandi. Savdo aloqalarining kengayishi kumushning Yevropaga oqib ketishiga olib keldi. Bunga Uraldan Angliyagacha hududlarda arxeologlar tomonidan topilgan koʻpgina boyliklar misol boʻla oladi.

XI asr boshlarida Samoniylar davlati oʻrniga turk xoqonligi dinastiyasi kirib keldi va u ham pul munosabatlarida bir qancha oʻzgarishlar yasadi.

XIII asrda tangalar Buxoro, Xiva, Qoʻqon, shuningdek, Toshkentda ham bosib chiqarila boshlandi. Buxoroda tangalarning yuqori probasi oʻrnatildi, ularni zarb etish erkin tarzda amalga oshirildi. Har qanday shaxs davlat tanga idorasiga kumush olib kelishi va oʻrniga kumush tanga (3,1 gr.) olishi mumkin edi. Shuningdek, oltin tangalar ham ("tillo" – 4,8 gr.) bosila boshlandi.

Buxoroda mangʻitlar dinastiyasining boshqaruvi bilan yuqori probali oltin tangalar chiqarila boshlandi. Rus savdogarlari Buxorooltin tangalarini olishga juda ishqiboz edilar. Ularning probasi fors va hind oltinlarini yoʻlda qoldirib ketar edi. Bu tangalarni bosish doimiy ravishda amalga oshirildi. Ular orqali asosan yirik savdolar amalga oshirilardi.

XIX asrning oxirlarida Buxoroda qogʻoz pullar ham muomalaga kira boshladi. Shunisi qiziqarliki, buning uchun amir mashinadan foydalanishni taklif qildi. Lekin, shu masala boʻyicha yigʻilgan kengash aʼzolari darhol unga qarshi chiqdilar: "pulni qanday qilib mashinada chiqarish mumkin" va pullar avvalgidek qoʻlda chiqarila boshlandi. Mahalliy tangalarni bosish Oʻzbekistonning Sovet Ittifoqiga qoʻshilishi bilan toʻxtatilib qoʻyildi, faqatgina bugunga kelib, mustaqillik yillaridagina oʻz pullari – soʻm va tiyinlarni (1994-yildan boshlab) chiqara boshladi.

Rossiyada Dmitriy Donskiy davrida pul sifatida quyma kumushlar - "**grivna**"lar muomalada boʻlgan, tanga sifatida rim dinorlari (VIII asr yarmigacha), sharq dirxamlari (VIII–X asrlar,) gʻarb tangalari (XI asrdan) ishlatilgan. Moʻyna boyliklari - koʻn, "**rezanlar**", "mordlar" va boshqalardan foydalanilgan. Vaqt oʻtishi bilan pul oʻrniga qimmatbaho metallar – oltin va kumush qoʻllanilgan. VIII–XIX asrlarda Yevropada qogʻoz pullar ham ishtirok eta boshladi. Rossiyada ular Ekaterina P davrida yuzaga keldi.

Pul aylanishining alohida sohalarida va turli sharoitlarida pulning ma'lum turlari qo'llaniladi. XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida muomalada oltin tanga ko'rinishidagi naqd pullardan keng foydalanildi. Rossiyada 1895–1897-yillardagi pul islohotidan keyin I-jahon urushigacha 10 rubllik va 5 rubllik oltin tangalar bo'lgan. Bunday pullarning o'ziga xos xususiyati shundaki, ular o'z qiymatiga ega va inflyatsiyaga uchramaydi.

Umumiy ekvivalent rolining nodir metallarga, jumladan oltinga yuklatilish sabablari quyidagilar orqali izohlanadi:

- sifat jihatdan bir xil o'lchamga keltirish mumkinligi;
- zanglamasligi va uzoq muddat saqlash mumkinligi;
- bo'linuvchanligi va bo'lgandan keyin yana yaxlit holga keltirish mumkinligi;
- bo'linganda ham o'z qiymatini saqlab qola olishi;
- tabiatda nisbatan kamyobligi;
- ozgina miqdordagi va og'irlikdagi nodir metallning qiymati ancha yuqoriligi.

Biroq oltin pullar ham kamchiliklardan holi emas:

- oltin pullarni qo'llash qog'ozdan tayyorlanadigan pul belgilariga qaraganda qimmatga tushadi;
- pulga bo'lgan ehtiyojlarini oltin pullar bilan qoplash mumkin emasligi, chunki pulga bo'lgan talab oltin qazib chiqarishga qaraganda tez o'sadi.

Ko'p asrlar davomida, deyarli XIX asrning boshiga qadar ko'pchilik mamlakatlarning pul tizimlarida bir xildagi maqomga ega bo'lgan oltin va kumush tangalar parallel ravishda amal qilib kelgan. Bunda oltin bilan kumush o'rtasidagi narxga oid o'zaro nisbat rasman belgilanmagan, balki bozor mexanizmlari bilan belgilangan. Ayrim mamlakatlarda esa to'laqonli oltin va kumush tangalarning amal qilishi oltin bilan kumush o'rtasidagi davlat tomonidan belgilangan narxga oid o'zaro nisbatga ko'ra yuritilgan.

1816-yildan 1900-yilgacha mamlakatlarning ko'pchiligi oltin yoki oltin tangali standartga o'tganlar: bu standartda mamlakatning asosiy pul birligi to'laqonli muomalada bo'ladigan oltin tangada zarb qilingan. Uning nominali tarkibidagi oltin qiymatiga teng edi. Bu davrda banknotalarning oltin tangalarga hech qanday to'siqsiz ayirboshlanishi ta'minlangan. Kumush va mis tangalar esa mayda pul rolini o'ynardi. Bunda mayda pullarning metall qiymati ham, odatda, u yoki boshqa darajada oltin tangaga bog'lanar edi. XX asrning boshiga kelib, tovar ishlab chiqarish katta miqyoslarga erishdi va tovar massasining oshib borayotgan

hajmlariga xizmat ko'rsatish uchun tobora ko'proq miqdordagi pullar talab qilingan.

XIX asrning oxiri – XX asrning boshida yirik mashinali ishlab chiqarishning rivojlanishi natijasida tovarlarning keskin ortib borayotgan massasi bilan oltin standart shartlariga ko'ra amalda mavjud bo'lishi cheklangan metall pullarning miqdori o'rtasida jiddiy disproporsiyalar vujudga keldi. Lekin oltin standart aksariyat ko'pchilik davlatlarda birinchi jahon urushigacha amal qilib turdi. Birinchi jahon urushi boshlangan vaqtga kelib, amalda barcha mamlakatlar harbiy strategik zaxiralarni shakllantirish maqsadlarida oltin va kumush tangalarni muomaladan olib tashlashdi. Pul muomalasida ularning o'rnini ta'minlanmagan banknotalar va mayda pullar egalladi. Shu munosabat bilan prinsipial jihatdan yangi pul tizimlari paydo bo'ldiki, ular o'zining tovar qiymatiga ega bo'lgan real pullardan shakllantirilmasdan, balki ularning surrogatlariga asoslangan edi. Bunday pul surrogatlari oltin bilan ta'minlanmagan pul belgilari – banknotalar, xazina biletlari, arzon qotishmalardan yasalgan tangalar nomini oldi. To'laqonli oltin tangadan farqli ravishda bunday pul surrogatlari tovar bozorida o'zining qiymatiga ega emas edi, chunki bunday qiymat juda kam bo'lib, faqat ularni tutib turuvchining bunday pullarni almashtirganda muayyan qiymatni olish huquqidan guvohlik beradi. Bunday holda pul belgilari faqat qiymatning vositachi vakillari rolini bajarardi.

Birinchi jahon urushi haddan ortiq moddiy zararlar keltirib, xo'jalik faoliyatini izdan chiqargani sababli, dunyodagi barcha mamlakatlarning hukumatlari real qiymatga ega bo'lmagan juda katta miqdordagi pul belgilarini chiqarishga kirishdi. Buning natijasida urush tugaganidan keyin bu mamlakatlarda qadri tushib ketgan pullar miqdori ko'payib qoldi. Inflyatsiya jarayonlari 1930-yillargacha ko'pgina davlatlarni o'z girdobiga tortdi. Bunday jarayonlar sababli iqtisodiy va moliyaviy sohalarda yuz bergan deformatsiyalar shunchalik jiddiy ediki, Yevropada urushdan keyin bir qator mamlakatlarda oltin standartni yana qaytadan tiklashga bo'lgan urinishlar kerakli natija bermadi.

XX asrning 70-yillarida oltinning denominallashuvi yuz berib, buning natijasida oltin oldiniga mamlakatning ichki aylanishida muomala va to'lov vositasi funksiyalarini, so'ngra 1976-yildan boshlab jahon pullari funksiyasini ham bajarmay qo'ydi. Ichki aylanishda va jahon bozorida ham qog'oz hamda kredit pullari oltinni siqib chiqarib tashladi.

To'la qimmatli pullardan pul belgilariga o'tishda, eng avvalo, muomalada oltinga maydalanadigan kredit biletlari paydo bo'ldi. To'la qimmatli pullarni qog'oz pul belgilariga almashtirish jarayonida bunday pul belgilarini harakat ehtiyojlari bilan bog'lash muammosi paydo bo'ldi, oltin pullardan foydalanishda esa bunday hol kuzatilmaydi. Shu bilan bir qatorda, qog'oz pullar chiqarish davlat xarajatlarini qoplash ehtiyoji bilan belgilanar ekan, bunday pullarni muomalaga ko'plab chiqarish zarur bo'lib qoladi. Natijada qog'oz pullarning qadrsizlanishi, ularning xarid quvvatining pasayishi yuz beradi. Oltin pullar esa bunday qadrsizlanishga uchramaydi.

Qog'oz pullarga xos bu kamchiliklar ko'pincha kredit pullardan foydalanish orqali bartaraf qilinishi mumkin. Kredit pullar ham qog'ozdan tayyorlanadi, muomalaga kredit pullar chiqarish banklar tomonidan turli xo'jalik jarayonlari bilan bog'liq holda yuzaga keladigan kredit operatsiyalarini bajarishda amalga oshiriladi. Kredit pullar (banknotalar) va qog'oz pul belgilari kabi pul turlari o'rtasidagi farq, bizningcha, ularni muomalaga chiqarish va sotish haqiqiy jarayonlari bilan bog'liqlikda bajariladigan kredit amallari bilan bog'liq muomalaga chiqariladi, qog'oz pullar esa bunday bog'lanishsiz chiqariladi.

O'z ahamiyati va natijalari jihatidan naqd harakatsiz pullar muhimdir, ularning harakatlari mijozlarning bankdagi hisoblar bo'yicha yozuvlari shaklida qayd qilinadi. Bunday harakat pul belgilarisiz yuz beradi.

Pullarni kengaytirilgan asosda qo'llash ularning qator afzalliklari bilan bog'liqdir, ularga birinchi navbatda pul harakatini amalga oshirish xarajatlarni pul belgilarini chop etish bilan qoplash ularni qayta hisoblash, saqlash kabi xarajatlarni kamaytirish hisobiga erishiladi.

Demak, pulning mohiyati shundan iboratki, u jamiyat iqtisodiy faoliyati, takror ishlab chiqarish turli ishtirokchilari va bo'g'inlari o'rtasidagi munosabatlarning faol unsuri hamda tarkibiy qismi bo'lib xizmat qiladi.

1.2. Hozirgi davrda pulning amal qilish muammolari bo'yicha nazariy tadqiqotlarning kuchaytirilishi

Pul – rivojlangan bozor xo'jaligining zarur elementi bo'lib, kon'yunktura holati va iqtisodiy siklning borishiga doimiy hamda jiddiy ta'sir ko'rsatadi. Pul tizimi xalq xo'jaligi organizmida "moddalar almashuvi"ni ta'minlaydi, katta hajmdagi tovarlar va pul massasi harakatini

bilvosita ifodalaydi, davlat moliyasi va kredit kanallari orqali ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishini rag'batlantiradi.

Pul tahlilini faollashtirish bu mavzudagi nashrlar sonining keskin o'sishi, pul-kredit muammolari bilan shug'ullanuvchi iqtisodchilar doirasining kengayishi, pul mexanizmining faoliyatiga e'tiborning kuchayishi, pulni modellashtirish usullarini ishlab chiqish va hokazolarda namoyon bo'ladi. Pul haqidagi fan eng dinamik va ommaviy iqtisodiy fanlardan biriga aylandi.

G'arb mamlakatlarida iqtisodiy nazariyaning II jahon urushidan keyingi rivojlanishi pulning faoliyat ko'rsatish muammolariga qiziqishning tobora o'sib borishi uchun xarakterlidir. Bu sohada tadqiqotlarning jonlanishi XX asrning 50-yillarida boshlangan bo'lib, "pul renessansi" yoki "pulni takroran kashf etish" deb nomlangan. U paytda g'arb mamlakatlarining pul-kredit tizimi ikkinchi jahon urushini moliyalashtirish uchun pul emissiyasi va ssuda kapitali bozoridan keng foydalangan davlat budjet organlari vasiyligidan chiqa boshladi. Markaziy banklar ko'proq mustaqillikka ega bo'ldi va pulning xarid qobiliyatini mustahkamlash uchun shiddatli vositalardan foydalana boshladi. Biroq moliya-kredit tizimini to'liq barqarorlashtirishning uddasidan chiqilmadi. G'arb mamlakatlarining ko'pchiligi pul muomalasining surunkali yetishmasligiga duch kelgan bo'lib, bu inflyatsiya bosimining vaqti-vaqti bilan kuchayishi, ssuda kapitali bozorining beqarorligi, foiz stavkalarining keskin tebranishi, valuta muammolari va hokazolarda namoyon bo'ldi. Shunday qilib, pul muammolariga g'arb nazariyotchilari ko'rsatgan kuchli e'tibor asoslangan hisoblanadi.

Bugungi kunda pul va pul siyosatining nazariy muammolari g'arb iqtisodiy fikr namoyondalari o'rtasida qizg'in munozaralar va raqobat maydoniga aylangan. Chunki xo'jalik rivojlanish sur'atini rag'batlantirish va iqtisodiy kon'yunkturani kundalik boshqarish vositasi sifatida pulni tezkor qo'llashni ifodalovchi *keyns* yondashuvi va pul sohasidagi avtomatik bozor stabilizatorlari harakatini qiyinlashtiradigan iqtisodiyotdagi ziddiyatlar va disproporsiyalarni qoralovchi *monetarizm* o'rtasida chegara yotadi.

Ma'lumki, keynschilik XX asrning 30–40-yillarida shakllangan bo'lib, iqtisodiy siyosat dasturlari va nazariy adabiyotlarda asosiy qoidaga aylandi. Monetarizm maydonga keyinroq, 50-yillar o'rtalarida chiqdi. U asosiy e'tiborni pul massasi va uning iqtisodiyotga ta'siriga qaratdi.

Pul nazariyasi keynschilik va monetarizm paydo bo'lishidan ancha oldin vujudga kelgan bo'lib, ko'p asrlik tarixga ega. Pulning fundamental muammolari g'arb siyosiy iqtisodining mumtoz vakillari A. Smit, D. Rikardo asarlaridayoq yo'lga qo'yilgan. Keyinchalik ular XIX–XX asrlarning yirik nazariyotchi olimlari Dj. S. Mill, U. Djevons, L. Valras, A. Marshall va boshqalar tomonidan umumlashtirilgan va qayta ishlangan. So'nggi yarim asr davomida pulni o'rganish estafetasi g'arb iqtisodiy fanining Dj.Xiks, P. Samuelson, Dj. Tobin, F. Modilyani, D. Patinkin, M.Fridman kabi olimlari qo'lga o'tdi. Nobel mukofoti laureati bo'lgan (Patinkindan tashqari) aynan shu olimlarning mehnatlarida "keynschilik–monetarizm" dixotomiyasi (ikkiga bo'linish) eng to'liq amalga oshirilgan.

Urushdan keyingi "pul renessansi" tadqiqotlarni pul nazariyasining abadiy, fundamental muammolariga qaratdi, "keyns inqilobi" esa asosiy e'tiborni to'lov layoqatiga ega bo'lgan talabni tartibga solish muammolariga qaratdi va "yuqori nazariya" muammolarini chetda qoldirib ketdi. Ularning fikriga ko'ra - pulning nimaligi emas, balki uning iqtisodiy faollik, ishlab chiqarish, mehnat va moddiy resurslar bandligiga ta'siri muhim. Bunday yondashuv pul nazariyasining nazariy poydevoridagi jiddiy kamchiliklar mavjudligi, ko'plab boshlang'ich tushunchalar va asoslarning real emasligiga e'tibor qaratmadi.

Iqtisodiy tushuncha sifatida "Pul bu nima?" ekanligi, fundamental xususiyatlari va paydo bo'lish sababini aniqlashga intilish qadimgi faylasuflarning asarlaridan tortib to murakkab matematik apparatni etgan zamonaviy mualliflarning ishlarigacha *ko'p asrlik iqtisodiy fikr tarixi orqali* o'tadi. Biroq bu sohadagi ulkan tadqiqotlarga qaramay, pul tabiati masalalari hozirgacha qarama-qarshiliklarga sabab bo'lmoqda. Bugungi kunda pulning nima ekanligi va takror ishlab chiqarish aloqalari tizimida qanday o'rin tutishi haqidagi aniq ilmiy tasavvur yo'q. Pulning ta'rifi haqidagi nazariy munozaralar zamonaviy adabiyotlarda ularni "empirik to'lidirish" masalalari bilan uzviy bog'lanib ketgan. Bunday holat urushdan keyingi yillarda ro'y berayotgan pul-kredit mexanizmi strukturasiidagi jiddiy o'zgarishlar bilan asoslanadi. To'lov aylanmasida naqdsiz hisob-kitob va kredit bitimlarining har xil turlari tobora keng tarqalmoqda, ular banknotalar hamda boshqa naqd to'lovlari o'rnini bosmoqda va yangi to'lov vositalariga ehtiyojni qisqartirmoqda. Pul muomalasi va pul kapitalini jamg'arish sohasi o'rtasidagi chegaralar qisqarib ketmoqda.

Rivojlangan mamlakatlarda keng tarmoqli bank-kredit institutlarining mavjudligi faol muomalada boʻlgan pullarni tezlik bilan jamgʻarmalarga aylantirish va buning aksi boʻlgan jarayon uchun keng imkoniyatlar yaratmoqda. Bunga moliyaviy yangiliklar jarayoni, oxirgi yillarda yangi pul bozori vositalari va gibril bank scheyotlarining paydo boʻlishi xizmat qiladi, bu yerda pul bir vaqtning oʻzida daromad keltiradi va tovarlar uchun hisob-kitob vositasi boʻlib xizmat qila oladi. Bularning barchasi pul tushunchasining aniqligini pasaytirib, pul va "pul emas" oʻrtasidagi chegaralarni yoʻq qiladi.

Kompyuter texnikasi va zamonaviy telekommunikatsiya vositalari tizimini keng qoʻllagan holda bank operatsiyalari va hisob-kitoblarni amalga oshirish texnologiyasining oʻzgarishi xuddi shu yoʻnalishda davom etmoqda. Toʻlovlarni amalga oshirishning mehnat sigʻimini qisqartirish hisob-kitoblarni tezlashtiradi, pul massasiga ehtiyojni kamaytiradi. Shu sababli koʻplab mualliflar "cheksiz va naqd pulsiz jamiyat" paydo boʻlishi istiqbollarni jiddiy muhokama qiladilar, bu ham pul taʼrifi haqidagi mulohazalarga dolzarblik baxsh etadi.

1.3. Pulning tabiatini tushunishga boʻlgan turlicha konseptual yondashuvlar

Hozirgi raqobat kurashi tobora kuchayib borayotgan sharoitda pulning mohiyati, pul muomalasi va uning qonuniyatlarini ilmiy-nazariy jihatdan oʻrganish, tahlil etish va ommaga etkazish nafaqat iqtisodiyot uchun, balki hayot uchun ham muhim amaliy ahamiyat kasb etadi. Pulning ijtimoiy-iqtisodiy hodisa sifatidagi mohiyatini iqtisodiyot nazariyasida toʻplangan boy ilmiy yondoshuvlarni tahlil qilish asosida oʻrganishga toʻgʻri keladi.

Chunki pul toʻgʻrisidagi nazariyada turlicha yondashuvlar va qarashlar mavjud boʻlib, ular oʻrtasida umumiylik yoʻq. Gʻarb iqtisodchilarining pul taʼrifi haqidagi asarlarida doimo tadqiqot obyekti, uning mohiyati va shakllari, tashqi belgilarini yetarlicha aniq tushunmaslik seziladi. Xususan, pulning konseptual tabiati koʻpincha turli tarixiy davrlarda pulning muayyan shakllari haqidagi masalalar bilan almashadi. Birinchi oʻringa turli pul agregatlarini loyihalashtirish muammolari, pul toʻlovlari zaxirasining elementlar tarkibi haqidagi muammolar chiqadi.

Shu sababli, uning toʻgʻri mazmunini koʻrsatib berish uchun pul toʻgʻrisidagi asosiy nazariyalarni oʻrganib, tahlil etamiz.

Pulning mohiyati haqidagi nazariyada uch asosiy yoʻnalishni ajratib koʻrsatish mumkin: metallistik, nominalistik va miqdoriy.

Metallistik pul nazariyasi pulni qimmatbaho metallar, oltin va kumush bilan izohlaydi va XVI–XVIII asrlarda kapital dastlabki jamgʻarilishi davrida rivojlangan, bu nazariya namoyandalari (Angliyada-U. Stafford, T.Men, D.Nors; Fransiyada-A.Monkreten) tangalarning yemirilishiga qarshi chiqib, metallarning barqaror muomalada boʻlishini yoqlab chiqishdi. Ular pullarning mohiyatini asl metallarning ijtimoiy xususiyatlari emas, balki tabiiy xususiyatlari bilan bogʻlashgan, pullarga ijtimoiy, ishlab chiqarish munosabati sifatida qarashmagan, balki ularni buyum deb bilishgan. Shuning uchun ular pullarning toʻlaqonli tangalarni talab qiladigan funksiyalarini, ayniqsa, jahon puli va xazinalar funksiyalarini mutloqlashtirishgan.

Nominalistik pul nazariyasi XVII–XVIII asrlarda pul muomalasi toʻla qiymatli boʻlmagan tangalar bilan olib borilganda shakllandi. Nominalizmning birinchi namoyandalari ingliz J. Berkli, J.Lokk va J. Styuartlar boʻlishgan.Ularning nazariyasi uchun pullar – bu faqat tovarlar ayirboshlanishiga xizmat qiladigan ideal hisob birliklari, mahsulot, davlat hokimiyatining natijasi, pulning asosiy vazifasi-toʻlov vositasi vazifasidir deb tushunish xarakterli edi, nominalistlar pullarni texnik almashuv quroli sifatida oʻrganib, uning qiymat tabiatini toʻliq inkor qilishgan.

Fikrimizcha, nominalistlarning pul tartib oʻrnatishdan iboratligi haqidagi fikri mutlaqo notoʻgʻri, chunki haqiqatda pul stixiyaviy ravishda kishilarning xohish-irodalariga bogʻliq boʻlmagan holda davlat paydo boʻlgunga qadar, ayirboshlashning rivojlanishi jarayonida paydo boʻldi. Pulning mohiyatini uning toʻlov vositasi vazifasidan keltirib chiqarishga urinish ham asossizdir

1929–1933–yillardagi iqtisodiy tanazzul davrida nominalizm yanada rivojlandi va oltin standartidan voz kechishni oqlash uchun nazariy asos sifatida tanildi. J.M. Keynes ("Pul haqida traktat", 1930-y.) oltin pullarni "yovuzlik qoldiqlari", "Aravaning beshinchi gʻildiragi", deb eʼlon qildi¹. Oltinga nisbatan elastikroq boʻlgan qogʻoz pullarni u ideal, deb hisoblaydi va ular jamiyatning doimiy gullab-yashnashini taʼminlashlari kerak, deb koʻrsatadi. Qogʻoz pullarning oltinni muomaladan siqib chiqarishiga u pulning oltindan ustunligi va nominalizmning gʻalabasi sifatida qaraydi

Shunday qilib, nominalizmning barcha koʻrinishlariga bir xil kamchiliklar xosdir: pulning tovar sifatidagi kelib chiqishini tan olmaslik,

uning muhim vazifalarini inkor qilish, pulni narx masshtabi bilan, ideal hisob birligi ta'riflashdir.

Pulning qiymat miqdori haqidagi masalaning yanada kengaytirilgan talqini miqdoriy pul nazariyasida berilgan. Bu nazariyaning asosiy g'oyalari shundan iboratki, ular pulning qiymati-haqiqiy pulning ham, pul belgilarining ham qiymati ularning muomaladagi miqdori bilan belgilanadi, deb ko'rsatishadi. Mazkur gipotezani birinchi marta XVI asrda Fransuz iqtisodchisi J. Boden ilgari suradi. U G'arbiy Yevropada tovarlarning qimmatlashib ketganini qimmatbaho metallarning kirib kelishi bilan izohlaydi. Bu g'oyani XVII asrda Sh.L. Monteske, D. Yum, J. Millar qo'llab-quvvatlaydilar, biroq ular muomaladagi pulning miqdori va ular qiymatining o'zgarishi o'rtasidagi mutanosiblikni qayd etib ko'rsatdilar.

Miqdoriy pul nazariyasining tarafdorlari tovarlar bozorga narxsiz, oltin esa qiymatsiz chiqadi va faqat bozordagina oltinlar massasi hamda tovarlar massasining u yoki bu nisbati tovarlarni baholaydi hamda oltinning qiymatini belgilaydi, deb ko'rsatishadi. Bizningcha, bu mutlaqo asossizdir. Tovarlar muomala sohasiga narxsiz kira olmaydi. Ayirboshlashga qadar tovarlar ularning qiymatini ifodalaydigan narxga, oltin esa qiymatga ega bo'ladi. Ayirboshlash jarayonida tovarlarning narxi ularning qiymatiga mos ravishda sotiladi va oltinning haqiqiy qiymati boshqa tovarlarga nisbatan aniqlanadi.

Miqdoriy pul nazariyasining XVIII asrdagi yorqin namoyondasi D. Rikardodir. Shuni ta'kidlash lozimki, uning qarashlari ikki tomonlama tavsifga ega bo'ldi: bir tomondan, u pulning qiymati ularni ishlab chiqarishga mehnat sarflari bilan aniqlanishini tan olgan, ikkinchi tomondan esa alohida davrlarda pul birligining qiymati pul miqdori o'zgarishlariga bog'liq ravishda o'zgaradi, deb hisoblagan.

D. Rikardo pul ham tovar hisoblanadi va o'z qiymatiga ega bo'ladi, pulning qiymati uni ishlab chiqarish uchun sarflangan mehnatning miqdori bilan aniqlanadi, deb to'g'ri fikr bildiradi. Biroq u pulning alohida tovar ekanligini ko'ra bilmaydi. U pulning nisbiy qiymati talab va taklif ta'sirida istalgan tovarning nisbiy qiymati singari o'zgaradi, deb hisoblaydi. Pul alohida umumiy tovar bo'lgani uchun talab buyumi ham, taklif buyumi ham bo'la olmasligini tushunmaydi.

Rikardo pulni faqat muomala vositasi sifatidagi vazifasida ko'radi, boylik to'plash vositasi sifatidagi vazifasini esa yo'qqa chiqaradi. Uning fikricha, pul muomalasi sohasining pul bilan ortiqcha to'ldirilishi tufayli

uning qadrsizlanishi imkoniyati vujudga keladi. U qog'oz pul muomalasi qonuni bilan metall pul muomalasi qonunlarining farqiga bormaydi. Yuqoridagi nazariyalarni umumlashtirgan holda shuni aytish mumkinki, pul tovar ishlab chiqarish va ayirboshlashning rivojlanishi bilan vujudga kelgan.

Yuqorida keltirilgan nazariyalarning kamchiliklarini qisqa qilib tushuntiradigan bo'lsak, pulning alohida tovar sifatidagi mohiyatini hech bir nazariya to'g'ri va batafsil yoritmaganligini ta'kidlab ko'rsatish mumkin. Natijada metallistlar pulning nima uchun qimmatbaho boylik ekanligini, uning tub negizida nima yotishini tushunib yetishmagan, pulning mohiyatini yuzaki namoyon bo'lish shakllarida ko'rishgan. Nominalistlar bo'lsa, qog'oz pullarni inkor etmagani holda nima uchun ularning qimmatli ekanligini izohlab bera olmadilar, ular ham metallistlar kabi pulni yuzaki tushunib, davlat tomonidan chiqarilgan pul faqat shartli belgi va hisob birliklarinigina ifodalaydi, deb ko'rsatishadi. Yuqorida ko'rsatganimizdek, klassiklar ham pulning alohida tovar ekanligini va boshqa tovarlardan uning ana shu maxsus xususiyati ajratib turishini tushuntirib bera olmadi. Hozirgi davrda, shu kunlarda ham oltin pul mazmuni bilan qog'oz pul mazmunini bir xil deb qarovchilar juda ko'pdir.

Yuqoridagi nazariyalarni umumlashtirgan holda pulni alohida tovar bo'lib, boshqa barcha tovarlarning qiymatini ifodalaydigan umumiy ekvivalent sifatida xizmat qiladi, deb ta'riflash mumkin. U boshqa tovarlar kabi ikki tomonlama xususiyatga ega: bir tomondan, umuman tovar sifatida boshqa tovarlar singari qiymatga ega bo'lsa, ikkinchi tomondan, iste'mol qiymatiga ega, uning iste'mol qiymati umumiy ekvivalent sifatida boshqa istalgan tovarga almashuvchanligidir. Bu pul-tovarning umumiy iste'mol qiymatidir. Demak, pul tovar sifatida qiymatga ega bo'ladi, alohida tovar sifatida esa qiymatning bevosita umumiy shakli hisoblanadi. Bu pulning boshqa hech qaysi tovarda bo'lmagan bevosita almashuvchanlik xossasini ko'rsatadi. Yuqoridagi nazariyalar pulning ana shu xossasini tushunib yetmaydi.

Tovarlar olamining tovarlar va pullarga ajralishida iste'mol qiymati vhamda qiymat o'rtasidagi ichki ziddiyat yuzaga chiqadi. Barcha tovarlarni iste'mol qiymati sifatida chiqsalar, pul esa ularning qiymatini ifodalovchi vosita sifatida ko'rinadi. O'zining qiymatini ifodalash uchun har bir tovar oldindan pulga aylanishi kerak. Faqat pulga aylangan tovargina iste'mol qiymati bilan bir qatorda qiymatga ham ega bo'ladi.

Pul doimo abstrakt, ijtimoiy mehnatning o'lchovi sifatida namoyon bo'ladi. Oltin bilan qoplangan xususiy aniq mehnat bir vaqtning o'zida abstrakt ijtimoiy mehnatning ham bevosita qoplanishini bildiradi. Har bir tovar-xususiy mehnat mahsuli bo'lib, u pulga ayirboshlangach, ijtimoiy tan olinadi. Pul yordamida tovarda mujassamlashgan ijtimoiy mehnat hisobga olinadi. Pul doimo qiymatning umumiy ekvivalent qutbida qiymat o'lchovi sifatida chiqsa, barcha tovarlar doimo nisbiy shaklda bo'ladi. Shu o'rinda ta'kidlash lozimki, mana shu har ikki qiymat shakllari o'rtasida mutanosiblikni ta'minlash orqali pul barqarorligini ta'minlash mumkin. Fikrimizcha, shu erdan pulning ijtimoiy-iqtisodiy munosabat ifodasi tarzidagi mohiyati kelib chiqadi. Tovarlar qiymati bilan muomaladagi pul miqdori o'rtasida mutanosiblik ta'minlansa, makroiqtisodiy barqarorlikka ham erishiladi, deb o'ylaymiz. Demak, pulning o'zi mohiyat jihatdan jamiyatning iqtisodiy ahvolini ifodalaydi. Uning holatiga qarab jamiyatga baho berish mumkin.

G'arb mamlakatlari iqtisodchilarining yirik nazariy muammolari – pulning tabiati va funksiyalari; uning kengaytirilgan takror ishlab chiqarish modellaridagi o'rni; pulning foiz me'yori, inflyatsiya va iqtisodiy o'sish dinamikasi bilan aloqasi; pul-kredit siyosatining samaradorligi sohasidagi tadqiqotlari bozor islohotlarini amalga oshirishda MDH mamlakatlari uchun katta qiziqish uyg'otadi. Pul jarayonlarining g'arb olimlariga xos bo'lgan eng yangi talqinlari, original tadqiqot usullari bilan tanishish Respublikamiz – O'zbekistonda o'tish davrida ham, uzoq kelajakda ham umumiy iqtisodiy va pul-kredit siyosati vazifalari va usullarini nazariy fikrlashga xizmat qiladi.

Xulosalar

1. Pul kelib chiqishining evolutsion konsepsiyasiga ko'ra ular ijtimoiy mehnat taqsimoti, ayirboshlash, tovar ishlab chiqarishning rivojlanishi natijasida vujudga kelgan.

2. Taxminan eramizdan oldingi XII asrda Xitoyda, VII asrda esa O'rta yer dengizi davlatlari – Lidiya va Eginada vazni, miqdori va qotishmalarining tarkibiga ko'ra bir xildagi metall pullar paydo bo'ldi.

3. 1816-yildan 1900-yilgacha mamlakatlarning ko'pchiligi oltin yoki oltin tangali standartga o'tganlar, lekin oltin standart aksariyat ko'pchilik davlatlarda birinchi jahon urushigacha amal qilib turdi.

4. Yevropada urushdan keyin bir qator mamlakatlarda oltin standartni yana qaytadan tiklashga bo'lgan urinishlar kerakli natija bermadi.

5. XX asrning 70-yillarida oltinning denominallashuvi yuz berib, buning natijasida oltin oldiniga mamlakatning ichki aylanishida muomala va to'lov vositasi funksiyalarini, so'ngra 1976-yildan boshlab jahon pullari funksiyasini ham bajarmay qo'ydi. Ichki aylanishda va jahon bozorida ham qog'oz va kredit pullari oltinni siqib chiqarib tashladi.

6. XX asrning ikkinchi yarmida g'arb mamlakatlarida iqtisodiy nazariya uchun "pul renessansi" deb nomlangan xo'jalik munosabatlari tizimida pulning faoliyat ko'rsatishi muammolariga tobora kuchayib boradigan qiziqish xarakterlidir.

7. Bugungi kunda pul va pul siyosatining nazariy muammolari g'arb iqtisodchilarining bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan ikki oqimi - keynschilik va monetarizm o'rtasida kuchli bahs-munozaralar va raqobat maydoniga aylangan.

8. Siyosiy iqtisodiy toifa sifatida "Pul bu nima?" ekanligini aniqlash, ularning fundamental xususiyatlari va sabablarini aniqlashga intilish iqtisodiy fikrlashning ko'p asrlik tarixi orqali o'tadi. Biroq bugungi kunda ham pulning nima ekanligi va uning takror ishlab chiqarish aloqalari tizimida egallagan o'rni haqida umumiy bir ilmiy tasavvur yo'q.

9. Pulning mohiyati haqidagi nazariyada uch asosiy yo'nalishni ajratib ko'rsatish mumkin: metallistik, nominalistik va miqdoriy. Pulning alohida tovar sifatidagi mohiyatini hech bir nazariya to'g'ri va batafsil yoritma olmagan.

Asosiy tayanch tushunchalar

Qiymatning ekvivalent shakli, oltin, kumush va mis tangalar, qog'oz pullar, kredit pullar, moliyaviy deformatsiya, pul renessansi, oltinning denominatsiyalashuvi, pulning fundamental muammolari, "Keynschilik va Monetarizm" dixotomiyasi, Keyns inqilobi, pulning qiymat miqdori, pul haqidagi konseptual yondashuvlar.

Nazorat uchun savollar

1. Pul kelib chiqishining asosiy sabablari nimalardan iborat?
2. Metall pullar hukmronligining uzoq davri qachon boshlandi?

3. Mamlakatlarning ko'pchiligi oltin yoki oltin tangali standartga qachon o'tganlar?
4. Oltinning denominallashuvi qanday oqibatlariga olib keldi?
5. "Pul renessansi tushunchasini qanday izohlash mumkin?
6. XX asrning ikkinchi yarmida pul nazariyasiga qiziqishning kuchayib ketishini nimalar bilan izohlash mumkin?
7. Bugungi kunda pul va pul siyosatining nazariy muammolari qanday oqimlar o'rtasida kuchli bahs-munozaralar va raqobat maydoniga aylangan?
8. Pul nazariyasining fundamental savollari nimalardan iborat?
9. Pul muammolari haqidagi konseptual yondashuvlarning mazmunini tushuntirib bering
10. Pulning tovar sifatidagi xususiyatlari nimalardan iborat?

2-BOB. PUL - TOVAR ALMASHUVI VA QIYMAT SHAKLINING TARIXIY RIVOJLANISH NATIJASI SIFATIDA

2.1. Ayirboshlash munosabatlari evolutsiyasi, tovar-pul muomalasi. Tovar ishlab chiqarishning yuzaga kelishi va rivojlanishi

Jamiyat rivojlanishi tarixi ishlab chiqarishning sifat jihatidan bir-biridan farq qiluvchi qator uslublarini o'z ichiga oladi, lekin iqtisodiy hayotning ayrim umumiy shakllarini saqlab qoladi va ishlab chiqarish uslublarining izchilligidan dalolat beradi. Iqtisodiy hayotning mazkur umumiy shakllari orqali jamiyat talabi tuzilmasi paydo bo'ladi, mavjud resurslar taqsimlanadi, uning alohida zvenolari jami umumiy mahsulotlarga qo'shiladi va hisoblanadi. Iqtisodiy hayotning bunday shakllari umumiy taqsimot va mehnat kooperatsiyasi nuqtayi nazaridan ishlab chiqaruvchi kuchlar va ishlab chiqarish munosabatlari o'zaro harakatini, ishlab chiqaruvchilarning umumiy o'zaro aloqalari shakllarini, ularning mulkchilik munosabatlari bilan muvofiqlashgan ayrim yoki qo'shilgan darajasini aks ettiradi.

Umumiy iqtisodiy shakllardan eng dastlabki tarixiy shakli natural ishlab chiqarish hisoblanadi. Unda mehnat mahsulotlari ishlab chiqaruvchilarning shaxsiy ehtiyojlarini qondirish uchun – ichki xo'jalik ehtiyoji uchun mo'ljallanadi. Bu yerda talab ishlab chiqarish bilan mos keladi va ularning o'zaro bog'liqligini soddalashtiradi. Bunday munosabatlar dastlabki

ibtidoiy jamiyatda, patriarxial dehqon va feodal xo‘jaliklarida hukmronlik qilgan. Ular o‘ziga xos quldorlik xususiyatiga ega bo‘lgan. Xo‘jalik yuritishning natural shakli rivojlanmagan ehtiyojlar bilan bog‘liq ishlab chiqarishning chegaralangan maqsadini amalga oshiradigan o‘ziga xos ishlab chiqarish munosabatlarining turi va ishlab chiqarish kuchlarining darajasiga mos keladi.

Natural xo‘jalik ishlab chiqarish maqsadlarini nihoyatda cheklab, ishlab chiqarish hajm jihatidan juda oz va turi jihatidan kam xil bo‘lgan ehtiyojlarini qondirishga bo‘ysungan. Shuning uchun ham jamiyat asta-sekinlik bilan tovar ishlab chiqarishga o‘tadi. Natural ishlab chiqarishning tovar ishlab chiqarish shakliga almashishi – uzoq davom etadigan, murakkab va qonuniy jarayondir.

Tovar ishlab chiqarish natural xo‘jalikning rivojlanishi, mahsulotlar turi va miqdorining o‘sishi natijasida paydo bo‘ldi.

Tovar ishlab chiqarish, ya‘ni tovar xo‘jaligida kishilar o‘rtasidagi iqtisodiy munosabatlar buyum orqali, ular mehnati mahsulini oldi-sotdi qilish orqali namoyon bo‘ladi. Tovar ishlab chiqarishning natural ishlab chiqarishdan farqi shundaki, bunda tovar yoki xizmat o‘zining iste‘moli uchun emas, balki bozorga sotish uchun yaratiladi. Natural va tovar xo‘jaliklarining bir-biridan farqini 1-jadval orqali ko‘rish mumkin.

1-jadval.

Natural va tovar xo‘jaligining bir-biridan farqlanishi

Asosiy jihatlar	Natural xo‘jalik	Tovar xo‘jaligi
1. Moddiy ne‘matlarni ishlab chiqarish maqsadi	Shaxsiy ehtiyojlarni qondirishda foydalanish	Boshqa tovarlarga ayirboshlash, bozorda oldi-sotdi qilish
2. Ishlab chiqariladigan mahsulot tarkibining aniqlanishi	Ehtiyojlar va imkoniyatlardan kelib chiqqan holda oldindan aniqlanadi	Bozordagi muayyan talab va ishlab chiqaruvchining xususiy manfaati asosida aniqlanadi
3. Iste‘molchini o‘ziga jalb etish uchun kurash	Bunday kurash mavjud emas	Bunday kurash mavjud va tovar xo‘jaligining rivojlanishi bilan kuchayib boradi

4. Ishlab chiqarilgan mahsulotning iste'mol qilinishi darajasi	Barcha ishlab chiqarilgan mahsulotlar to'laligicha iste'mol qilinadi	Ishlab chiqarilgan mahsulotlar ayrim turlari va qismlarining sotilmay qolishi, ya'ni iste'mol kilinmasligi
5. Ishlab chiqarish jarayonida ishchi kuchining ishtirok etish tamoyillari	Ishlab chiqarish jarayonida faqat o'zining va oila a'zolarining ishchi kuchidan foydalaniladi	Ishlab chiqarish jarayonida yollanma ishchi kuchidan ham foydalanish mumkin

Tovar ishlab chiqarish ishlab chiqaruvchilar bilan iste'molchilar o'rtasidagi munosabatlarning, mehnatni o'lchash va uni jamiyatning jami mehnati tarkibiga kiritishning o'ziga xos usulidir. Natural xo'jalikni siqib chiqarish va tovar ayirboshlashning rivojlanish jarayoni mehnat taqsimotining chuqurlashuvi, ishlab chiqarishning ixtisoslashuvi, xususiy mulkning vujudga kelishi va rivojlanishi asosida individual xo'jaliklarning tovar ayirboshlashga, oldi-sotiga o'tish yo'li bilan boradi. Ayrim turdagi mahsulotlarni ishlab chiqarishga ixtisoslashuv, ularni turli xil ishlab chiqaruvchilar o'rtasida ayirboshlashni zarur qilib qo'yadi. Ixtisoslashuv esa mehnat unumdorligining oshishiga olib keladi, natijada vaqtni va moddiy resurslarni tejash tovar xo'jaligi rivojlanishining harakatlantiruvchi kuchiga aylanib boradi. Demak, tovar ayirboshlash faqat zarurgina emas, balki foydali bo'lib boradi.

Dastlabki davrlarda tovar xo'jaliklari jamoalar, quldor latifundiyalari, feodal va dehqon xo'jaliklari o'rtasida aloqalar o'rnatilishiga yordam berib, ishlab chiqarish va umuman jamiyatning rivojlanishi uchun qo'shimcha imkoniyatlar ochgan. Ma'lum tarixiy davrlarga kelib, tovar munosabatlari jamiyat iqtisodiyotining barcha tomonlarini keng va chuqur qamrab oladi.

Tovar munosabatlarning bunday uzoq davom etishi nima bilan izohlanadi, buning sababi nima? Avvalo, bu ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilar o'rtasidagi munosabatlar mehnatni hisoblash va uni jamoaning jami mehnatiga kiritishning maxsus uslubidir. Bu ishlab chiqarishning o'zida emas, ayirboshlash doirasida oldi-sotdi yo'li bilan amalga oshiriladi. Agar natural ishlab chiqarish bevosita umumiy aloqalar bilan xarakterlansa, tovar-pul munosabatlari bevosita ishlab chiqaruvchilar

o'rtasidagi o'zaro umumiy aloqalar, shuningdek, ular va iste'molchilar o'rtasidagi munosabatlarni aks ettiradi.

Tovar munosabatlari vujudga kelishining ikki sababi bor:

1) ijtimoiy mehnat taqsimotining ro'y berishi. Bunda ishlab chiqaruvchilar u yoki bu aniq mahsulotni ishlab chiqarishga ixtisoslashadi. Ixtisoslashuv, o'z navbatida, qiyosiy ustunlik tamoyili bo'yicha, ya'ni mahsulotni nisbatan kam muqobil qiymatda ishlab chiqarish layoqati bilan aniqlanadi;

2) ishlab chiqaruvchilarning iqtisodiy jihatdan alohidalashuvi. Bunda ular o'z mehnat natijalarini o'zlari tasarruf qiladilar. Iqtisodiy alohidalik xo'jalik faoliyatiga oid barcha qarorlarni ishlab chiqaruvchining o'zi hal qilishini bildiradi. Xuddi shu ikki holat tovar ishlab chiqarishni zarur qilib qo'yadi va bozor vujudga kelishining shart-sharoiti hisoblanadi. Mehnat mahsuli tovarga, ya'ni bozorda ayirboshlash uchun, sotish uchun tayyorlanadigan narsaga, ishlab chiqaruvchilar esa tovar ishlab chiqaruvchilarga aylanadi.

Tovar ishlab chiqaruvchilarning holati qarama-qarshi: bir tomondan, uning mehnati umumiy xarakterga ega, u jamiyatga uning tovariga talab borligi uchun zarur, boshqa tomondan, uning mehnati o'ziga xos bo'lib, o'z shaxsiy hisobiga olib boriladi va noma'lum iste'molga mo'ljallangan. Mehnatning umumiy ahamiyati tovar savdosi bilan tasdiqlanishi kerak, buning uchun bozorda xaridorni topishi lozim.

Tovar ishlab chiqarishning mohiyatini yanada kengroq tushunish uchun uning asosiy unsuri bo'lgan tovarning xususiyatlarini ko'rib chiqish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

2.2. Tovar pul munosabatlarining vujudga kelishi

Ayirboshlash qiymatiga, avvalo, bir turdagi iste'mol qiymatini boshqa turdagi iste'mol qiymatiga ayirboshlaydigan miqdoriy muvofiqlik (proporsiya) sifatida qaraladi:

$$2 \text{ etik} = 1 \text{ kostyum}$$

Turli xildagi tovarlarni tenglashtirish ularning ayirboshlashgacha bo'lgan obyektiv tengligini nazarda tutadi. Buni qadimgi grek faylasufi Aristotel ham ta'kidlab o'tgan: "Almashinuv tengsizlikda yuz berishi mumkin emas, tenglik esa umumiy o'lchovsiz", degan edi u.

Tovar-pul munosabatlarini tushunishda tovarning mazmunini, uning xususiyatlarini bilish muhim ahamiyatga egadir. Tovarga ta'rif berishda

ham iqtisodchilar tomonidan turlicha yondashuvlar mavjud. Jumladan, E.F.Borisov ta'rifiga ko'ra "Tovar – bu bozorda boshqa tovarga ekvivalent asosida ayirboshlashga mo'ljallangan, mehnat orqali yaratilgan ijtimoiy naflidir"¹. Bundan ko'rinadiki, u tovarga inson mehnati mahsuli sifatida qaraydi.

V.I.Vidyapin va boshqalar tahriri asosida tayyorlangan darslikda "ne'mat" va "tovar" tushunchalariga keng izoh berilgan. Unda tovar iqtisodiy ta'rifning maxsus shakli bo'lib hisoblanishi ko'rsatib berilgan: "Tovar – bu ayirboshlash uchun ishlab chiqarilgan maxsus iqtisodiy ne'mat"². Bu va boshqa qator olimlarning fikrlari asosida ta'kidlash mumkinki, *tovar – bu biron-bir naflilikka va qiymatga ega bo'lgan ayirboshlash uchun yaratilgan mehnat mahsuli.*

Tovar ikki xususiyatga ega: *birinchidan*, u kishilarning qandaydir ehtiyojini qondiradi; *ikkinchidan*, u boshqa buyumga ayirboshlanadigan buyumdur. Boshqacha aytganda, tovar iste'mol va almashuv qiymatlariga ega.

Buyumning iste'mol qiymati shundan iboratki, u kishilar uchun foydali, naflidir. U shaxsiy iste'mol buyumi yoki ishlab chiqarish vositalari sifatida kishilarning biron-bir ehtiyojini qondiradi.

Naflilikni aniqlashda ham turlicha yondashuvlar mavjud. Masalan, marjinalizm maktabi asoschilari ham, ularning keyingi davomchilari ham tovarlar nafliligini aniqlashda alohida olingan individning hayolidagi psixologik yondashuv bilan, ya'ni hech kim bilan aloqasi bo'lmagan o'rmondagi cholning yoki kimsasiz orolda bir o'zi qolib ketgan Robinzonning hayoli bilan aniqlash usulini qo'llaydilar. Xolbuki, tovar ayirboshlash jamiyat a'zolari o'rtasida, gavjum bozor qatnashchilari o'rtasida sodir bo'ladi. Ular naflilikning negizida obyektiv iqtisodiy jarayon borligini, naflilik tabiat ashyosi bilan jonli mehnatning birikishi natijasida, to'g'rirog'i naflilik aniq mehnat bilan tabiat ashyosining xususiyatlari o'zgartirilishi natijasida vujudga kelishini o'ylab ham o'tirmaydilar. Albatta, tabiatda mavjud bo'lgan yoki inson mehnati bilan yaratilgan har qanday narsa ham naflilikka ega bo'lavermaydi.

Shuning uchun iqtisodiyot nazariyasida ijtimoiy zaruriy naflilik degan tushuncha qo'llaniladi va bozor mana shu ijtimoiy zaruriy naflilikni tan oladi.

Ijtimoiy zaruriy naflilik deb talab miqdoriga mos keladigan miqdordagi naflilikka aytiladi.

Ne'matlar tovar bo'lishi uchun, ular ayirboshlashga mo'ljallangan, ma'lum mehnat sarflangan, bozorga sotishga chiqarilgan bo'lishi zarur. Shunga ko'ra, tovar mahsulotdan farqlanadi. Tovar, eng avvalo, o'z iste'moli uchun emas, balki boshqalarning iste'moli uchun bozorga sotish maqsadida tayyorlanadigan mahsulotdir. Tovarining natural-buyum va ijtimoiy-iqtisodiy tomonlari, xususiyatlari ana shundan kelib chiqadi.

Tovarining almashuv qiymati - bu biror turdagi naflilikning boshqa turdagi naflilikka ayirbosh qilinadigan miqdoriy nisbatidir. Masalan, bitta bolta 20 kg donga ayirbosh qilinadi. Ayirbosh qilinadigan tovarlarning bu miqdoriy nisbatida ularning almashuv qiymati ifodalanadi.

Qiymatning mehnat nazariyasi tarafdorlari¹ fikriga ko'ra, tovarlar qiymatining umumiy asosi bo'lib mehnat hisoblanadi, shu sababli ular ma'lum miqdorlarda bir-biriga tenglashtiriladi. Tovarlarning og'irligi, hajmi, shakli va shu kabi tabiiy xususiyatlaridan birortasi qiymatning umumiy asosi bo'la olmaydi. Ayirboshlashning zarur sharti bo'lib, tovarlarning turlicha nafliligi hisoblanadi. Biroq, turli tovarlarning nafliligi sifat jihatidan farq qilish bilan birga miqdoriy o'lchamga ega emas. Miqdor jihatdan taqqoslash uchun tovarlarda mavjud bo'lgan umumiy narsa - ularni yaratish uchun sarflangan mehnatdir.

Tovarlar o'lchovdosh bo'lishining boisi shuki, bularning hammasi umuman inson mehnati mahsulidir, ya'ni inson kuchi, miyasi, mushagi, asablari va hokazolari sarfning mahsulidir. Tovarida mujassamlashgan ijtimoiy mehnat uning qiymatini tashkil qiladi. Bu qiymat tovar ayirboshlaganda ko'rinadi, shuning uchun almashuv qiymati (ya'ni, iste'mol qiymatlarini ayirboshlash nisbati) qiymat shakli bo'lib, uning ichki mazmunini tashkil etadi. Bu holat L.M.Kulikov tomonidan qiymat va almashuv qiymatini tovarning alohida asosiy xususiyatlari sifatida ajratilib ko'rsatilishida namoyon bo'ladi. "Qiymat – bu tovar ishlab chiqarish va uni sotish (ko'pincha qisqacha qilib "ishlab chiqarish xarajatlari" deb ataydilar) qanchaga tushganligi ifodasidir. Tovarni ayirboshlaganda (sotilganda) ishlab chiqaruvchi (sotuvchi), tabiiyki, o'z xarajatlarini qoplashni istaydi, biroq bozorda boshqacha nisbatlar tarkib topishi mumkin. Endi ularni boshqa ko'rsatkich – almashuv qiymati ifodalaydi. Bu bir tovar boshqasiga ayirboshlanadigan miqdoriy nisbatdir"¹. Tovarining o'zi esa ikki tomon – naflilik va qiymatning uzviy birligidan iboratdir.

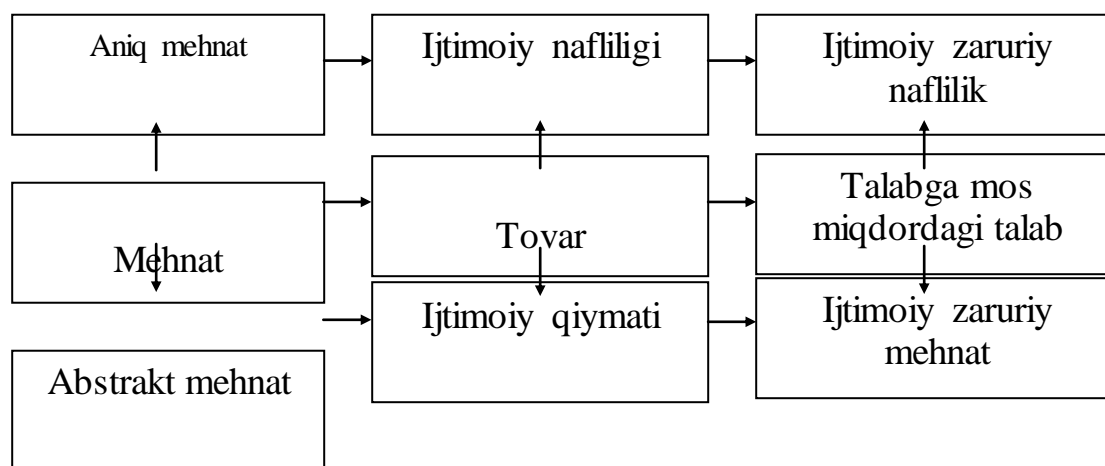
Shu o'rinda ta'kidlash lozimki, L.Kulikov tomonidan qiymatga berilgan yuqoridagi ta'rif ba'zi hollarda iqtisodchilar tomonidan yo'l qo'yiladigan

yanglish fikrlardan ham holi emas. Ya'ni, qiymatning ishlab chiqarish xarajatlari bilan ayniylashtirilishini u tomonidan yo'l qo'yilgan xatolik deb hisoblaymiz (ishlab chiqarish xarajatlari qiymatning bir qismi bo'lib, miqdor jihatidan undan kamdir).

Tovar qiymatining miqdori ijtimoiy-zaruriy ish vaqti orqali hisoblanadi. Ijtimoiy zaruriy ish vaqti muayyan ijtimoiy normal ishlab chiqarish sharoitida va muayyan jamiyatdagi mehnat malakasi hamda jadallashuvi darajasi o'rtacha bo'lgan sharoitda biron bir tovarni ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan ish vaqtidir. Tovar qiymatining miqdorini hisoblashda mehnatning oddiy va murakkab, malakali va malakasiz, aqliy yoki jismoniy turlari hisobga olinadi. Qiymatni hisoblashda nisbatan murakkab mehnat ko'paytirilgan yoki darajaga ko'tarilgan oddiy mehnat sifatida hisobga olinadi, shu sababli oz miqdordagi murakkab mehnat ko'p miqdordagi oddiy mehnatga tenglashtiriladi. Tovarning ikki xil xususiyatga ega bo'lishiga sabab tovar ishlab chiqaruvchi mehnati tabiatining ikki tomonlamaligidadir. Bir tomondan, bu – muayyan turdagi aniq mehnatdir. Shuning uchun, iste'mol qiymatni yaratgan mehnat ***aniq mehnat*** deb nom olgan (1-chizma).

1-chizma.

Mehnatning ikki yoqlama xarakteridan kelib chiquvchi tovarning ikki xil xususiyati

kuchidir, jami ijtimoiy mehnatning bir qismidir. U o'zining shu sifatida ***abstrakt*** mehnat deb ataladi. Bu mehnat esa tovar qiymatini yaratadi.

Qiymat tovarning emas, balki faqat mehnatning ijtimoiy xossasi bo'lib, unda tabiat ashyolarining birorta ham molekulasi, zarrachasi yo'qdir. Qiymatning asosida odamlar bir-birlari uchun mehnat qilishlarini bildiruvchi ijtimoiy mehnat yotadi. Biroq, alohidalashgan tovar ishlab

chiqaruvchilar mehnati o'zining ijtimoiy xususiyatini faqat mehnat mahsullarini ayirboshlash orqali ko'rsatadi.

Tovarlar qiymatining miqdori mehnat unumdorligiga qarab o'zgaradi. Mehnat unumdorligi ma'lum ish vaqti birligi mobaynida ishlab chiqarilgan mahsulotning miqdori yoki mahsulot birligini ishlab chiqarish uchun sarflangan ish vaqti bilan o'lchanadi. Mehnat unumdorligining o'zgarishi tovar birligi qiymatining o'zgarishiga sabab bo'ladi. Mehnat unumdorligi o'ssa, tovar birligining qiymati kamayadi yoki aksincha, mehnat unumdorligi pasaysa, tovar birligining qiymati oshadi.

Mehnat intensivligi ish vaqti birligi mobaynida sarflangan mehnat miqdori orqali tavsiflanuvchi ko'rsatkich hisoblanadi. ***Mehnatning intensivligi deganda ish vaqti birligi davomida ishchi kuchi sarfi orqali aniqlanuvchi mehnat jadalligining darajasi tushuniladi.*** Mehnatning jadallik darajasini aniqlashda ish kunining davomiyligi yoki bir soat vaqt birligi sifatida qabul qilinadi. Mehnat intensivligining oshishi muayyan vaqt davomida ko'proq qiymat yaratilishiga imkon beradi.

Tovar qiymatining negizini aniqlash doimiy ravishda tortishuvlar va munozaralarga sabab bo'lib, bu borada quyidagi ikki asosiy yo'nalish mavjud:

- 1) qiymatning mehnat nazariyasi;
- 2) qiymatning keyingi qo'shilgan miqdor nafliligi nazariyasi.

Qiymatning mehnat nazariyasi asoschilari bo'lib, Uilyam Petti, Adam Smit, David Rikardolar hisoblanadi.

U.Petti – qiymatning mehnat nazariyasining dastlabki asoschisi bo'lib, u qiymatning manbayi mehnat hisoblanishini, aynan mehnat sarfi tovar qiymati miqdorini belgilab berishini ko'rsatib o'tgan. Biroq, U.Petti tovarning iste'mol qiymati va qiymati o'rtasidagi farqni ko'ra olmagan. U tovarning qiymati faqat qimmatbaho metallarni ishlab chiqarishga sarflanuvchi mehnat orqali yaratiladi, deb hisoblagan.

A.Smit o'zining "Xalqlar boyligining tabiati va sabablari to'g'risida tadqiqotlar" (1776-y.) nomli asarida tovarning iste'mol va almashuv qiymatini farqlab bergan. U tovar qiymatining yagona manbayi bo'lib moddiy ishlab chiqarishning har qanday sohasida sarflangan mehnat hisoblanadi, degan xulosaga kelgan. Shu bilan birga, tovar qiymatining miqdorini har qanday mehnat emas, balki jamiyat uchun zarur bo'lgan o'rtacha mehnat belgilab berishini ko'rsatib o'tgan.

D.Rikardo qiymatning yagona mezonini bo'lib tovar ishlab chiqarishga sarflangan hamda ish vaqti sarflari orqali aniqlanuvchi mehnat hisoblanishini isbotlab bergan. U tovarning iste'mol qiymati va qiymati o'rtasidagi farqni aniq ko'rsatib, har qanday ishlab chiqarishda tovarning qiymati sarflangan mehnat orqali aniqlanishini ta'kidlagan.

Demak, yuqorida ta'kidlaganimizdek, qiymatning mehnat nazariyasi tarafdorlarining fikricha, tovarlarni ayirboshlash ularning qiymati asosida amalga oshiriladi. Qiymatning miqdori esa, ijtimoiy zaruriy mehnat sarflari bilan, ya'ni ijtimoiy zaruriy ish vaqti bilan o'lchanadi.

Qiymatning mehnat nazariyasi tarafdorlari tovar ishlab chiqarish sharoitida tovar ishlab chiqaruvchilar o'rtasidagi aloqalarni, ijtimoiy mehnatni taqsimlash va rag'batlantirishni tartibga soluvchi, obyektiv **qiymat qonunini** mavjud bo'lishini tan oladi. Ular fikriga ko'ra, bu qonunga binoan tovar ishlab chiqarish va ayirboshlash ularning qiymati asosida amalga oshiriladi.

Qiymat qonuni individual mehnat sarfi ijtimoiy zarur mehnat sarfidan ozroq bo'lgan ishlab chiqaruvchilarni rag'batlantiradi. Bu bilan ishlab chiqaruvchilarning mehnat unumdorligini oshirishga undaydi. Aks holda ular bozordan siqib chiqarilishlari yoki xonavayron bo'lishlari mumkin.

Qiymat qonuni tovar ishlab chiqaruvchilarni tabaqalashtiradi, mehnat va moddiy sarflarni kamaytirishni rag'batlantiradi va mehnatning ishlab chiqarish sohalari bo'yicha taqsimlanishini tartibga solib turadi. Masalan, eng yuksak mehnat unumdorligiga erishgan ishlab chiqaruvchilar o'z tovarlarini ijtimoiy zarur sarflaridan kamroq, lekin ayrim individual sarflaridan yuqori narxlarga sotishlari va yuqori foyda olishlari mumkin. Lekin ular ish faoliyatining muvaffaqiyati kafolatlangan deb bo'lmaydi. Chunki ular ishlab chiqarishga fan-texnika yangiliklarini, samarali ishlab chiqarish usullarini o'z vaqtida qo'llab turmasalar, ma'lum vaqtdan so'ng o'z ustunliklaridan ajralib qolishlari mumkin.

Qiymat qonunining tartibga solib turuvchi mexanizmi raqobat kurashi natijasida bozor narxlarining stixiyali ravishda tebranib turishidan, ularning ijtimoiy qiymatdan farq qilib turishidan iborat. Tovar narxining ijtimoiy qiymatidan chetga chiqish shart-sharoitlari quyidagilardan iborat deb hisoblanadi:

Talab = taklif bo'lgan holda, narx = qiymat.

Talab > taklif bo'lgan holda, narx > qiymat.

Talab < taklif bo'lgan holda, narx < qiymat.

Shunday qilib, tovarlar narxining ular qiymatidan farq qilishi tovar ishlab chiqaruvchilarning xohishi bilan sodir bo'lmay, balki obyektiv qiymat qonunining kuchi ta'siri ostida bo'ladi.

Keyingi qo'shilgan miqdor nafliligi nazariyasining asoschilari bo'lib, avstriya maktabi vakillari K.Menger(1840–1921), F.Vizer(1851–1926), E.Bem-Baverk(1851–1914) va boshqalar hisoblanadi. Mazkur nazariyaga ko'ra, kishilar tomonidan juda xilma-xil moddiy va ma'naviy ne'matlar (hamda xizmatlar) ularni ishlab chiqarishga ijtimoiy zaruriy mehnat sarflanganligi uchun emas, balki ushbu ne'matlar naflilikka ega bo'lishi sababli qadrlanadi. Insonlar tomonidan ma'lum nafliliklarga ehtiyoj sezilganligi sababli u yoki bu tovarni ishlab chiqarishga mehnat sarflari amalga oshiriladi. Mazkur nazariya tarafdorlari fikrlariga ko'ra, faqat tovarning nafliligi mehnat sarflariga "ijtimoiy zaruriy" deb nomlanadigan tavsif berishi mumkin.

Keyingi qo'shilgan miqdor nafliligi nazariyasi bilan qiymatning mehnat nazariyasining bir-biriga to'g'ri kelmasligi turli xil iste'mol qiymatlarini yoki nafliligini hisobga olish muammosi bilan bog'liq. Chunki, turli ko'rinishdagi ikkita tovarning nafliligini shunchaki umumiy tarzda o'zaro taqqoslash mumkin emas.

Bu nazariya tarafdorlari, naflilikning ikki turini ajratib ko'rsatish zarur deb hisoblaydilar: a) abstrakt yoki umumiy naflilik, ya'ni ne'matlarning kishilar biron-bir ehtiyojlarini qondirish layoqati; b) aniq naflilik, bu ne'mat mazkur nusxasi foydaliligining subyektiv narxini bildiradi. Bu subyektiv narx ikki omilga bog'liq: mazkur ne'matning mavjud zaxirasi va unga bo'lgan ehtiyojning to'yinganlik darajasi.

Keyingi qo'shilgan miqdor nafliligi muammosini o'rmonda yashovchi chol ega bo'lgan besh qop don misolida, uning ongida sodir bo'lgan psixologik hayol orqali tasvirlab ko'rsatadilar. Bu qoplardagi donning nafliligi kamayib boruvchi tartibda joylashadi: birinchi qopdagi don eng zarur, ya'ni cholning oziq-ovqatga bo'lgan ehtiyojini qondirish uchun iste'mol qilinadi, ikkinchisi – ovqatlanishni yaxshilash uchun, uchinchisi – uy parrandalarini boqish, to'rtinchisi – pivo tayyorlash, beshinchisi – cholning o'z uyi atrofida sayrab yurgan qushlarni boqib, ko'ngilxushlik qilishi uchun.

Bundan ko'rinadiki, beshinchi qopning nafliligi chol uchun u qadar ahamiyatli emas, chunki agar bu qopdagi dondan mahrum bo'lsa u faqatgina ko'ngilxushlik qilish imkoniyatidan voz kechadi xolos. Biroq, to'rtinchi qopdagi donning yo'q bo'lishi cholni pivosiz, uchinchisi esa

parrandalarsiz qoldirishi mumkin. Faqat bitta qopdagi don qolgan taqdirda chol uchun uning nafliligi eng yuqori darajaga yetadi, ya'ni u ovqatlanish ehtiyoji bilan tenglashadi.

Shu o'rinda turli qoplardagi donlarning nafliligi turlicha ekan, ularning qaysi biri donlarning umumiy naflilik darajasini aniqlab beradi, degan savol tug'iladi. Xolbuki, qoplardagi donlarning bir-biridan farqi yo'q ekan, chol uchun ularning nafliligi beshinchi, so'nggi qopdagi donning nafliligi orqali aniqlanadi. Demak, har bir ne'matning so'nggi qo'shilgan birligi, ya'ni uncha muhim bo'lmagan ehtiyojni qondiruvchi birligining nafliligi kamayib borish xususiyatiga egadir.

Qiymat va narx nazariyasida yangi yo'nalishni boshlab bergan kishi mashhur ingliz iqtisodchisi A.Marshall hisoblanadi. Tovarlarning qiymatini aniqlashda mehnat nazariyasi ham, qo'shilgan naflilik nazariyasi ham yetarli asosga ega emas, deb hisoblagan A.Marshall bir nechta nazariyalarni sintez qilish yo'li bilan aniqlik kiritishga harakat qildi. Qo'shilgan miqdor nafliligi nazariyasining bir tomonlamaligini u qiymatni faqat naflilik bilan tushuntirishda ko'rdi. A.Marshall keyingi qo'shilgan miqdor nafliligi nazariyasini talab va taklif nazariyasi hamda ishlab chiqarish xarajatlari nazariyasi bilan bog'lashga harakat qildi.

A.Marshallning tovar qiymati nima bilan aniqlanishini bilishda qo'shilgan miqdor nafliligi va ishlab chiqarish xarajatlarini sintez qilish (umumlashtirish) zarurligi haqidagi fikri juda mashhur. Neoklassiklarning qiymat va narxning bir negizli (monistik) nazariyasini yaratishga urinishdan chekinish xususan A.Marshall ishlari bilan bog'liq. Neoklassiklarning qoidalari qiymatning yagona manbayi, narxning yagona asosi va bozor xo'jaligida jamiyat daromadlarining yagona manbayi topilishi zarurligini bildiradi. Bunday yagona manba, masalan, ingliz klassik iqtisodiy maktabi va markscha nazariyalarda mehnat, marjinalistlarda qo'shilgan miqdor nafliligi kategoriyasi hisoblanadi. A.Marshall nazariyasida esa qiymat va narx ham talab (qo'shilgan miqdor nafliligi) va ham taklif (tovar ishlab chiqarish xarajatlari) tomonida yotuvchi bozor kuchlari o'zaro ta'siri orqali aniqlanadi.

A.Marshall fikricha, tovar qiymati teng darajada keyingi qo'shilgan miqdor nafliligi va ishlab chiqarish xarajatlari bilan aniqlanadi. Shunday qilib, A.Marshalldan boshlab iqtisodiyot nazariyasida turli nazariyalarni sintez qilishga o'tildi.

Lekin A.Marshall ushbu sintezni oxirigacha etkaza olmadi. U ijtimoiy zaruriy naflilik va ijtimoiy zaruriy mehnat tovarning ikki tomoni ekanligini

aniq ko'ra olmadi. Shuning uchun, u ijtimoiy naflilik o'rniga qo'shilgan naflilikni, ijtimoiy zaruriy mehnat sarflari o'rniga ishlab chiqarish xarajatlarini qo'ydi. Natijada tovarning qiymati ham, nafliligi ham to'liq hisobga olinmadi. Umuman aytganda uzoq tarixiy davrdan boshlab tortishuvga sabab bo'lgan narsa tovarda gavdalangan ijtimoiy mehnatning ikki yoqlama tavsifi va shu asosda hosil bo'ladigan tovarning ikki xil xususiyatiga ega bo'lishini inobatga olmaslikdir. Mehnat nazariyachilari tovarga sarflangan mehnat miqdoriga asosiy e'tiborni qaratgan bo'lsa, marjinalistlar uning nafliligiga e'tibor berib keladilar. Ularning biri ko'proq tovarni ishlab chiqaruvchilar manfaati nuqtayi nazaridan tahlil qilgan bo'lsa, ikkinchisi iste'molchi (xaridorlar) manfaati nuqtayi-nazaridan qaraydilar. Xolbuki tovarning qiymatini va binobarin narxini aniqlashda uning ikki tomoniga va sotuvchilar bilan xaridorlar manfaati to'qnashgan tugunga e'tibor qaratish zarur (Ilovadagi 3-chizma).

2.3. Pulning mohiyati va funksiyalari. Hozirgi zamon pulining iqtisodiy mazmuni

Bu yerda pulga quyidagicha ta'rif berish mumkin. Pul – tovar ayirboshlashda umumjamiyat ekvivalenti rolini bajaruvchi alohida tovar, ayirboshlash va qiymat shakli rivojlanishi natijasidir. Pul tufayli tovar qarama-qarshiliklariga ruxsat beriladi. Tovar dunyosining tovar va pulga bo'linishi iste'mol qiymati qiymat o'rtasidagi ichki qarama-qarshilik tashqi ko'rinish olishini anglatadi. Tovarlar iste'mol qiymati kabi pullarga xuddi qiymatning ashyoviy tashuvchisi sifatida qarama-qarshi turadi. Agar tovar sotilsa, bu bilan uning iste'mol qiymati, uning kimgadir kerakligi isbotlanadi va u qiymatga ega bo'ladi. Pulning oxirgi ko'rinishi tovar ishlab chiqaruvchi qo'lida qoladi va u pulning kattaligiga muvofiq keladigan, o'zi uchun zarur bo'lgan iste'mol qiymatini olish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Pullarning iqtisodiy kategoriya sifatidagi mohiyati ularning ichki mazmunini ifodalaydigan funksiyalarida namoyon bo'ladi. Pullar quyidagi beshta funktsiyani bajaradi: ***qiymat o'lchovi, muomala vositasi, to'lov vositasi, jamg'arish vositasi va jahon pullari.***

1. ***Qiymat o'lchovi*** – pullar umumiy ekvivalent sifatida hamma tovarlarning qiymatini o'lchaydi. Tovarlarini ishlab chiqarish uchun sarflangan ijtimoiy zarur mehnat ularni tenglashtirish uchun sharoit yaratadi. Hamma tovarlar ijtimoiy zaruriy mehnat mahsuli hisoblanadi,

shuning uchun o‘zi qiymatga ega bo‘lgan haqiqiy pullar (kumush, oltin) boshqa barcha tovarlar qiymatining o‘lchovi bo‘lishi mumkin. Bunda tovarlar qiymatining pullar vositasida o‘lchanishi ideal tarzda yuz beradi, ya’ni tovar egasida naqd pullarning bo‘lishi shart emas.

Shunday qilib, pullar qiymat o‘lchovidan iborat bo‘ladi. Jamiyat pul birligidan turli xil ne‘matlar va resurslarning nisbiy qiymatlarini solishtirish uchun masshtab sifatida foydalanishni qulay deb hisoblaydi. Masofani metrlar va kilometrlarda yoki vazni grammlar hamda kilogrammlarda o‘lchaganiga o‘xshatib ne‘matlar va xizmatlarning qiymati ham pul ifodasida solishtiriladi. Bu shubhasiz afzalliklarga ega. Pul tizimi tufayli har bir mahsulotning narxini uni almashtirish mumkin bo‘ladigan boshqa hamma mahsulotlar orqali ifodalashga zarurat qolmaydi. Pullarning umumiy ekvivalent sifatida foydalanilishi shuni anglatadiki, har qanday tovarning narxini faqat pul birligi orqali ifodalash yetarli bo‘ladi. Pullarning shu tarzda ishlatilishi bitim qatnashchilariga har xil tovarlar va resurslarning nisbiy qiymatini osonlik bilan solishtirish imkonini beradi.

Hozirgi dunyoda turli ne‘matlarning qiymati bir xildagi pul birliklarida – bir-biriga engillik bilan o‘tkaziladigan (konvertatsiya qilinadigan) dollarlar va shu kabilarda ifodalanadi. Tovarning pullarda ifodalangan qiymati *narx* deyiladi.

Narx tovarlarni ishlab chiqarish va sotish uchun zarur ijtimoiy mehnat xarajatlari bilan belgilanadi. Tovarlarning narxi va ularning harakati negizida *qiymatqonuni* yotadi. Tovarning narxi bozorda shakllanadi va tovarlarga talab hamda taklif teng bo‘lganida bunday narx tovarning qiymati va pullarning qiymatiga bog‘liq bo‘ladi. Bozordagi talab va taklif bir-biriga muvofiq kelmaganida tovarning narxi muqarrar ravishda uning qiymatidan chetga tebranib o‘zgaradi. Narxlarning tovarni ishlab chiqaruvchining qiymatidan yuqoriga va pastga o‘zgarishlari qanday tovarlarning ortiqcha ishlab chiqarilgani, qaysilarining – kam ishlab chiqarilganidan dalolat beradi.

Qiymatiga ko‘ra turlicha bo‘lgan tovarlarning narxlarini taqqoslash uchun ularni bir masshtabga keltirish, ya’ni ularni bir xildagi pul birliklarida ifodalash zarur. Metall pullar muomalasida *narxlar masshtabi* deb ushbu mamlakatda pul birligi qilib qabul etilgan va boshqa barcha tovarlarning narxlarini o‘lchash uchun xizmat qiladigan pullik metallning vazni miqdoriga aytiladi.

2. Muomala vositasi. Pullardan tovarlar va xizmatlarni xarid qilish hamda sotishda foydalanish mumkin. Pullar muomala (yoki ayirboshlash) vositasi sifatida jamiyatni barterli (mavozali) ayirboshlashning noqulayliklaridan xalos qiladi. Pullar hamma joyda va osonlik bilan to'lov vositasi sifatida qabul qilinadi. Ushbu ijtimoiy ixtiro resurslarning egalariga va ishlab chiqaruvchilarga alohida "tovar" (pullar) bilan haq to'lashga imkon beradiki, bunday alohida tovar keyinchalik bozorda mavjud bo'lgan har qanday tovarni sotib olish uchun ishlatilishi mumkin. Pullar tovarlar bilan ayirboshlashning qulay usuli bo'lish bilan jamiyatga mintaqaviy ixtisoslashuv va odamlar o'rtasidagi mehnat taqsimotining mahsullaridan foydalanish imkonini beradi. Tovarlar muomalaga kirishishigacha pullarda ideal baholanadigan birinchi funksiyadan farqli ravishda pullar tovarlar muomalasida real ishtirok etishi kerak. Pullarning muomalada real ishtirok etishi va ularning ayirboshlashdagi ishtirokining o'tkinchiligi muomala vositasi sifatidagi pullarning o'ziga xos xususiyati hisoblanadi. Shu sababli to'laqonli bo'lmagan pullar – qog'oz va kredit pullar ham muomala vositasi funksiyasini bajarishi mumkin. Hozirgi vaqtda kredit pullar deb ataladigan pullar: veksellar, banknotalar, cheklar, banklarning kredit kartochkalari pul muomalasida hukmron vaziyatni egallab turibdi.

3. To'lov vositasi. Pullarning bu funksiyasi kapitalistik xo'jalikda kredit munosabatlarining rivojlanishi tufayli vujudga keldi. Pullar tovarlarning kreditga sotilishida to'lov vositasi sifatida foydalaniladi., buning zarurligi tovarlarni ishlab chiqarish va sotishning shart-sharoitlari bir xilda emasligi, ularni ishlab chiqarish va muomalasi muddatining turli xilligi, ishlab chiqarishning mavsumiy tusdaligi, shuningdek, ishchilarga va xizmatchilarga ish haqining to'lanishida foydalaniladi.

To'lov aylanishida *elektron pullarning* joriy qilinishi to'lovlarning tezlashishi, muomala xarajatlarining kamayishi va korxonalar rentabelligining oshishiga yordam beradi. Bunday tizim AQSHda 70-yillardan boshlab to'lov munosabatlari mexanizmiga ayniqsa tez sur'atlar bilan joriy qilindi. Avtomatlashtirilgan hisob-kitob palatalari, avtomatlashtirilgan kassir tizimi va xarid qilish punktida o'rnatilgan terminallar tizimi ularning asosiy elementlari hisoblanadi. Elektron pullar negizida *kredit kartochkalari* paydo bo'ldi. Ular to'lovlarning naqd pullar bilan bajarilishini qisqartirishga yordam berib, naqd pullar va cheklarning o'rnini bosadigan hisob-kitoblar vositasi bo'lib xizmat qiladi. Kredit kartochkalarining ahamiyati shundaki, ulardan foydalanish naqd pullar

ishlatiladigan sohani toraytiradi, tovarlar va xizmatlarni sotishda va iqtisodiyotdagi tanazzul holatlarini bartaraf etishda kuchli stimuly bo'lib hisoblanadi.

4. Jamg'arish vositasi. Pullar ularning egasiga har qanday tovarni olish huquqini ta'minlash bilan ijtimoiy boylikning umumiy timsoli hisoblanadi. Shuning uchun odamlarda ularni to'plash va jamg'arishga intilish paydo bo'ladi. Iqtisodiy subyekt o'z mahsulotiga haq to'lanishi evaziga pullarni olish bilan muvyyan "sof boylik zahirasi"ni yaratadi. Bunday zahira qisqa muddatli (agar individ pullarini kelgusida xarid qilish yoki qarzini to'lash uchun saqlab qo'ysa) bo'lishi mumkin.

Pullar jamg'arma vositasi funksiyasini bajaradi, shuning uchun ular buni eng qulay shaklda jamg'arishga imkon beradi. Pullar eng likvidli, ya'ni sarflash uchun eng oson tovar bo'lganligi sababli ular boylikni saqlashning eng qulay shakli hisoblanadi. Bunda shuni qayd qilamizki, inflyatsiya sharoitida bunday afzallik muayyan tarzda yo'qoladi va pullarni qadrsizlanishini hisobga olish zarurati vujudga keladi. Pullarga egalik qilish, ularni saqlash, qimmatli qog'ozlarni (aksiyalar, obligatsiyalar va shu kabilarni) saqlashdagi kabi miqdorda pul daromadini olib kelmaydi. Biroq pullar shunday afzallikka egaki, ular korxonadan yoki uy xo'jaligida har qanday moliyaviy majburiyatni qondirish uchun hech qanday to'siqsiz ishlatilishi mumkin.

Tovar ishlab chiqarishning rivojlanishi bilan pullarning to'plash va jamg'arish vositasi sifatidagi funksiyasi ham oshib boradi. To'plash va jamg'arishsiz takror ishlab chiqarish jarayonini amalga oshirib bo'lmaydi. Ko'proq foyda olishga bo'lgan intilish tadbirkorlarni pullarni xazina sifatida saqlamaslik, balki ularni aylanishga sarflashga majbur qiladi.

Metall pullar muomalasi sharoitida markaziy emissiya banklari ichki pul muomalasining zaxiralari shaklida oltin zaxiralarga ega bo'lishi shart edi. Hozirgi vaqtda oltinni muomaladan chiqarilganligi, banknotalarning oltinga almashtirilishi to'xtatilganligi va oltin paritetlarning bekor qilinganligi, ya'ni asl metallning xalqaro aylanishdan chiqarilganligi sababli markaziy bank oltin zaxirasining barcha bunday funksiyalari bekor bo'ldi. Shu bilan birga, oltin strategik zaxira sifatida markaziy banklarda saqlanishda davom etmoqda.

5. Jahon pullari. Tashqi savdo aloqalari, xalqaro qarzlarni, tashqi hamkorlarga xizmatlar ko'rsatilishi jahon pullarining paydo bo'lishini taqozo etdi. Pulning bu funksiyasi xalqaro savdoga xizmat qiladi, xalqaro to'lov vositasi (tashqi savdo balansini tanqisligini qoplashda), xalqaro

iste'mol vositasi (tovarga to'lovlarini naqd pulda to'lashda), ijtimoiy boylikni moddiylashtirish (kapitallarni bir mamalakatdan boshqasiga o'tkazishda) rolini bajaradi.

Pullarning barcha beshta funksiyasi pullarning tovarlar va xizmatlarning umumiy ekvivalenti sifatidagi yagona mohiyatini namoyon qiladi. Ular chambarchas bog'liqlikda va birlikda bo'ladi. Mantiqan va tarixiy jihatdan har bir navbatdagi funksiya bundan oldingi funksiyalarning muayyan rivojlantirilishini nazarda tutadi.

Pullarning sanab o'tilgan funksiyalarni bajarishi tufayli ular, ayniqsa, bozor iqtisodiyotida ishlab chiqarishning rivojlanishida asosiy rol o'ynaydi. Pullarning iqtisodiy tizimdagi ijtimoiy roli shundan iboratki, ular mustaqil tovar ishlab chiqaruvchilar o'rtasidagi bog'lab turuvchi bo'g'in, shuningdek, tovar xo'jaligidagi ijtimoiy mehnatni hisobga olish vositasi hisoblanadi. Pullar tovarlarga narxlarni belgilashda qatnashadi.

Pullar ijtimoiy mahsulot ishlab chiqarilishiga xizmat ko'rsatadi, ularning yordamida milliy daromadning davlat byudjeti, soliqlar va qarzlar orqali hosil qilinishi, taqsimlanishi, qayta taqsimlanishi va ishlatilishi amalga oshadi. Pullar korxonalarining xo'jalik faoliyatida, davlat organlarining faoliyat ko'rsatishida, odamlarning ishlab chiqarishning rivojlanishi va samaradorligining oshishidan, resurslarning tejab ishlatilishidan manfaatdorligini oshirishda muhim rol o'ynaydi.

Pullarning sanoat jihatdan rivojlangan mamlakatlarning iqtisodiyotini pul-kredit orqali tartibga solish pullarning monetaristik nazariyasiga asoslangan sharoitdagi roli g'oyat katta. Bunday mamlakatlarda har yili pul massasini o'zgartirish uchun pul yo'nalishi belgilanadi va unga muvofiq markaziy bankning kredit vositalari yordamida ushbu massaning tartibga solinishi amalga oshiriladi. Rossiyada iqtisodiyotning beqaror rivojlanishi oqibatida pul massasini o'zgartirishning yo'nalishli ko'rsatkichi bir oyga belgilanadi. Bunday pul-kredit orqali tartibga solishning maqsadi – pul massasining o'sishini tutib turish, agar inflyatsiyaga yo'l qo'yilgan bo'lsa, uni bartaraf qilish yoki paydo bo'layotgan inflyatsiya jarayonlarini tutib turish, mamlakatdagi ishlab chiqarishning o'sishini rag'batlantirish.

Oltin standarti davrida dunyo miqyosida har kim o'z "milliy mundiri"ni – dollar, funt-sterling, marka, rubl va boshqalarni tiqishtira boshladilar va ularni natural shaklda oltin quymasi ko'rinishida qo'lladilar. Lekin asta-sekin bu doirada oltinni siqib chiqarish yuz bera boshladi va uning o'rnini qiymat ko'rsatkichlari egalladi. Ikkinchi jahon urushidan keyin xalqaro

kapitalistik bozorda tovar aylanmasi milliy valuta zahirolari (birinchi navbatda dollar) va pulning boshqa ko‘rinishlari yordamida amalga oshirila boshlandi. Bu holat elektron (kompyuter) pullar paydo bo‘lishigacha davom etdi. Endi oltin oddiy tovar sifatida jamg‘arila boshlandi. Pulning oltinga maydalanmasligi bu pullarning moddiy-ashyoviy ta‘minotda to‘g‘ridan-to‘g‘ri emas, egri tarzda ishtirok etishidan va bu yerda oltin monopol emas, boshqa tovarlar – ko‘chmas mulk va san‘at asarlari qatorida ishtirok etishidan dalolat beradi. Bularning barchasi zamonaviy pullarning tabiiy qiymati va ular tomonidan bajariladigan funksiyalarining umumiy ekvivalenti haqida jiddiy nazariy muammolarni keltirib chiqaradi.

Bu masalalarga doir javoblar turlicha. G‘arb iqtisodiy adabiyotlarida zamonaviy pullar sof ramz sifatida izohlanadi. Ular uch vaziyat bo‘yicha pul bo‘lib qoladi:

a) maqbulligi, ular har qanday vaziyatda aniq manfaat va xizmatga almashtirilishi mumkin;

b) qonuniy to‘lov vositasi, u davlat qonunchiligi tomonidan mustahkamlangan;

"...bizning iqtisodiyotimizda, deb yozadi K.Makkonnell, qog‘oz pullar mohiyatan, dekretiv pullar hisoblanadi. Ular davlat tomonidan belgilanganligi uchungina pul emas, balki ular qandaydir qimmatli metallga almashtirilishi mumkinligi uchun ham puldir" (Makkonel K. Ekonomiks ch.1, gl. 15, s. 269). Pulni bunday izohlash mohiyatan, qiymat haqidagi savollarni bekor qiladi.

d) nisbiy noyobligi. Pul qiymati talab va taklif fenomeni sifatida ko‘rib chiqiladi, ularning foydaliligiga nisbatan kamyobligi aniqlanadi. Pulning foydaliligi uning tovar va xizmatlarga bemalol almashtirish qobiliyatidan tashkil topadi. Bunda pulga ko‘proq yoki kamroq doimiy talabda pul birligining qiymat yoki "iste‘mol qobiliyati" pul taklifi bilan aniqlanadi. Shu tarzda, Ekonomiks qiymat, tovar narxi va pulning o‘zi orasidagi ajralishni yuzaga keltirmaydi.

Yana bir tushuncha shu bilan bog‘liqlik, pulning demonitezatsiyasi bilan qiymatning pul shakli o‘rniga bozordagi har bir tovar har qanday tovar massasining ayirboshlov ko‘rinishini oladigan yangi qiymat shakli yuzaga keldi. Bu proporsiya zamonaviy pullar yordamida realizatsiya qilinadigan narx bilan ifodalanadi. Shu tarzda zamonaviy pullar barcha tovarlar bilan bog‘liq holda to‘g‘ri va bevosita (qiymat metall orqali emas) bo‘lib ko‘rinadi. Bu nuqtayi nazar qiymatning modifikatsiya - pul-kredit, tovar,

qiymatning miqdoriy shakli va boshqalarga ega bo'lgan sodda pul shakli nazariyasi sifatida shakllandi. Bunday sharoitda tovar ishlab chiqarish tizimi o'z zimmasiga ilgari pul munosabati tashuvchisi vazifasini bajargan – oltin funksiyasini oladi. Qiymat iste'mol qiymati ta'siridan "tozalanadi", uning tashuvchisi – pul esa, iste'mol qiymatini yo'qotib, boshqa tovarlarga, odatda, notovarga aylanadi. Elektron pullar yordamida aks etadigan qiymat munosabatlari allaqanday moddiy qatlamdan xalos bo'ladi. Bundan tashqari, bu qiymat yo'qolishini bildirmaydi, aksincha, qiymat va pul munosabatlari tashkil etilishining bevosita ijtimoiy shakliga yaqin yuqoriroq shakli haqida guvohlik beradi.

Pulning maqbulligi haqidagi faktning o'zi bozorning mavjudligidir. Har bir tovarning narxi turli tovarlar bilan murakkablashgan ayirboshlash proporsiyalari tufayli shakllanganda bunday tovarlar bir-biriga nisbatan muallaq holatda ayirboshlash qiymati sifatida mavjud bo'ladi va ijtimoiy iste'mol qiymati sifatida o'zaro qarama-qarshi qo'yilib, tovarlar o'z qiymatini aks ettiradi, ekvivalent sifatida almashtiriladi.

Xulosalar

1. Natural ishlab chiqarishning tovar ishlab chiqarishga o'tishi - qonuniy va uzoq jarayondir. Ibtidoiy jamoa tuzumining parchalanishi bilan yuzaga kelgan tovar munosabatlari ishlab chiqarishning keyingi barcha uslublarida o'z o'rniga ega va uning maqbulligini ko'rsatadi.

2. Tovar-pul munosabatlarining yuzaga kelishi sabablari ijtimoiy mehnat taqsimoti va shaxsiy mulk paydo bo'lishi bilan bog'liq. Bu ikkalasi ham ishlab chiqaruvchilarning o'ziga xosligini anglatadi. Birinchisi, alohida mahsulotlarni tayyorlash, ikkinchisi, iqtisodiy o'ziga xoslikdan iborat. Tovar ishlab chiqarishning asosiy ziddiyati mehnatning ijtimoiy xarakteri va uning alohidaligi orasidagi ziddiyatdan tashkil topgan bo'ladi.

3. Tovar ikki xususiyat – iste'mol qiymati (foydaliligi) va ayirboshlov qiymati (aniq proporsiyada boshqa tovarga ayirboshlanishi) birligidan iboratdir.

4. Qiymat shakli rivojlanishi o'zida tovar almashinuvi rivojlanishining tarixiy jarayonini mujassamlashtiradi va quyidagi bosqichlarni bosib o'tadi: oddiy (yoki favqulotda) qiymat shakli, to'liq (yoki mukammal) qiymat shakli, qiymatning ijtimoiy shakli va pul shakllari.

5. Pulning mohiyati quyidagi funksiyalarda o'z aksini topgan: qiymat o'lchovi, muomala vositasi, jamg'arish vositasi, to'lov vositasi va jahon

pullari. Tovar almashinuvining keyingi rivojlanishi zamonaviy rivojlangan bozor iqtisodiyoti uchun xarakterli bo'lgan qiymatning mukammal-pul shakliga olib keldi. Elektron pullar yordamida aks etadigan qiymat munosabatlari o'zining soxta qobig'idan mahrum bo'ladi. Har bir tovar bozordagi tovarlar massasidagi o'z ayirboshlash ko'rinishiga ega. Bu proporsiya to'g'ri va bevosita (qiymat metall orqali emas) boshqa tovarlarga bog'liq bo'lgan zamonaviy pullar yordamida realizatsiya qilinadigan narxlar bilan qayd etiladi.

6. Oltin standarti davrida dunyo miqyosida har kim o'z "milliy mundiri"ni – dollar, funt-sterling, marka, rubl va boshqalarni tiqishtira boshladilar va ularni natural shaklda oltin quymasi ko'rinishida qo'lladilar. Lekin asta-sekin bu doirada oltinni siqib chiqarish yuz bera boshladi va uning o'rnini qiymat ko'rsatkichlari egalladi.

Asosiy tayanch tushunchalar

Umumiy iqtisodiy shakllar, natural xo'jalik, tovar ishlab chiqarish, oddiy tovar ishlab chiqarish, kapitalistik tovar ishlab chiqarish, tovar ishlab chiqarishning asosiy ziddiyatlari, ayirboshlash qiymati, tovar qiymati, qiymat substansiyasi, qiymatning oddiy shakli, mulkning to'liq (yoki mukammal) shakli, qiymatning ijtimoiy shakli, qiymatning pul shakli, qiymatning mukammal-pul shakli, pul, narx, pulning funksiyalari, oltin standarti.

Nazorat uchun savollar

1. Tovar ishlab chiqarishning yuzaga kelish sabablari va uning mohiyati nimada?
2. Tovar ishlab chiqarish natural ishlab chiqarishdan nimasi bilan farq qiladi?
3. Tovar ishlab chiqarish va uning shakllari rivojlanishi bosqichlari nimadan iborat?
4. Tovar ishlab chiqarishning qarama-qarshiligi nimadan iborat?
5. Tovar ishlab chiqaruvchilarning o'ziga xosligi nimalardan iborat?
6. Tovar ishlab chiqarishning ziddiyatlari qanday hal qilinadi?
7. Mehnatning "tabiiy" o'lchovi qanday?
8. Mehnatning ijtimoiy o'lchovi qanday?

9. Tovar almashinuvi va uning ziddiyatlari rivojlanishining tarixiy jarayonlari qanday?
10. Pulning tovar sifatidagi o'ziga xosligi nimadan iborat?
11. Oltinning demonitarizatsiyasi nima?
12. Ekonomiks zamonaviy pullar tabiatini qanday izohlaydi?

3-BOB. PUL TO'G'RISIDA NAZARIY KONSEPTSIYALARNING TARIXIY SHARHI

3.1.Pulning metallistik nazariyasi

Pul nazariyasi erkin raqobat vujudga kelgan davrdan ancha oldin paydo bo'lgan bo'lib, ko'p asrlik tarixga ega. Ushbu bobda asosiy pul konsepsiyalarini – metallistik, nominalistik va miqdoriy pul nazariyalarini ko'rib chiqamiz. Bu bizga pul nazariyasining shakllanish mantiqi, turli zamonaviy iqtisodiy maktablarning tarixiy manbalarini tushunishga imkon beradi.

Pulning metallistik nazariyasi kurtaklari qadimgi antik davrda paydo bo'la boshlagan bo'lsada, o'rta asrlarda to'liq shakllanib bo'lgan. Bu nazariyaning ilk namoyondalaridan biri XIV asr fransuz olimi N.Orem edi. Metallistik nazariyaning keyingi rivojlanishi boshlang'ich kapital jamg'arish (XVI–XVIII asrlar) davriga to'g'ri kelib, bunda u tanga pullarning buzilishiga qarshi kurashda ma'lum bir ijobiy rol o'ynadi. Bu nazariya pulni qimmatbaho metallar, oltin va kumush bilan izohlaydi, nazariya namoyandalari (Angliyada – U. Stafford, T.Men, D.Nors; Fransiyada – A.Monkreten) tangalarning yemirilishiga qarshi chiqqanlar.

Pulning metallistik nazariyasining birinchi metamorfozasi XIX asrning ikkinchi yarmiga tegishli bo'lib, Germaniyada 1871–1873-yillarda oltin tanga standartining kiritilishi bilan bog'liqdir. Bunda nemis iqtisodchilari (K. Knis va boshqalar) qimmatbaho metallarnigina emas, balki metallga maydalanadigan markaziy bank banknotalarini ham pul, deb hisoblaganlar.

Nazariyaning ikkinchi metamorfozasi birinchi jahon urushidan keyingi davrda boshlandi, uning namoyandalari oltin tanga standartini o'rnatish mumkin emasligini tan olganlari holda, oltin monometallizmining yangi qirqilgan shakllarini: oltin quyma va oltin deviz standartini kiritish uchun o'z nazariyalarini asoslashga urindilar.

Pulning metallistik nazariyasining uchinchi metamorfozasi ikkinchi jahon urushidan keyingi davrga to'g'ri keladi. Fransuz iqtisodchilari A.Tulemon, J.Ryueff va M.Debre hamda ingliz iqtisodchisi R.Xarrodlar oltin standartini xalqaro muomalaga kiritish zarurati haqidagi g'oyani taklif qildilar, Amerika iqtisodchisi M.Galperin va Fransuz iqtisodchisi Sh.Rist uni ichki muomalaga kiritish haqidagi talabni ilgari surdi.

Pulning metall nazariyasi o'zining eng tugal ko'rinishida uni milliy bo'ylik sifatida pul haqidagi ta'lim bilan bog'lagan *merkantilistlar* tomonidan shakllantirildi.

Merkantelistlar xo'jalik hayoti uchun qat'iy, barqaror pul, to'la qiymatli tangalar zarurligini asosladilar, bu tovar ishlab chiqarish talablariga javob beradi. Merkantilist-metallistlar bo'ylikni pulga, pulni esa qiymatli metallarga tenglashtiradilar. Ular pul o'z tabiatiga ko'ra, oltin, biroq oltin o'z tabiatiga ko'ra pul emasligini, qiymat belgilari pulning mohiyatini ma'lum vazifalarida-muomala va to'lov vositasi vazifalarida namoyon bo'lish shakli ekanligini tushunmadilar.

Bizning nazarimizda, metallizm nazariyasining xatoligi shundaki, birinchidan, jamiyat boyligining manbai mehnat bilan yaratilgan moddiy ne'matlar yig'indisi emas, balki oltin va kumush, deb hisoblangan; ikkinchidan, muomaladagi metall pullarni qog'oz pullar bilan almashtirish zarurati va maqsadga muvofiqligi inkor qilingan.

Boshlang'ich kapital jamg'arishning yakunlanishi bilan tashqi savdo bo'ylikning o'sishida asosiy manba bo'lmay qoldi. Kapital kiritish va qo'shilgan qiymat olish – bo'ylikning o'sish manbasi sifatida manufakturalar va qishloq xo'jaligining roli tobora orta boshladi. Sanoatning rivojlanishi ichki bozorni rivojlanishini talab qilishi sababli merkantilizm tanqidchilari pulning metallistik nazariyasiga ham qarshi chiqdilar va ichki muomalada muomala xarajatlarini oshirib yuboradigan to'laqonli metall pullar kerak emas degan xulosaga keldilar. Fransiyada pulning metallistik nazariyasiga fiziokratlar va ularning izdoshlari qarshi chiqdilar (masalan, P.Buagilber).

Erkin raqobat va kapitalizm davrida qog'oz pullarning paydo bo'lishi va tarqalishi bilan metallistik nazariya tarafdorlari (masalan, nemis iqtisodchilari K.Knis, V.Leksie, A.Lansburg va b.) pul belgilarining muomalada bo'lish imkoniyatini inkor etmadilar, biroq ularni albatta metall pulga almashtirishni talab qildilar. Bunda qog'oz pullar ayirboshlashning sof texnik vositalari sifatida, oltin va kumush esa

tabiatiga ko'ra pul sifatida ko'rib chiqilgan. Inflyatsiyaga qarshi yo'naltirilgan pul islohotlari aynan shu tamoyillar bilan izohlanadi.

XIX asrning oxirlarida xalqaro hisob-kitoblar va pul muomalasi amaliyotiga yetakchi mamlakatlar valutalari tobora ko'proq kiritila boshlandi, kredit pullarni bevosita oltinga emas, balki ularni deviz valutasiga ayirboshlashni nazarda tutadigan pul muomalasi oltin-deviz tizimi paydo bo'ldi. Pulning metallistik nazariyasi tasavvuriga Avstro-Vengriyada 1879-yil va Hindistonda 1893-yili joriy qilingan bloklangan chekanka tizimi ham kira olmadi. Muomalada bo'lgan avstriya guldenlari va hind rupiyalari qiymati, shuningdek, bu valutar kursi ularning tarkibida bo'lgan kumush qiymatidan katta edi. Muomaladagi pul qiymati bilan uning tarkibidagi metall qiymati o'rtasidagi farq nominal pul nazariyasining rivojlanishiga turtki bo'ldi. Imperializm davrida bu nazariya ustunlikka ega bo'ldi. Neometallistlarning urushdan keyingi davrda pulning metallistik nazariyasini, oltin standartini qayta tiklash uchun qilgan harakatlari muvaffaqiyatli bo'lib chiqmadi, chunki buning uchun na iqtisodiy, na siyosiy sharoitlar mavjud edi. Bu pul tizimlarini oltin ishlab chiqarishga bog'liq qilib qo'ygan va tezavratsiya xavfini (pulga talab) yaratgan bo'lardi. Jahon valuta inqirozi va dunyodagi yetakchi mamlakatlarda to'lov balansi inqirozi XX asrning 60–70-yillarida pulning metallistik nazariyasiga uzil-kesil nuqta qo'ydi.

3.2. Pulning nominalistik va davlat nazariyalari

Pulning nominalistik nazariyasi metallistik nazariyadan farqli o'laroq, pulning metall bilan aloqasini uzib tashlaydi. Pul ichki qiymatdan mahrum bo'lgan shartli belgilar sifatida ko'rib chiqiladi. Pulning tovar tabiati inkor etiladi, uning vujudga kelishi esa odamlar o'rtasida ayirboshlashni ta'minlash maqsadida yoki davlatning qonun hujjatlari asosidagi kelishuv natijasi sifatida ko'rib chiqiladi. Shu sababli pulning davlat nazariyasi nominalistik nazariyasining bir turi hisoblanadi.

Pulning nominalistik nazariyasi vujudga kelishi uchun tarixiy shart bo'lib oltin quymasidan tanga pullarga o'tish xizmat qildi, bunda pul vazni bo'yicha emas, balki nomi bo'yicha qabul qilina boshlangan. Pulning ustiga yozib qo'yilgan qiymatini uning ichki qiymatidan ayirish imkoniyati pulning davlat tomonidan muomalaga chiqariladigan shartli belgilar ekanligi haqida yolg'on xulosalarning paydo bo'lishi uchun imkon berdi. Qog'oz pul birliklarining paydo bo'lishi bilan nominalistik pul nazariyasi

tarafdorlarining soni o'sa boshladi va ularning ta'siri kuchayib bordi. Oltinni pul muomalasi sohasidan siqib chiqarish va uni qog'oz pullarga almashtirishni to'xtatish, shuningdek, naqdsiz hisob-kitob shakllarining jadal rivojlanishi shunga olib keldiki, pulning nominalistik nazariyasi ustunlik qila boshladi.

Pulning nominalistik nazariyasi vujudga kelishi ishlab chiqarishning quldorlik tuzumiga borib taqaladi. Pulning davlat nazariyasi paydo bo'lishiga bevosita dastlab quldorlik tuzumi, so'ngra feodal tuzum murojaat qilgan tanga pullarning buzilishi sabab bo'ldi. Bunday amaliyot tarafdori bo'lib chiqqan rasmiy ideologiyaning tasdiqlashicha, pul davlat hokimiyati tomonidan yaratiladigan bo'lib, u o'z xohishi bo'yicha pul birligining xarid qobiliyatini o'zgartirishi mumkin. Keyinchalik bu nazariya qog'oz pullarga o'tishni yoqlay boshladi.

Pulning nominalistik nazariyasi o'zining eng to'liq rivojini XVIII asr olimlarining asarlarida topdi. Nominalizmning birinchi namoyandalari ingliz J. Berkli va J. Styuartlar bo'lishgan. Ular birinchidan, pul davlat tomonidan yaratiladi, ikkinchidan, ularning qiymati nominal bilan ifodalanadi, uchinchidan, pulning mohiyati ideal narxlar masshtabiga kiritiladi, deb hisoblaganlar. Masalan, J. Styuart pulni teng bo'lingan narxlar masshtabi sifatida ta'riflaydi. Xususan, J. Styuart taklif qilgan "ideal pul birligi" konsepsiyasiga ko'ra, pul faqat *narx miqyosi funksiyasini* bajaradi. Dj. Billers va N. Barbon (ingl.) pul bu – faqat shartli belgi bo'lib, tovar bilan hech qanday umumiylikka ega emas deb hisoblaganlar. Xuddi shunday qarashlarni subyektiv idealizm tarafdori bo'lgan ingliz olimi Dj. Berkli ham rivojlantirgan. U pulni moddiy qimmatga ega bo'lmagan, abstrakt qiymat munosabatlari sifatida ko'rib chiqqan. Boshqa olimlar bu holni tanqid qilib, bir bosh qandni o'lchov birligi qilib olingan og'irlikka ega bo'lgan tosh yordamidagina o'lchash mumkin. Pullar ham o'zining mustaqil qiymatiga ega bo'lgani holda tovarlar qiymatini o'lchay oladi, deb yozadilar.¹ Demak, nominalistlar pullarni texnik almashuv quroli sifatida o'rganib, uning qiymat tabiatini to'liq inkor qilishgan.

Avstriyalik iqtisodchi F. Bendiksen bu nazariyaning iqtisodiy variantini asoslab bergan. Uning fikricha, pul bu - qiymatning shartli belgisi bo'lib, hisob-kitob vositasining yordamchi rolini o'ynagan va almashinish proporsiyalarini ifodalagan. K. Elsterning (Germaniya) ishlarida valuta kurslariga davlatning ta'sir ko'rsatish usullariga alohida e'tibor qaratilgan.

Valuta kurslarini samarali tartibga solish uchun davlatlar o'rtasida "shartnoma pariteti"ni qo'llab-quvvatlash haqidagi bitim talab qilinadi.

Nominalizmning mohiyati nemis iqtisodchisi G. Knappning pul nazariyasida ("Davlat pul nazariyasi", 1905-y.) yanada yaqqol namoyon bo'ldi. Uning asosiy qoidalari quyidagilardan iborat: pul-davlat huquqining mahsuli, davlat hokimiyatining uydirmasi; pul-davlat tomonidan to'lov kuchiga ega bo'lgan belgilardir; pulning asosiy vazifasi-to'lov vositasi vazifasidir.

Knapp pulning mohiyati belgilar materialida emas, balki ularni qo'llashni tartibga soluvchi huquqiy qoidalarda mujassamlashgan, deb yozadi. Uning fikricha, pul to'lov vositasi qonuni bilan belgilangan tartib o'rnatishdir. Har xil pul belgilarining ahamiyati yoki kuchi Knappning ta'kidlashicha, davlat hokimiyatining qonunlari, farmon va qarorlari bilan belgilanadi. Knapp qog'oz pullar barcha munosabatlarda metall pullar bilan teng qiymatga ega ekanligini va shuning uchun ham pul tizimi umuman, oltinga muhtoj emasligini isbotlashga harakat qiladi. Bu "Yangi pul nazariyasi" mohiyat jihatdan eski nominalistlarning noto'g'ri g'oyalarini takrorlaydi va rivojlantiradi. Knapp nazariyasi Germaniya imperializmi manfaatlarini ifodalagan bo'lib, Angliyaning "oltin gegemoniyasi"ga qarshi qaratilgan.

Bizning fikrimizcha, nominalistlarning pul tartib o'rnatishdan iboratligi haqidagi fikri mutlaqo noto'g'ri, chunki haqiqatda pul stixiyaviy ravishda kishilarning xohish-irodalariga bog'liq bo'lmagan holda davlat paydo bo'lgunga qadar, ayirboshlashning rivojlanishi jarayonida paydo bo'ldi. Pulning mohiyatini uning to'lov vositasi vazifasidan keltirib chiqarishga urinish ham asossizdir. Birinchidan, pulning vazifalari uning mohiyatining namoyon bo'lishidir; ikkinchidan, to'lov vositasi vazifasining o'zi boshqa vazifalarning qiymat o'lchovi, muomala vositasi va boylikni to'plash vositasi vazifalarining rivojlanishi natijasi hisoblanadi. Davlat nominalistlarning fikriga zid o'laroq, pulni yaratmaydi, balki muomala sohasidagi haqiqiy pul o'rinbosarlarning to'lov quvvatini qonuniylashtiradi, xolos. Davlat, albatta, chop etish uskunasiidan foydalanib, pul belgilari chiqarishi mumkin, biroq u pulning haqiqiy xarid va to'lov quvvatini belgilashda mutlaqo kuchsizdir.

Knapp va uning izdoshlari o'z nazariyalarida ish haqini muzlatib qo'yish tajribasini yoqlaydilar, unga ko'ra qog'oz pullar qadrsizlanganda, ishchilarga oldingi pul summasida ish haqi to'lanadi. Bu pulga ular kam miqdordagi iste'mol buyumlari sotib olishlari mumkin bo'ladi.

Nominalistik nazariya mohiyat jihatdan qog'oz pullar qadrsizlanishini ishchilar hisobidan qoplash yo'lini ko'rsatganlar.

Bizning nazarimizda nominalistlar davlat pul nazariyasining xatoligini yana shunday asoslash mumkinki, birinchidan, pul huquqiy emas, balki iqtisodiy tushunchadir. Ikkinchidan, metall pullar mustaqil qiymatga ega bo'ladi, uni davlatdan olmaydi, qog'oz pullarning vakillik qiymati ham davlat tomonidan belgilanmaydi, balki obyektiv iqtisodiy qonunlar bilan belgilanadi.

1929–1933-yillardagi iqtisodiy tanazzul davrida nominalizm yanada rivojlandi va oltin standartidan voz kechishni oqlash uchun nazariy asos sifatida tanildi. J.M. Keynes ("**Pul haqida traktat**", 1930-y.) oltin pullarni "vuzlik qoldiqlari", "**Aravaning beshinchi g'ildiragi**", deb e'lon qildi¹. Oltin nisbatan elastikroq bo'lgan qog'oz pullarni u ideal, deb hisoblaydi va ular jamiyatning doimiy gullab-yashnashini ta'minlashlari kerak, deb ko'rsatadi. Qog'oz pullarning oltinni muomaladan siqib chiqarishiga u pulning oltindan ustunligi va nominalizmning g'alabasi sifatida qaraydi. Pulning nominalistik va davlat nazariyasi byudjet xarajatlarini moliyalashtirishning inflatsion usullarini nazariy asoslash uchun foydalanilgan. Pul davlat nazariyasi fashistlar Germaniyasi rasmiy mafkurasining elementlaridan biri sifatida namoyon bo'lib, uning yordamida bosib olingan mamlakatlar bilan hisob-kitobning bosqinchilik shakllarini oqlashga harakat qilingan.

1960-yillardagi valuta inqiroziga qadar pulning nominalistik nazariyasi mamlakatlarning ichki muomala sohasida oltinni "taxtdan tushirish", uni qog'oz pullar bilan almashtirishga yo'naltirilgan edi. 1960-yillarda to'lov balansi taqchilligini bartaraf qilish uchun mablag'larni yaratishning nominalistik loyihalari paydo bo'ldi. 1967-yilda XVF maxsus o'zlashtirish huquqlarini – SDR (Special drawing rights) – kredit zaxira pul birliklarini chiqardi. Oltin xalqaro hisob-kitoblardan ham siqib chiqarila boshlandi.

Fikrimizcha, Keynes nominalizmining amaliy maqsadi oltin standartidan voz kechilganligini, qog'oz pullar muomalasiga o'tilganligini nazariy jihatdan asoslash va inflatsiya jarayonlarini boshqarish orqali iqtisodiyotni tartibga solishdan iborat bo'lgan.

Shunday qilib, nominalizmning barcha ko'rinishlariga bir xil kamchiliklar xosdir: pulning tovar sifatidagi kelib chiqishini tan olmaslik, uning muhim vazifalarini inkor qilish, pulni narx masshtabi, ideal hisob birligi ta'riflashdir.

3.3. Pulning miqdoriy nazariyasi

Erkin raqobat kapitalizmi davrida (XVIII–XIX asrlar) ustunlik qilgan "qadriyatli to‘r" konsepsiyasi pulning miqdoriy nazariyasida eng yorqin ifodasini topgan.

Bu nazariyaga ko‘ra muomaladagi to‘lov vositalari miqdorining o‘zgarishi tovarlar narxi darajasiga bevosita va proporsional ta‘sir ko‘rsatadi. Pul munosabatlari real (moddiy-buyum) jarayonlar uchun "to‘r" bo‘lib xizmat ko‘rsatadi va iqtisodiy rivojlanishga hech qanday ta‘sir ko‘rsatmaydi. Keyinchalik pulning miqdoriy nazariyasi bozor iqtisodiyotining ichki koordinatsiyasi, uning narx dinamikasi va raqobat mexanizmi asosida o‘zini o‘zi samarali tartibga solish qobiliyati haqidagi g‘oya tarafdori bo‘lgan neoklassik konsepsiyaning muhim bir qismiga aylandi.

Miqdoriy nazariya pulning qiymati va mos ravishda tovar narxlari darajasini pul miqdorining o‘lchami bilan izohlaydi: muomalada pul qanchalik ko‘p bo‘lsa, narx shunchalik yuqori bo‘ladi va aksincha. Bu qonuniyat qog‘oz pullarga ham, metall pullarga ham taalluqli. Bu nazariyaning ilk namoyondalari Sp.L. Monteske va D.Yum (XVIII asr o‘rtalari) bu qonuniyatlarni XVI–XVII asrlarda Yevropa boshidan kechirgan "narx inqilobi"dan ozod qildi.

Bu nazariyadan oltin va kumush to‘plash millatni boy qiladi degan fikr tarafdori bo‘lgan merkantilistlarni tanqid qilish uchun foydalanilgan. Pulning miqdoriy nazariyasi tarafdorlarining fikriga ko‘ra bunday jamg‘arish natijasida qimmatbaho metall qadrsizlanadi va tovarlar narxi o‘sadi. Millatning haqiqiy boyligi oltin va kumushning jonsiz to‘plamida emas, balki manufakturalar yaratish va ularda jonli mehnatni qo‘llashdan iborat. Miqdoriy pul nazariyasining XVIII asrdagi yorqin namoyondasi D. Rikardodir. Shuni ta‘kidlash lozimki, uning qarashlari ikki tomonlama tavsifga ega bo‘ldi: bir tomondan, u pulning qiymati ularni ishlab chiqarishga mehnat sarflari bilan aniqlanishini tan olgan, ikkinchi tomondan esa alohida davrlarda pul birligining qiymati pul miqdori o‘zgarishlariga bog‘liq ravishda o‘zgaradi, deb hisoblagan.

D. Rikardo pul ham tovar hisoblanadi va o‘z qiymatiga ega bo‘ladi, pulning qiymati uni ishlab chiqarish uchun sarflangan mehnatning miqdori bilan aniqlanadi, deb to‘g‘ri fikr bildiradi. Biroq u pulning alohida tovar ekanligini ko‘ra bilmaydi. U pulning nisbiy qiymati talab va taklif ta‘sirida istalgan tovarning nisbiy qiymati singari o‘zgaradi, deb hisoblaydi. Pul

alohida umumiy tovar bo'lgani uchun talab buyumi ham, taklif buyumi ham bo'la olmasligini tushunmaydi.

Rikardo pulni faqat muomala vositasi sifatidagi vazifasida ko'radi, boylik to'plash vositasi sifatidagi vazifasini esa yo'qqa chiqaradi. Uning fikricha, pul muomalasi sohasining pul bilan ortiqcha to'ldirilishi tufayli uning qadrsizlanishi imkoniyati vujudga keladi. U qog'oz pul muomalasi qonuni bilan metall pul muomalasi qonunlarining farqiga bormaydi. Pulning miqdoriy nazariyasi tarafdorlari nafaqat pulning qiymat o'lchovi sifatidagi funksiyalarini, balki metall muomaladagi pul miqdorini tartibga soluvchi xazina sifatidagi funksiyasini ham inkor qiladilar.

Pulning miqdoriy nazariyasi nafaqat metall, balki qog'oz pullarga nisbatan ham asossiz, chunki ularning muomalada bo'lish qonuniyatlari faqat ular qiymatining mehnat nazariyasi asosida ochib berilishi mumkin.

Yuqoridagi nazariyalarni umumlashtirgan holda shuni aytish mumkinki, pul tovar ishlab chiqarish va ayirboshlashning rivojlanishi bilan vujudga kelgan.

Yuqorida keltirilgan nazariyalarning kamchiliklarini qisqa qilib tushuntiradigan bo'lsak, pulning alohida tovar sifatidagi mohiyatini hech bir nazariya to'g'ri va batafsil yoritmaganligini ta'kidlab ko'rsatish mumkin. Natijada metallistlar pulning nima uchun qimmatbaho boylik ekanligini, uning tub negizida nima yotishini tushunib yetishmagan, pulning mohiyatini yuzaki namoyon bo'lish shakllarida ko'rishgan. Nominalistlar bo'lsa, qog'oz pullarni inkor etmagani holda nima uchun ularning qimmatli ekanligini izohlab bera olmadilar, ular ham metallistlar kabi pulni yuzaki tushunib, davlat tomonidan chiqarilgan pul faqat shartli belgi va hisob birliklarinigina ifodalaydi, deb ko'rsatishadi. Yuqorida ko'rsatganimizdek, klassiklar ham pulning alohida tovar ekanligini va boshqa tovarlardan uning ana shu maxsus xususiyati ajratib turishini tushuntirib bera olmadi. Hozirgi davrda, shu kunlarda ham oltin pul mazmuni bilan qog'oz pul mazmunini bir xil deb qarovchilar juda ko'pdir.

Zamonaviy sharoitlarda pulning miqdoriy nazariyasi juda keng qo'llanilmoqda. G'arb mamlakatlarining iqtisodchilari va ishbilarmon doiralar vakillari uni davlatning iqtisodiyotga aralashuvi, pul muomalasi va butun sanoat sikliga ta'sir uchun ko'rsatma sifatida ko'rib chiqadilar. Aynan pul massasini tartibga solishda tovarlar narx darajasi va xo'jalik faolligi holatiga ta'sir usuli ko'zda tutiladi. Ushbu ta'sir usullarini ishab chiqqan Dj.M.Keyns pulning miqdoriy nazariyasini kon'yunktura nazariyasi bilan bog'lash zarurligini ko'rsatgan. Muomala sohasi orqali

sanoat sikli harakatiga ta'sirini Keynes va uning izdoshlari quyidagi tarzda belgilagan. Muomaladagi pul massasi va kredit resurslari hajmining o'sishi ortidan iqtisodiyotning jonlanishi, foyda va bandlikning o'sishi keladi. Bunday jonlanishga bank foizining pasayishi xizmat qilishi mumkin, u kreditga talab va investitsiyalarni, shuningdek, taqchilikni moliyalashtirishni, ya'ni u yoki bu tovarlarga hukumat talabini kengaytirishni rag'batlantiradi. Hukumat xarajatlari, pul muomalasi hajmini oshirib, iqtisodiyotning jonlanishiga xizmat qilishi ko'zda tutilgan.

Keyns nazariyasi tarafdorlari miqdoriy nazariyaning yangi variantini – ortiqcha talab nazariyasini ilgari surdilar, unga muvofiq inflatsiya sababi pul massasi va hukumat xarajatlarining o'sishida emas, balki aholining ortiqcha talabi o'sishida ("ortiqcha talab"ning paydo bo'lishida) yotadi. Ular shu ortiqcha talabni soliqlarni oshirish, zayomlar chiqarish, ish haqini muzlatib qo'yish, shuningdek, majburiy jamg'armalar yordamida qisqartirishni taklif qiladilar.

Ortiqcha talabga qarshi kurash g'arb mamlakatlarida keng qo'llanilgan. Ortiqcha talabni yo'qotishning turli usullari keng qo'llangan, masalan, Buyuk Britaniyada 1967-yilning kuzida funt sterling devalvatsiyasidan so'ng o'tkazilgan. Biroq miqdoriy pul nazariyasi retseptlari kapitalistik dunyoda chuqur valuta inqirozi va inflyatsiyaning o'sishiga to'sqinlik qila olmadi.

Sey ayniyati va qonuni. Pulning miqdoriy nazariyasi takror ishlab chiqarish klassik modeliga uyg'unlik bilan kirishib ketadi. U mukammal raqobat va to'liq narx elastikligi sharoitlarida bozorlarda avtomatik ravishda tashqaridan hech qanday aralashuvlarsiz barcha ishlab chiqarish resurslaridan to'liq foydalangan holda muvozanatlashadi. Bu tasavvurlar J.B.Sey nazariyasini amalga oshirishda o'z aksini topgan. U tovar bozorlarida talab va taklifning to'liq mos kelish tamoyilini bildiradi.

Biroq bu qonun turlicha tanqidlarga uchradi: ayniyatdan Sey qonunigacha. Sey ayniyatini algebraik ifodalash mumkin:

$$\sum_{i=1}^n X_i^{xd} = 0$$

bunda: – X_i^{xd} - X tovarga ortiqcha talab.

Klassik yo'nalishning zamonaviy izdoshlari talab va taklif faqat yakuniy hisobda mos keladi degan farazga amal qiladilar. Bu bozorning permanent holati emas, balki uning yakuniy muvozanat sharoiti xolos. Bunday talqinda vaqtinchalik muvozanatsizlik, ortiqcha talab yoki taklif imkoniyati paydo bo'ladi. Biroq bu nomutanosibliklar qisqa muddatli

xarakterga ega bo'lib, erkin bozor xo'jaligi pirovardida muvozanatga erishadi.

Siyosiy iqtisod matematik maktabining yirik vakili, xalqaro iqtisodiy jamiyat asoschilaridan biri va uning birinchi prezidenti (1931–1933) **Irving Fisher** (1867–1947) pullarning miqdoriy nazariyasini zamonaviylashtirishga katta hissa qo'shdi. U "Pullarning xarid qilish kuchi. Uning belgilanishi va kredit, foizlar va tanazzullarga munosabati" asarida (1911) pullar massasi bilan tovarlar narxlari darajasi o'rtasidagi bog'liqlikni formalashtirishga harakat qilgan. Tovarlar uchun to'langan pullar soni va sotilgan tovarlar narxlari summasi teng bo'lgani uchun buni I. Fisher tarozi bilan o'xshatmoqchi bo'ladi.

Matematik shaklda ayirboshlash tenglamasini quyidagi formula shaklida tasavvur etish mumkin:

$$MV = \sum PQ$$

bunda: – (Expenditure) – pul muomalasining umumiy hajmi, ya'ni mazkur jamiyatda shu yil davomida tovarlarni sotib olish uchun sarflanadigan pullar summasi; M (Money) – ushbu jamiyatda yil davomida muomalada yurgan pullarning o'rtacha miqdori;

$$V = \frac{\sum PQ}{M}$$

V (Velocity) – ne'matlarga ayirboshlashdagi pullar aylanishlarining o'rtacha soni; P – (Price) – ushbu jamiyatda sotib olinadigan har qanday alohida tovarning o'rtacha sotish narxi; Q – (Quantity) – tovarlarning jami xarid qilingan soni.

Fisher formulasi oltin tangali standart sharoitida to'g'ri bo'lmaydi, chunki u pullarning ichki qiymatini hisobga olmaydi. Biroq oltinga almashtirilmaydigan qog'oz pullar muomala qiladigan sharoitda u muayyan mazmun kasb etadi. Bunday sharoitda pul massasining o'zgarishi, garchi I. Fisher tovarlar narxlarining mutloq elastikligini nazarda tutib, narx mexanizmini ma'lum ma'noda ideallashtirsada, lekin tovarlar narxlari darajasiga ta'sir ko'rsatadi. Boshqa neoklassiklar kabi Fisher ham mukammal raqobatchilikka asoslanadi va o'z xulosalarini monopoliyalar hukmronlik qiladigan hamda narxlar oldingi elastikligini jiddiy yo'qotgan jamiyatga tegishli deb biladi.

Ko'pgina hozirgi iqtisodchilar ayirboshlash tenglamasini bir xillik, ya'ni $MV = PQ$ sifatida tavsiflashadi. Gap shundaki, bu tenglama $P-T$ ayirboshlash harakatini tovarlarning jami massasiga daxldor deb ifodalashga urinadi, ya'ni tovarlar sotib olingan pullar summasi sotib

olingan tovarlar narxlar summasiga teng (bir xil). Bu tautologiyadir va shuning uchun ayirboshlash formulasi narxlarning umumiy (mutloq) darajasini izohlash uchun xizmat qila olmaydi.

Miqdoriy nazariya tarafdorlarining faraz qilishicha, ayirboshlash formulasi mutloq kattalikni EQ ni izohlaydi (ayni bir vaqtda talab va taklif mexanizmi undan nisbiy tebranishlarni izohlaydi).

I.Fisher va uning izdoshlari shunday nuqtai nazarga amal qilishgan. Ular pullarning aylanish tezligi (V) va ishlab chiqarish darajasi (Q) muomalada yurgan pullar miqdoriga (M) va narxlar darajasiga (P) bog'liq bo'lmashligini asoslashga urinishgan. Ular pullarning aylanishi tezligi avvalo demografik (aholining zichligi va hokazo) parametrlarga bog'liq bo'ladi, deb faraz qilishgan. Ishlab chiqarish darajasi esa asosan mehnat bozorida yuzaga kelayotgan shart-sharoitlar bilan belgilanib, narxlar darajasi va muomalada yurgan pullar soniga bog'liq bo'lmaydi. Shubhasiz, bozor xo'jaligi hukmronlik qiladigan sharoitda bunday qoidalar yaqqol noreal tus kasb etadi.

Xulosalar

1. Metall pullar nazariyasi pul muomalasini tovar ayirboshlash bilan bir xil hisoblaydi hamda oltin va kumush o'z tabiatiga ko'ra pul hisoblanadi deb ta'kidlaydi.

2. Pulning nominalistik nazariyasida pullar faqat ichki qiymatdan mahrum bo'lgan shartli belgilar sifatida ko'rib chiqiladi. Pulning tovar tabiati inkor etiladi, ularning kelib chiqishi esa odamlar o'rtasida ayirboshlash vositasi yoki davlatning qonun hujjatlari natijasi sifatida ko'rib chiqiladi. Shu sababli pulning davlat nazariyasi nominal nazariyasining bir turi sanaladi.

3. Pulning miqdoriy nazariyasida ta'kidlanishicha, to'lov vositalari miqdorining o'zgarishi tovarlar narxi darajasiga bevosita va proporsional ta'sir ko'rsatadi.

4. Bu nazariyalarning har biri u yoki bu nazariya tarafdorlari qaysi funksiyani asosiy hisoblashiga qarab bir taraflamalikka duchor bo'ladi.

5. Fisher formulasi oltin tangali standart sharoitida to'g'ri bo'lmaydi, chunki u pullarning ichki qiymatini hisobga olmaydi. Biroq oltinga almashtirilmaydigan *qog'oz pullar muomala qiladigan sharoitda u muayyan mazmun kasb etadi.*

Asosiy tayanch tushunchalar

Merkantilistlar, metallistik nazariya, fiziokratlar, oltin muomalasi, oltin-deviz sistemasi, "neometallistlar," nominalistik nazariya, davlat puli nazariyasi, pulning G.F. Knapp nazariyasi, funksional yoʻnalish, "boshqariladigan valuta" konsepsiyasi, maxsus oʻzlashtirish huquqlari – SDR (Special drawing rights), pulning miqdoriy nazariyasi, D. Rikardo qiymatning mehnat nazariyasi, Dj.M.Keyns pulning miqdoriy nazariyasi, Sey ayniyati va qonuni, I.Fisher tenglamasi.

Nazorat uchun savollar

1. Metall pullar nazariyasining mazmunini tushuntirib bering.
2. Merkantilistlarning pul haqidagi fikrlarini tushuntirib bering?
3. Pul boʻyicha nominalistik nazariyaning mazmunini tushuntirib bering.
4. Davlat puli nazariyasining mazmunini tushuntirib bering.
5. Urushdan keyingi davrda davlat puli nazariyasining evolutsiyasi qanday darajada boʻlgan?
6. Maxsus oʻzlashtirish huquqlari – SDR (Special drawing rights) nimani anglatadi?
7. Pulning miqdoriy nazariyasi mazmunini qanday tushuntirish mumkin?
8. Dj.M.Keyns pulning miqdoriy nazariyasini tushuntirib bering.
9. Sey qonunining mohiyati nimadan iborat?
10. Umumiy muvozanatda I.Fisher modelini tushuntirib bering.

4-BOB. PUL XO‘JALIGINING KEYNS MODELI

4.1. Keynscha pul nazariyasining asosiy tavsifnomalari

Klassik makroiqtisodiy model pulning miqdoriy nazariyasini sezilarli soddalashtirib, uni unchalik to‘g‘ri talqin qilmaydi. Shu sababli ushbu bobda eski va yangi keyns modellari ko‘rib chiqiladi va u klassik model bilan taqqoslanadi.

Neoklassiklarning yondashuvi kapitalistik voqelikka zid keldi va bu hol 1929–1933 yillardagi "Buyuk depressiya" jarayonida alohida namoyon bo‘ldi. Ahvolni tuzatish ishi J.M.Keynsning zimmasiga tushdi. U "Bandlik, foiz va pulning umumiy nazariyasi" asarida (1936-y.)pullarning aylanishdan chiqib ketishi sabablarini aniqlashga urinadi, chunki, uning fikricha, buning natijasida yalpi to‘lovga qobiliyatli talab hajmi qisqaradiki, bu ishlab chiqarish rivojlanishiga to‘sqinlik qiladi. J.M. Keynsning fikricha, pullarning chiqib ketishining bosh sabablari " uchta fundamental psixologik omillar": iste‘molga moyillik, likvidlikni afzal ko‘rish va kapital aktivlardan keladigan bo‘lg‘usi daromad taxmini bilan bog‘liq.

Bu nazariya akademik tadqiqotlar va ta‘limda ham, siyosatni ifodalashda ham qo‘llanadigan ustunlik qiluvchi makroiqtisodiy modelga aylandi, biroq bu nazariyaning rivojlanishidagi bosqichlarni farqlash lozim:

a) *eski* keyns modeli bu – keyns nazariyasini Xiks va Xansen tomonidan interpretatsiya qilish bo‘lib, ko‘pincha uni Xiks-Xansen modeli deb atashadi; uning rivojlanishiga shuningdek, Kleyn, Samuelson va Modilyani ham munosib hissa qo‘shishgan;

b) *yangi* keyns modeli – XX asr 60-yillarining ikkinchi yarmidan boshlab Klauer, Leyonxuvud, Berrou va Grosman tomonidan ishlab chiqilgan.

Biroq Keyns yondashuvi umumiy bo‘lib qolaverdi, u o‘z vazifasini to‘liq bandlikda muvozanat umumiy holat emasligini ko‘rsatishda deb bildi. Umumiy holat bu – ishsizlik mavjudligidagi muvozanat, to‘liq bandlik – o‘ziga xos holat. To‘liq bandlik holatiga erishish uchun davlat maxsus siyosat yuritishi lozim, chunki avtomatik amal qiluvchi bozor kuchlari unga erishishni kafolatlamaydi.

Keyns modeli makroiqtisodiy agregatlar yordamida ifodalanadi. Bunda agregatsiyalashning ikki turidan foydalaniladi:

1) model xususiy sektordagi firmalar va individlarning xulq-atvori va davlat sektorining xulq-atvorini aks ettiradi (keyns modeli xorijiy sektorni ham qamrab oladi, biroq bunga hali qaytiladi);

2) modelda ma'lum bir tovar turlari va o'zgaruvchilar tarkibiy qismlarga birlashadi, shuning uchun iste'mol tovariga belgilangan umumiy talab (aytaylik X_1) emas, balki barcha iste'mol tovarlariga umumiy talab (S) tahlil qilinadi.

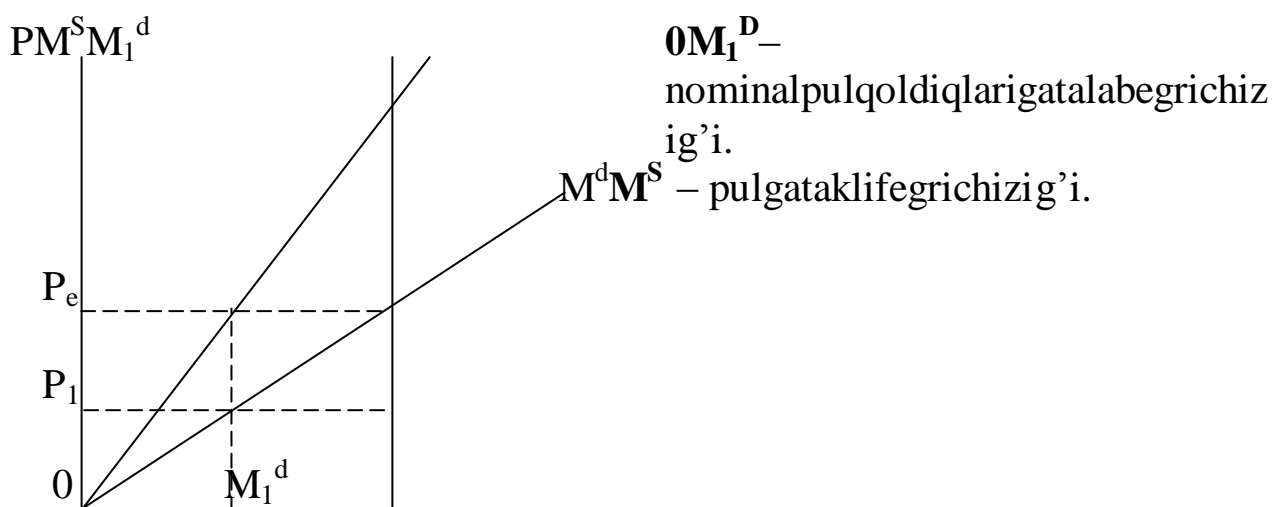
Eski keyns modelida investitsion tovarlar iste'mol tovarlaridan prinsipial farq qilmaydigan tovarlar bozori mavjudligi ko'zda tutilgan. Model barcha turdagi bozorlarni bitta bozorga birlashtiradi. Bundan tashqari, alohida pul bozori va obligatsiyalar bozori ham mavjud. Obligatsiyalar bozori barcha turdagi obligatsiyalar va pulsiz moliyaviy aktivlarni birlashtirishni ifodalaydi. Va nihoyat, modeldagi to'rtinchi bozor bu – ishchi kuchi bozori. Modelda bu bozorlarning har biri faoliyati va ular o'rtasidagi aloqalar belgilab berilgan.

Ishchi kuchi bozorini tahlil qilar ekan, Keyns shunday xulosaga keldiki, garchi real ish haqi – w istalgan yo'nalishda o'zgarishi mumkin bo'lsada, biroq *pulli ish haqi* (yoki ish haqi stavkasi) belgilangan darajadan pasayishi mumkin emas (bu eng kam ish haqi to'g'risidagi qonunlar va boshqa institutsional omillar bilan, shuningdek, kishilarning kamroq ish haqi uchun ishlamaslik istagi bilan belgilanadi) va shu sababli ish haqi moslashuvchan hisoblanmaydi va bozorni muvozanatga keltira olmaydi.

Moliyaviy (pul) bozori. Keynsning moliyaviy bozor nazariyasi, boshqa klassik oqimlar kabi, asosiy e'tiborni pul talabi va taklifiga qaratadi. Klassik model, yoki miqdoriy nazariya shu bilan ifodalanadiki, pulga umumiy talab bu – pul daromadi darajasi funksiyasi (Y real daromadning P umumiy narx darajasiga ko'paytmasi). Taxminlarga ko'ra, bu aloqa proporsional xarakterga ega bo'ladi – kutilayotgan pul qoldiqlari k pul daromadi ulushiga teng bo'ladi:

$$MV = YP, M = YP/V, K = 1/V, M = KYP.$$

Bu modelda pul taklifi ekzo gen qaydetilgan kattaliksifati dako'ribchiligi ladi. Bozor-pulga bo'lgan talabuning taklifi teng bo'lgan holatda muvozanat dabo'ladi.

Pulga bo'lgan talab va taklid egri chizig'i.

Grafikda PY daromad emas, P narx aks ettirilganligi sababli OM^d og'ish Y darajasiga bog'liq bo'ladi. Y qanchalik yuqori bo'lsa, istalgan narx darajasida nominal pul qoldiqlariga talab shunchalik katta bo'ladi.

Bozor narx darajasi P_e nuqtaga yetganda muvozanatda bo'ladi. Klassik model Y qayd qilingan kattalikda to'liq bandlik darajasida muvozanatga avtomatik tendentsiyani ko'zda tutadi, shuning uchun tahlil davomida bitta OM^d egri chizig'i bilan kifoyalanish mumkin (2-chizma).

Moliya bozorining Keynes modeli biroz boshqacha xarakterga ega, uning o'ziga xos xususiyati pulga bo'lgan talab talqini bilan bog'liq. Alohida olingan shaxslarning kassa qoldiqlari ikki qismga bo'linadi: birinchidan, berilgan pul daromadi darajasini qo'llab-quvvatlash bilan bog'liq bitimlarni amalga oshirish uchun saqlanuvchi **transaksiya qoldiqlari** mavjud; ikkinchidan, xo'jalik subyektlari aktivlar sifatida saqlaydigan **spekulyativ qoldiqlar** mavjud. Transaksion qoldiqlarga talab pul daromadi darajasiga bog'liq bo'ladi (pulning miqdoriy nazariyasi singari). Spekulyativ qoldiqlarga talab esa obligatsiyalar bo'yicha foiz stavkasiga bog'liq bo'ladi – foiz me'yori qanchalik baland bo'lsa, spekulyativ qoldiqqa talab shunchalik past bo'ladi.

Keynsning pulga talab agregat funksiyasi transaksion va spekulyativ qoldiqlarga talab funksiyasini birlashtirish yo'li bilan hosil bo'ladi. Spekulyativ qoldiqlarga talab bu – (r) obligatsiyalar bo'yicha foiz me'yori kattaligiga teskari funksiya: grafikda – **SBD**.

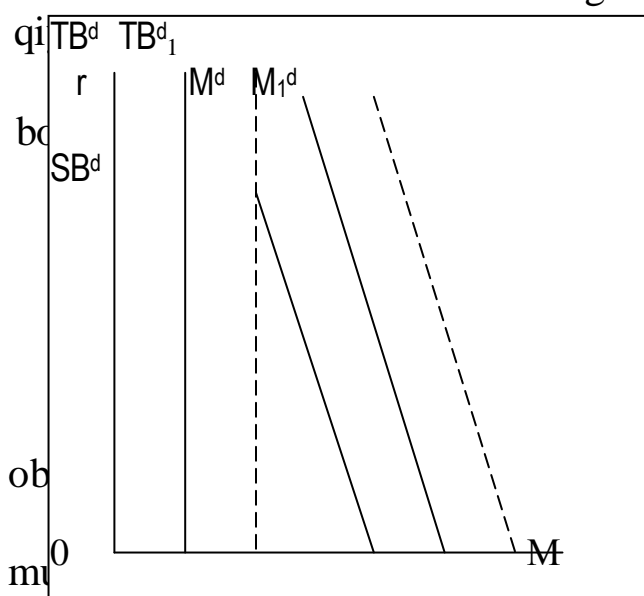
Transaksion qoldiqlarga talab (r) bilan bog'liq emas, balki faqat Py ga bog'liq: grafikda – TB^d . Har qanday foiz darajasida umumiy pul qoldiqlari summasiga talab SB^d va TB^d ni bir-biriga qo'shish yo'li bilan olingan M^d egri chizig'i bilan ifodalanadi.

M^d – likvidlikni afzal ko'rishning keynscha egri chizig'i. U P va Y darajasiga bog'liq bo'ladi. PY ning o'sishi bilan transaksion qoldiqlar TB_1^d gacha, likvidlik egri chizig'i esa M_1^d gacha o'sgan bo'lardi (SB^d va TB_1^d bir-biriga qo'shish yo'li bilan) (3-chizma).

3-chizma.

Likvidlikni afzal ko'rishning keynsga egri chizig'i.

Agar P va Y

ko'rishegri chizig'i M_1^d holatga ega bo'la, anholatdagi namuvozanatdabo'lishim (3-chizma)

Bu korrektsiyalovchimekanizm keynschapulbozorinazariyasidaobligatsiyalarbozoriningma'lumbirnazarriyasiko'zdatutilishiniko'rsatadi.

Pulbozoridamuvozanatsizlik

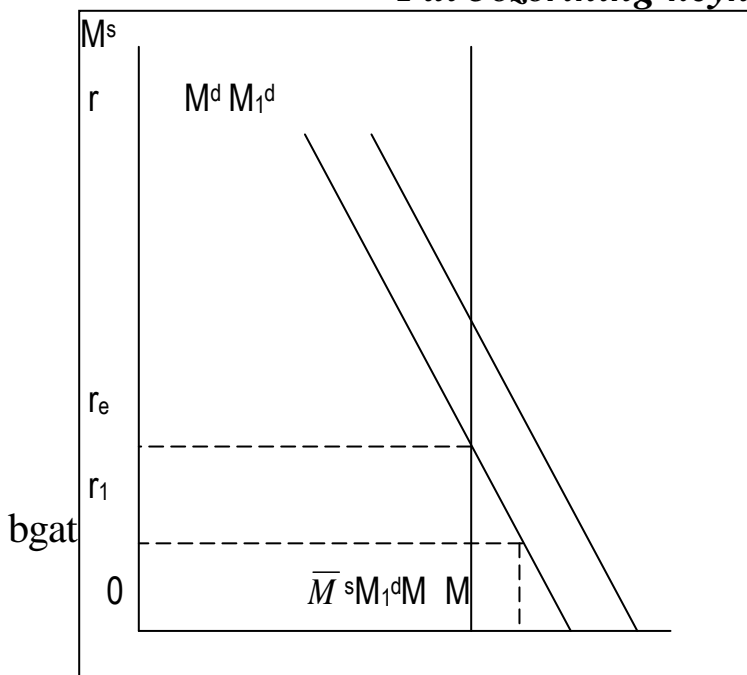
ko'rsatadidebtaxminqilinadi.

uning keyns modelini hosil etishda berilgan. Bozor foiz me'yori r_e ga

teng bo'lgan holda muvozanatda bo'ladi.

4-chizma.

Pul bozorining keynsga modeli.

tsiyalarbozoridagi ortiqchata labirbozormuvozanatdabo'lsa,

boshqabozordahammuvozanatpaydobo'ladi.
 Foizstavkasiribol'gandapulgatalabortiqchabo'lsa,
 ko'rsatilgantaxmingamuvofiqularningkursqiymatinipasaytiradiganvarnios
 hiradiganortiqchaobligatsiyalartaklifimavjudbo'ladi.

Shundayqilib,

keynschapulbozorinazariyasibilanklassikmodelo'rtasidagiasosiyfarqshunda
 ki, keynsmodelidapulgatalabobligatsiyalargatalabbilanbog'liq.
 Butalabfunktionaljihatdanobligatsiyalarbo'yichafoizstavkasigaham,
 daromadrajasiyahambog'liqbo'ladi.

Keynsmodelidabevositapulbozorinitenglashtiruvchio'zgaruvchanko'rsatkic
 hbu – klassikmodeldagikabimutloqnarxdarajasiemas, balkifoizme'yoridir.

Klassikmodeldatovarlartaklifiishchikuchibozoridagibandlikdarajasibil
 anbelgilanadiganfunktisiahisoblanadi.

Ishchikuchibozorimuvozanatdabo'lganholatdatadbirkorlarishchilarnifaqat
 foydaoshibboradiganpaytgacha

(ya'niengyuqorimehnatmahsulirealishhaqigatenglashgannuqttagacha)
 yollaydi.

Agarmuvozanatliumumiybandlikdarajasiberilganbo'lsa,
 rejalashtirilganiste'molvainvestitsiontovarlartaklifigatengbo'lganumumiy
 mahsulotdarajasinianiqlashmumkin.

Rejadagixarajatlarrejadagiumumiytaklifigatengbo'lganholatdatovarlartoz
 orimuvozanatdabo'ladi.

Keynschatovarlartozorimodeliningxususiyatishundaki,
 iste'moltovarlarejadagitalabfoizme'yoriningfunktisiyasiemas,
 balki y amaldaolinganmilliydaromadningijobiyfunctisiyasihisoblanadi.

Uchtabozorningo'zaroaloqasini algebraikvagrafikshakllardaifodalash
 mumkin.

Klassikmodel   Keynesmodeli

(to'liqbandlik)

Ishchikuchibozori

$$(1) N^S = N^S \left(\frac{W}{P} \right) \quad N^S = N^S \left(\frac{W}{P} \right)$$

$$(2) N^D = N^D \left(\frac{W}{P} \right) \quad N^D = N^D \left(\frac{W}{P} \right)$$

$$(3) N^S = N^D = N_e \quad N^S = N^D = N_e$$

Pulbozori

$$(4) M^S = \bar{M}^S \quad M^S = \bar{M}^S$$

$$(5) M^D = k p \bar{y} \quad M^D = k p \bar{y} + L_2 \left(\right)$$

$$(6) M^S = M^D = M_e \quad M^S = M^D = M_e$$

Tovarlarbozori

$$(7) y = y(N_e) \quad y = y(N_e)$$

$$(8) e = c(N_e) + i(N_e) \quad e = c(N_e) + i(N_e)$$

$$(9) y = e = \bar{y} \quad y = e = \bar{y}$$

bu erda: N^s – mehnattaklifi,

$\frac{W}{P}$ - realishhaqi,

N_e - ishchikuchibozoridamuvozanat,

$\bar{M}^s$ - ekzogenqaydetilganpultaklifi darajasi,

e - tovarlargarejadagitalab,

c - iste'mol tovarlarigarejadagitalab,

i - investitsion tovarlargarejadagitalab,

r - foizme' yori,

$\bar{y}$ - amaldagirealdaromad,

kpy - pulga transaksion talab,

$L_2(N_e)$ - pulga spekulyativ talab.

Agar keyns modelini i shsizlik mavjudligi dako'ribchiqadigan bo'lsak, tenglamalar tizimi o'zgaradi:

$$\text{Ishchikuchibozori} - N^s = N^s \left(\frac{W}{P} \right)$$

$$\bar{N}^D = N^D(N_e)$$

$$\text{Pulbozori} - M^s = \bar{M}^s$$

$$M^D = kpy + L_2(N_e)$$

$$M^s = M^D = M_e$$

$$\text{Tovarlarbozori} - \bar{y} = y(N_e)$$

$$e = c(N_e) + i(N_e)$$

$$\bar{y} = e$$

Bu o'zgarishlar keyns modelidagi bozorlar o'rtasidagi aloqa xarakterivasablari yo'nilish klassik modeldan boshqacha ekanligini ta'kidlaydi. Bu o'zgarishlar keyns hayotining i fodalaydi. Ular biron tovarlar bozorida muvozanat faqat reja dagitalab va amaldagi taklifning tengligini talab qiluvchi g'oyadan iborat $e = \bar{y}$. Keyingi yangilik kako'ra ishchikuc

higaamaldagitalab $\bar{N}^D$ amaldaishlabchiqarilganmahsulot $\bar{y}$ bilanbelgilanadiv ademak, tovarlarbozorimuvozanatdabo'lganholatdamuvozanatgaerishadi. Umumiyko'rinishdabuyangiliklarshunianglatadiki, garchitovarlavaiishchikuchibozorlaritozalanmayqolganholatdahammuvozanatgaegabo'ladi.

Makroiqtisodiy maktablaro'rtasidagiasosiyfarqpulgatalabfunktsiyalariningo'ziga xosligibilanbog'liq.

Keynsmodeliniajratibturuvchijihatfoizbo'yichapullargatalabningelastiklikd arajasiyuqoriligi hisoblanadi. Bu Xiksva

Xansentomonidanishlabchiqilgan **IS-**

LM egrichiziq lar apparati yordamidan amoyish qilinadi.

Buegrichiziq lartovarlar vapulbozoriga aloqador bo'lganyuqoridakeltirilgante nglamalartizimidanolinadi.

Tovarbozori $\bar{y}$ yoki r ,

yoki ikkalako'rsatkich nibirvaqtningo'zida o'zgartirishyo'libilan muvozanat gaerishaoladi. **IS** algebraikegrichizig'i 8 va 9 tenglamalarni echishyo'libilanolinadi:

$$\bar{y} = c + i$$

$c = a + b\bar{y}$, $i = d - fr$ ekanligisababli quyidagiga egabo'lamiz:

$$\bar{y} = a + b\bar{y} + d - fr,$$

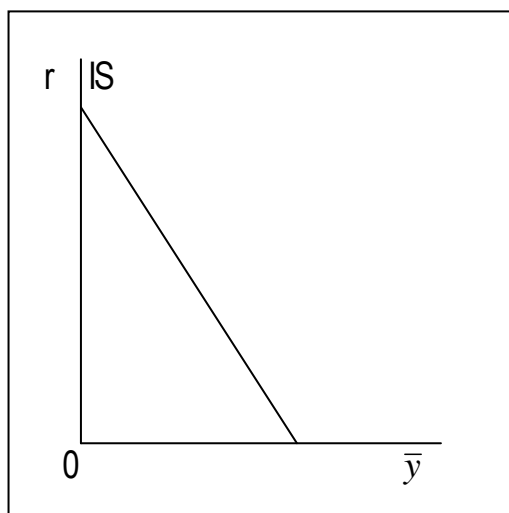
bundan

$$\bar{y} = \frac{a+d}{1-b} - \frac{fr}{1-b}$$

buerda: a, d – mustaqilo'zgaruvchilar,
 b, f – mustaqil bo'lmagan o'zgaruvchilar.

Butenglama **IS** egrichizig'i tenglamasidir. **IS** egrichizig'ibu r va $\bar{y}$ nuqtalarikombinatsiyasini ifodalovchishunday nuqtalar joylashuvi, bunda tovarlarbozorimuvozanatdabo'ladi. Boshqachaqilibaytganda, buegrichiziq jamg'armalarvainvestitsiyalartengligin ita'minlovchidaromad v afoizme'yoribarchakombinatsiyalariyig'indisibo'libxizmatqiladi (5-chizma).

Grafik ko'rinishda **IS** egri chizig'i pastga va chap tomonga yo'nalgan bo'ladi, chunki $0 < b < 1$, va $f > 0$.

Amaldagi daromal va foiz me'vori o'rtasidagi bog'liqlik.

Grafikko'rinishda **IS** egrichizig'ipastg avachaptomongayo'nalganbo'ladi, chunki $0 < b < 1$, $vaf > 0$.

LM

egrichizig'i

4-6

tenglamalar bilan ifodalangan pul bozori keyns modeli danchi qariladi. 4 va 5 tenglamalarni 6 tenglamaga qo'yib, quyidagini olamiz:

$$\bar{y} = \frac{\bar{M}^s}{kp} - \frac{L_2}{kp}$$

$L_2 = h - jr$ sababli quyidagi ga ega bo'lamiz:

$$\bar{y} = \frac{\bar{M}^s - h}{kp} + \frac{jr}{kp}$$

bu urda: h – r ga bog'liq bo'lmagan ko'rsatkich,

j – r ga bog'liq ko'rsatkich.

Bu **LM** egrichizig'ining tenglamasi dir.

Grafikko'rinishda bu chiziq o'ngavayuga qaratilgan bo'ladi, chunki $j < 0$ ($\Delta M^D / \Delta r < 0$).

LM egrichizig'ibu

—

r va $\bar{y}$ birikuvini ifodalovchi nuqtalarning shunday joylashuvi ki,

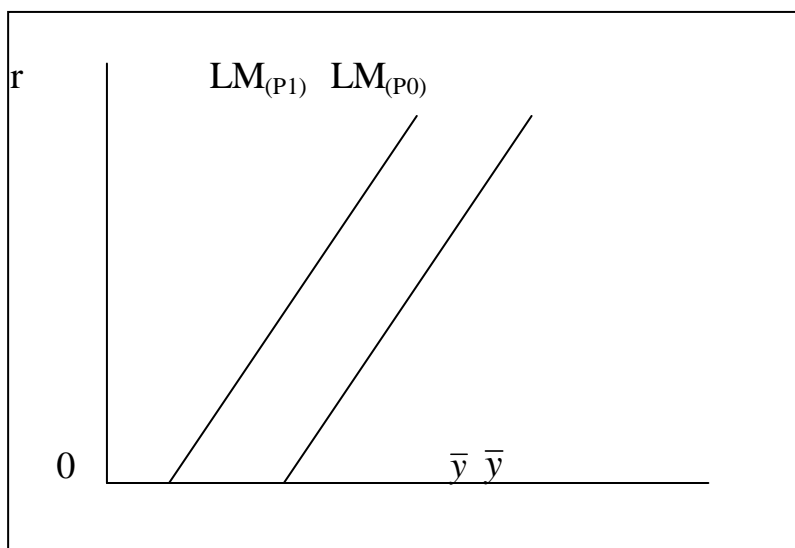
bundapulbozorimuvozanatdaboʻladi.

Boshqachaaytganda,

LM pultalabivataklifimuvozanatinitaʻminlovchidaromadvafoizmeʻyoring barchakombinatsiyalariniaksettiradi (6-chizma).

6-chizma.

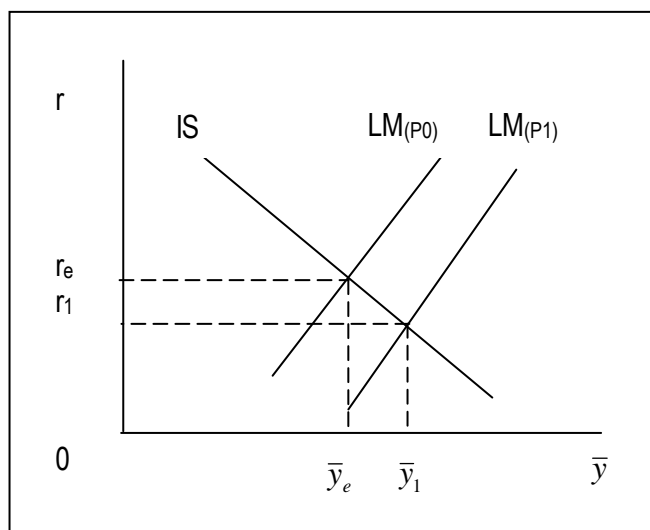
Pul bozori muvozanatining keyns modeli egri chizigʻi.

Berilgan P va $\bar{M}^s$ da ikkala bozorda – moliyaviy va tovar bozorida muvozanatni taʻminlovchi faqat bitta kombinatsiya mavjud – r_e va $\bar{y}$. Narx p_0 dan p_1 ga pasayib, M^S doimiy boʻlgan holatda tenglik e_1 nuqtada erishiladi. Boshqa shartlar bir xil boʻlganda narx qanchalik baland boʻlsa, LM egri chizigʻi shunchalik chapga buriladi, demak, tovar va moliya bozori barqarorlikka erishgan nuqtada daromad darajasi shuncha past va foiz meʻyori shuncha baland boʻladi (7-chizma).

7-chizma.

Daromad darajasi va foiz meʻyori oʻrtasidagi bogʻliqlik.

Bu modelda to'liq ga ega bo'lib, u LM egri chizig'ini siljitish yo'li bilan amalga oshiriladi. Shu sababli pulga talab nazariyasini qamrab olgan moliya bozorining keynscha tahlili modelini chuqur o'rganish lozim.

4.2. Keynsmodelidapulga bo'lgan talab nazariyasi

Pulgatalabning Keynschanazariyasi quyidagi sxemabo'yicha tuziladi:

1. Boylikning muqobil shakllarini aniqlash – bupullar, yoki obligatsiyalar bo'ladi.

Aktsiyalar va g'aznav eksellari obligatsiyalarning substitutlar sifatida ko'rib chiqiladiv a alohida hisobga olinmaydi.

2. Pullar barcha tomonidan muomalavositasi sifatida qabul qilinadigan va foiz ko'rinishida foydaketirmaydigan aktiv sifatida izohlanadi; obligatsiyalar – hukumatning muddatsiz qarzmajburiyatlari, ularning kupon stavkasi qat'iy belgilanadi.

3. Individ pul shakli dasaqlash g amoyil bo'lgan boylik ulushini aniqlash.

4. Individning eng kam risk bilan o'z aktivlar portfelidanda daromadni maksimalash g aintilishi.

5. Pulgatalabning Keynschanazariyasi pulni jamg'arishning uch motivini nazarda tutadi – transaksion, spekulativ va kutilmagan maqsadlarga (yoki ehtiyotkorlik motivi).

Pulgatalabning Keynscha modeli ikki qismdantarkibi topadi:

$$M^D = M_1^D + M_2^D = k\bar{p}\bar{y} + L_2 \left(\bar{r} \right) = L_1 \left(\bar{r} \right) + L_2 \left(\bar{r} \right)$$

Tenglamaning birinchi qismi transaksion motivni, ikkinchi qismi esa – spekulativ motivni aks ettiradi.

Transaksion motiv, Dj. Keynsning hisoblashicha, “daromad miqdori uni olish va sarflasho'rtasidagi vaqt muddatiga bog'liq bo'lad i”.

Demak, bu motivni amalga oshirish uchun nominal pul qoldiqlar summasi $k\bar{p}\bar{y}$ ga teng bo'lgan pul daromadining doimi yulushini ifodalaydi, bu

erda k doimiyko'rsatkich. Masalan, individharbirxaftaningboshida 20 doll. daromadoladivaunibirmaromdasarflaydi.

Xaftadavomidao'rtachapulqoldig'i 10 doll.nitashkilqiladi.

[(20+0): 2], yokitransaksiyonqoldiqxaftalikdaromadningdoimiyulushini (1/2) yoki yillik ulushini 1/104 – ifodalaydi. Demak, puldaromadining doimiy ulushidagi teng:

$$k = \frac{p\bar{y}}{M_1^D}$$

Agar daromad olish vaqti ikki baravarkichrayssa (masalan, daromad xaftada ikki marta olinadi) doimiyko'rsatkich k ikki baravarkamayadi. Keyneschilarda k ko'rsatkich klassik miqdoriy nazariya tarafdorlari bilan bir xilemas.

Bular uchun k butun pul massasining muomalatezligi gateskariko'rsatkichni ifodalaydi:

$$k = \frac{1}{V},$$

keynschilarda esa faqat transaksiyon qoldiqlar tezligiga taalluqli xolos. Keynes modelida barcha pul qoldiqlarining muomalatezligi foiz stavkasining funktsiyasi hisoblanadi, chunki uning spekulyativ pul qoldiqlarita'sirko'rsatadi.

Keynsning monetar nazariyasida spekulyativ talabasosi yrolnio'ynaydi. Spekulyativ motiv, Keynes gako'ra, «kelajakning nimakeltirishini bozorganisbatanyaxshiroq bilish va zigafoyda olish» istagiga asoslanadi.

Obligatsiyalarga joriy foiz stavkasi ularni xarid qilish haqida qaror qabul qilish paytida orqalibelgilanadi.

Yili yakunida kutiladigan foiz stavkasidara jasi - $r_{1,2}^e$.

U r_1 qayd qilingan foiz stavkasigabog'liq emas.

Pulga spekulyativ talab r_1 va $r_{1,2}^e$ o'rtasidagi munosabatgabog'liq:

obligatsiyalarga kiritilgan har bir dollar uchun individiyiliga foizko'rinishida r_1 pl yus CG kapital qiymatningo'sishi ni olish istagidabo'ladi:

Agar CG ni bir investitsion dollarga to'g'ri keladigan summako'rinishida ifodalasak, unda:

$$g = \frac{CG}{\text{obligatsiyaning joriy narxi}} = \frac{r_1}{r_{1,2}^e} - 1 \quad (1)$$

bu erda: g – bir dollarga kapital qiymatningo'sishi.

Bu ifodashunda kelib chiqadiki,

obligatsiyanarxi obligatsiyaga foiz stavkasigateskarikattalik hisoblanadi.

Demak,

$$CG = \left(\frac{r_1}{r_{1,2}^e} - 1 \right) \cdot$$

Tenglamaning ikkala tomonini r_1 joriy foiz stavkasiga ko'paytirib,

$$r_1 \times CG = \left(\frac{C}{r^{e_{1,2}}} \right) - 1 \text{ ni olamiz.}$$

r_1 obligatsiyaning joriy narxiga teskariko'rsatki chekanligi sababli,

tenglamaning chap tomonini (1) formuladagi kabi qayta yozish mumkin.

Obligatsiyani

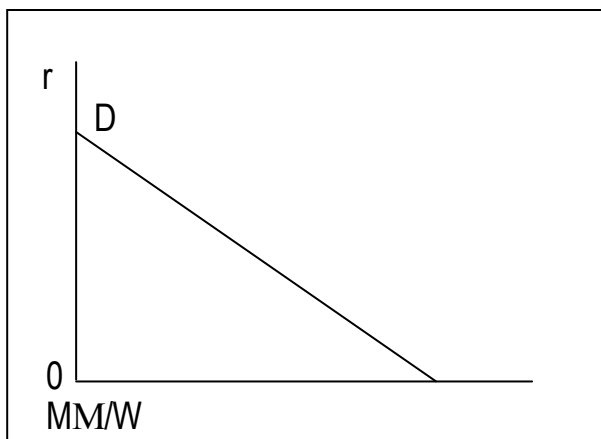
1

dollariga sotib olib, individ yil yakunida $r_1 + g$ dollar ishlab olishniyatidabo'ladi.

Agar transaksion motiv pul daromadiga bog'liq, spekulyativ motiv – foiz stavkasiga bog'liq pulga talabni izohlasa, ehtiyotkorlik motivi kelajakka ishonchning yuqori emasligidan iborat. Agar obligatsiyalarga qo'yilmalar riskli bo'lsa, pulni saqlash uchun qo'shimcha stimuly paydo bo'ladi, garchi bu pullar foyda keltirmasada, biroq ularni saqlash ayniqsa, narx beqarorligi sharoitlarida yo'qotishlarga duch kelish riski bilan bog'liq bo'lmaydi. Naqd pullar – boylikning yuqori likvidli qismi bo'lib, uni istalgan paytda boylikning boshqa shakllariga (tovarlar, xizmatlar, qimmatli qog'ozlar va b.) aylantirish imkonini beradi. Ehtiyotkorlik motivi foiz stavkasi darajasiga bog'liq bo'ladi. (8- chizma)

8-chizma

Keyns modelida pulga bo'lgan talab egri chizig'i ko'rinishi

Grafikdanko'rinib turibdiki, pulga spekulyativ talab (D) foiz stavkasi gapasaygan paytda kattabo'ladi, obligatsiyalarga investitsiyalar ulushies abarcha aktivlarda o'sadi va aksincha.

anda r ajagacha tushib ketishi mumkin,

o'sgan pul xiralari individlar foiz stavkasining o'sishini kutgan holda naqd pul shaklida saqlaydilar.

Bu esa likvidli tuzoqni vujudga keltirishi mumkin.

Bunday

xulq-atvori ehtiyotkorlik bilan izohlanadi,

chunki foiz stavkasining pastligi daromadlarni yo'qotish riski bilan bog'liq.

Likvidlikni afzal ko'rish egri chizig'i gorizontal holatdabo'ladi.

Foiz me'yori r^0

bo'lganda moliyabozoridaro maddarajasikeng doiradagi muvozanat holatidabo'ladi.

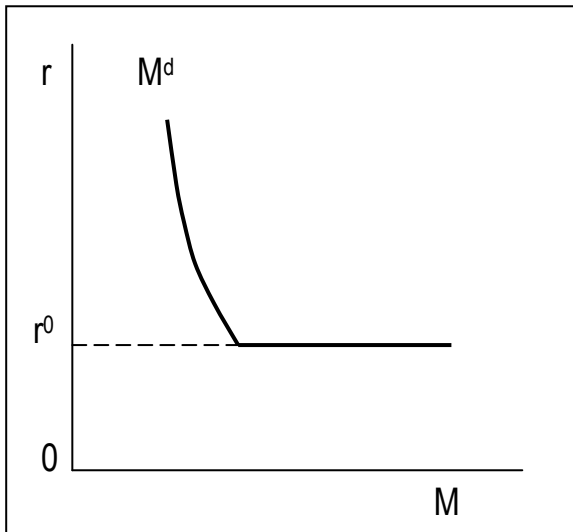
Pulga talab foiz bo'yicha cheksiz elastiklik bilan tavsiflanadi.

Pul massasi qanchalik o'smasin,

u foizningo'zgarishiga olib kelmaydi,

investitsion xarajatlarni rag'batlantirmaydi. (9-chizma.)

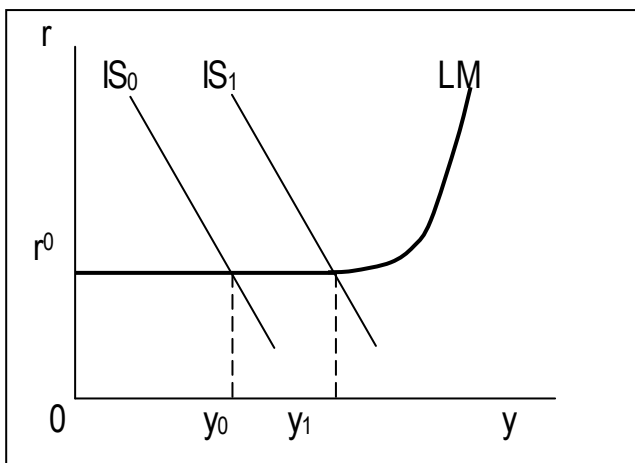
Keyns modelida bo'lgan tlabning elastikligi.

Shutariqa likvidlituzoqto'liqbandlikdamuvozana tgaerishishvarealdaromadningo'sishig ato'sqinlikqiladi.

g'iM^Dningo'zgarishiLMegrichizig'isha

Pul omillari harakatining ko'rinishi.

IS egrichizig'iningLM egrichizig'igorizontalcisminikesibo 'tishi– iqtisodiyvaziyatningkeynschavarian tibo'lib, bu erdapulomillariharakatilikvidlituzo qbilanto'liqto'xtatibqo'yilganhamd apul- kreditсийosatidepressiyavainqirozol didakuchsizbo'ladi.

Tizimningholatigata'siretishuchundavlatningbyudjetvositalariyordamidaar alashuvitalabqilinadi, buesaIS egrichizig'iningchapgasiljishiga, demak, yakuniymahsulotningo'sishigaolibkeladi. Aksincha, agarIS egrichizig'iLMegrichizig'inivertikalqismdakesibo'tadiganbo'lsa, modelklassikko'rinishgaegabo'ladi: tovarsektoridatalabningo'sishifoizme'yoriningo'sishigaolibkeladi, biroqishlabchiqarishdarajasigata'siretmaydi.

Pulomillaribevositanominaldaromadmiqdoriga, uningnarx
komponentigata'siretadi, buesamiqdoriynazariyaga xos.

4.3. PulningKeynschavaneoklassiknazariyasisintezi

Keynsnazariyasiningrivojlanishiunishundaytalqinqilishgaolibkeldiki
, bundauneoklassikpulnazariyasi (mikroiqtisodiyot)
vaneoklassikmiqdoriynazariyagajudao'xshabketdi. Bumodelkeyns-
neoklassiksintezdebatalaboshlandi.

Avvalobusinteziste'molfunksiyasinezariyasigaPigusamarasini
(yokiboylikamarasini) kiritishbilantavsiflanadi.

*Pigusamarasini*ungamuvofiqumumiyrejadagiiste'mol xarajatlari
xususiysektorrealsofboyliginingfunksiyasihisoblanadigannazariyasisifatid
aizohlashmumkin.

Butovarlarbozoridarealkassaqoldiqlarisamarasiningboshqachavariantibo'li
b, bu erdapuldantashqariboylikningboshqashakllarihammoliyaviyaktivlar
(masalan, obligatsiya) vatabiiyaktivlar (asbob-uskunalar, turar-joylar)
shaklidatahlilqilinadi.

MikrodarajadaPigusamarasinezariyasihozirgikunvakelajako'rtasidai
ste'mol
xarajatlarinitaqsimlashdafoydaliliknimaksimallashtirishgayo'naltirilganind
ividstrategiyasidankelibchiqadi, bundan xulosachiqarishmumkinki,
iste'molto'planganboyluksummasiningfunksiyasihisoblanadi.

Boshqabarchashartlarbir
xilbo'lgandarealboylukningo'sishirealiste'molningo'sishigaolibkeladi.
Piguningta'kidlashicha, aktivlargaegabo'lishningo'zi
xuddinsonningjamiyatdaegallagano'rnikabio'zidan-
o'zifoydalilikkeltirmaydi.

Foizstavkasihattokinolgatengbo'lgandahamjamg'armalarnusbatqiyamatgae
gabo'ladi, deganfikrnibildiruvchiKeynsgipotemasiningnegiziaynanshu erda,
chunkiISegrichizig'igorizontalo'qnikesibo'tadi. Piguningfikrigako'ra,
boylukdanolinadiganqoniqishpasayuvchiengyuqorifoydalilikqoidasigabo'ys
unadi: individboyliginingrealqiymatiqanchalikiyuqoribo'lsa,

buboylikningo'sishidanolinadiganfoйда,
jamg'armalarningfoydalilikdarajasishunchalikpastbo'ladi. Demak,
boshqashartlarbir xilbo'lganda,
realboylukningo'sishiindividniko'proqiste'molqilishvakamroqjamg'arishga
majburqiladi. SHundayekan,
iste'molboylukkanisbatanyomonroqne'matemas.

Makrodarajadakeyns– neoklassiksintezmodellari Pigusamarasini ajratib turuvchi jihatsifatida qamrab oladi. Biz oldinroq Keynesning rejadagirealiste' mol xarajatlarifaqat bittarealdaromadning funksiyasi hisoblanadidegan qoidasini o'ribchiqqandik:

$$c = f(\bar{y}) = a + b\bar{y} \quad (1)$$

Agar Pigusamarasini hisobga oladigan bo'lsak, o'ziga xos ko'rsatkich sifatida $\bar{w}$ amaldagireal bo'yligni kiritish zarur:

$$c = f(\bar{y}, \bar{w}) = a + b\bar{y} + h\bar{w} \quad (2)$$

Agar bo'yligni faqat pul va obligatsiyadan iboratholdasoddaroqifodalab, narx o'zgarishining moliyaviy aktivlarreal qiymatigata'sirini yo'qotadigan bo'lsak, unda:

$$\bar{w} = \frac{\bar{M}^s}{P} + \frac{\bar{B}^s}{rp} \quad (3)$$

bu erda: $\bar{B}^s$ - obligatsiyalarning nominal yozi b qo'yilgan qiymati
 $\frac{\bar{B}^s}{r}$ - ularning nominal bozor qiymati.

SHunda iste'mol funksiyasi quyidagi ko'rinishga keladi:

$$c = a + b\bar{y} + h \left(\frac{\bar{M}^s}{p} + \frac{\bar{B}^s}{rp} \right) \quad (4)$$

rejadagixarajatlar funksiyasi esa:

$$e = a + b\bar{y} + h \left(\frac{\bar{M}^s}{p} + \frac{\bar{B}^s}{rp} \right) + d - fr + \bar{g} \quad (5)$$

bu erda: $(d-fr)$ – investitsion funksiya,
 $\bar{g}$ - davlat xarajatlari,
 e - rejadagixarajatlar.

Rejalashtirilgan xarajatlar grafi gi

Z^1 nuqtada muvozanat to'liq bandlikda ishlab chiqarish darajasi - ynitavsiflaydi.

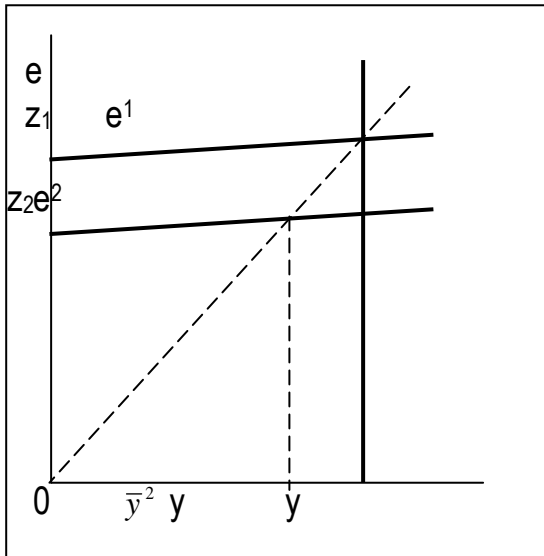
Agar kapitalistlarning kutishi pessimistik bo'lsa, investitsion funksiyapastgaharakatalanadi, d - pasayadi. Xarajatlar funksiyasi e^2 holatga o'zgaradi. Xo'jalik Z^2 nuqtaga etadi,

bunda to'liqsiz bandlik sharoitida $\bar{y}^2$ daromad mos keladi.

Ishhaqivanarxlar moslashuvchan bo'lib qolarkan, tovar bozori va ishchikuchibozorida ortiqchataklifning mavjudligi W ishhaqipu Istavkasiva R absolyut narx darajasini pasaytiradi. (11-chizma).

11-chizma.

Rejalashtirilgan xarajatlar grafi gi.

Pning pasayishi natijasida moliyaviy aktivlarning arreal qiymati ($\bar{M}^s / P + \bar{B}^s / rp$) o'sadi, chunki kuzogin belgilanadigan obligatsiya va nominal pul zaxirasiga o'zgarish bo'ladi. 5-tenglamaga muvofiq bura jadagi iste'mol xarajatlarining o'sishiga olib keladi, xurajatlar umumiy funktsiyasini oshiradi. Pigusamarasi aynan shu dir.

xarajatlar funktsiyasiga o'sadigan e^1 holatga kelgunga qadar o'sish davom etadivato'liq bandlik holati gamoskeluvchi Z^1 nuqtada muvozanat qaytatilganadi.

Busamarabilan birga foizme'yorining o'zgarishi ham ro'y beradi.

Narxning pasayishi bilan transaksiyon fondlaridan pulning ozod bo'lishi va spekulyativ qoldiqlarga o'tish ro'y beradi.

Obligatsiyalarga eskistav kasaqlanib qolgan davro'zgarishlar ortiqchap taktik fivaobligatsiyalarga ortiqchatalabning paydobo'lishiga, boshqacha qilib aytganda foizme'yorining pasayishi ga olib keladi.

5-

tenglamadan kelib chiqadiki, foizme'yorining pasayishi rejadagi xarajatlar egata'siretadi,

ularning o'sishiga olib keladivaxarajatlar funktsiyasini xuddi Pigusamarasi kabi yuqoriga itaradi.

Biroq agar birinchi holatdaxarajatlarga to'g'ridan-

to'g'ri bo'lmaganda sirmexanizm o'ringa egabo'lsa,

keyi holatdabumexanizm bevositaxarakterga egabo'ladi.

Biroq keyns modelidaiqtisodiyotlik vidlituzoqqatashib qolgan va investitsiyalar foizme'yoriganisbatanno elastik bo'lib qolgan dabilvositamexanizm sh berm asligim umkin.

Pigusamarasining mohiyati shundaki,

ubevositamexanizmi modelni beradi,

natijadabilvositakeynsmexanizmidagibuzilishlar to'liq bandlikka avtomatik tendentsiyani yo'qotmaydi.

Ko'rsatilgan tendentsiya **IS-**

LM egrichiziqlari yordamida hamaksettirilishi mumkin.

Butahlildabevositapul bozorimavjud bo'ladi.

Egrichiziqlarning gorizontalkismdakesishu vilik vidlituzoqvainvestitsion funktsiyaning noelastikligidandarak beradi. Biroq ortiqchatovartaklifi ($y - \bar{y}_1$)

mavjudekan, buabsolyutnarxdarajasiningpasayishigaolibkeladi, Pigusamarasi IS_1 egrichizig'ini IS_2 holatgakeltiradi, buerdadaromadvaishlabchiqarishhajmito'liqbandlikdarajasi gaetgandamuvozanato'rnatiladi.

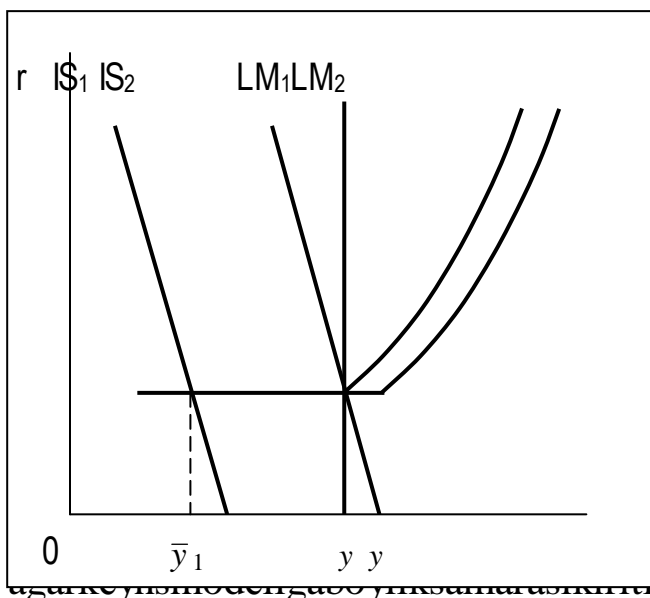
Aktivlarrealbahosiningo'zgarishiqaytarzda IS egrichizig'iningo'zgarishigaolibkelishibuegrichiziqningalgebraikifodasidanko'rinituribdi.

Tovarbozorida muvozanat $\bar{y} = e$ shartinitalabqilishisababli, 5- tenglamadamoskeluvchio'zgarishlarkiritib (eo'rnizma), quyidagigaegabo'lamiz:(12-chizma)

$$y = \frac{a + d + \bar{g} + h \left(\frac{\bar{M}^s}{p} + \frac{\bar{B}^s}{rp} \right)}{1 - b} - \frac{fr}{1 - b} \quad (6)$$

12-chizma.

Tovar bozorida muvozanatning keyncha grafigi.

Bu IS egrichizig'ining Pigusamarasinihisobgaoladiganmodeli uchunte nglamasidir. Tenglamaning birinchi haditarkibi yq ismsifatidamoliyaviyaktivlar (boylik) realqiymatigaegabo'ladi. Ularning kattalashuvi IS egrichizig'i nifoizme'yoringistalganberilganqiymatida o'zgartirish mumkin va $\bar{y}$ hamo'sadi.

xulosagaolibkeladiki,

to'liqsizbandlik bilan muvozanat nisaqlashning yagonasababii shhaqivanarxlarining elastikemasligibo'lishi mumkin, chunki bunda bevosita (Pigusamarasi) vabilvosita (keynspulbozori orqali) mexanizmlar harakatibuziladi. Bu keyns modeli doirasida olinganti pikneoklassik xulosadir.

Keyns-neoklassik sintezning asosi yjihatlariquyidagilardan iborat:

1. Makroiqtisodiy xulq-atvorfunksional aloqalar individual maksimalash qarorlaridankelibchiqadi. Keynstahliliyusul makroiqtisodiy tuzilmalarning mikroiqtisodiy asoslarinidet allishlabchiqishgaimkonbermaydi.

2. Makroiqtisodiy muvozanatni tahlil qilishda bazis asoslarsifatidan narx elastikligi haqidagi qoidadan foydalaniladi. Narx muvozanatsizlikning vujudga kelishi gator tabiiy hajmi ga qaraganda tezroq javob qaytaradi.

Keynsning shi dan narxning nisbiy elastiksizligi ga asosiy e'tibor qaratilgan.

3. Pul xo'jaligi va barter o'rtasidagi farqqa e'tibor qaratilmaydi. Bu erdan pulning neytralligi haqidagi pozitsiya kelib chiqadi.

Keynsning ishlari da pul neytral hisoblanmaydi.

4. Pul, obligatsiya, tovar va ishchikuchibozorlarini bir-biriga bog'laydigan asosiy tamoyil sifatida Valrasqonundan foydalaniladi.

Valrasqonuniga muvofiq shisizlik kortiqcha ishchikuchisi sifatida talqin qilinadi, ungapirontaboshqabozordagi ortiqchatalab qarshiqo'yiladi (masalan, tovar yoki pul bozorida).

Valrasqonundan foydalanish rejalashtiriladigan talabvatakliftushunchalaribilan bog'liq.

elastikligi sharoitlarida foydalilikni maksimal lashtiruvchi xulq-atvori modelibilan bog'liq bo'lib, neoklassik narx

nazariyasining tarkibiy qismi hisoblanadi.

Keynsbutushunchalarini qo'llamagan.

Bu pozitsiyalar bo'yicha keyns-neoklassik sintez yangi keynschilartanqidi ob'ektiga aylandi.

Xulosalar

1. Keynsning makroiqtisodiy modeli quyidagi gator tabozorni birlashtiradivaularning o'zaro aloqasini namoyish etadi: tovar, pul, obligatsiya va ishchikuchibozori.

2. Umumiy keynsyondashuv to'liq bandlik da muvozanat umumiy holatemasliginiko'rsatishni vazifa qilib qo'ygan Umumiy holatbu ishsizlik mavjudligidagi muvozanat, to'liq bandlik – o'ziga xosholat. To'liq bandlik holatiga erishish uchundavlat maxsus siyosat yuritishi lozim, chunki avtomatik amal qiluvchi bozorkuchlari unga erishishni kafolatlamaydi.

3. Keyns nazariyasi quyidagi sxemabo'yicha tuziladi: 1)

individ pul shaklida ushlab turishga moyil bo'lgan boylilik ulushini aniqlash;

2) muqobil boylilik shakllarini – pul, obligatsiyalarini aniqlash;

3) pul barcha tomonidan muomalavositasifatida qo'llanadigan aktiv sifatida foydalaniladivafaizko'rinishidada romadkeltirmaydi, obligatsiyalar -

hukumatning muddatsiz qarzmajburiyatlari; 4)

individning eng kam riskbilano'zportfelidan oladigan daromadni maksimal lashtirish

gaintilish; 5) pulgatalabunito'ldirishning uchtamotivini nazard tutadi – transaksion, spekulyativ va kutilmagan maqsadlar (ehtiyotkorlik motivi).

4. Keyns nazariyasining rivojlanishi unishunday talqin qilishga olib keldiki, bunda neoklassik pul nazariyasi (mikroiqtisodiyot) vaneoklassik miqdoriy nazariya gajuda o'xshab ketdi. Bu model keyns-neoklassik sintez deb talaboshlandi.

Avvalobusintez iste'mol funksiyasi nazariyasiga Pigusamarasini kiritish bilan tavsiflanadi.

5.

Asosiy tayanch tushunchalar

Buyuk depressiya, eskivayangi Keyns modeli, Xiksva Xans negrichizig'i, pulgatalabning Keyns nazariyasi, transaksion motiv, pulgaspekulyativ talab, obligatsiya narxi, likvidlik, Pigusamarasi, neoklassik sintez.

Nazorat uchun savollar

1. Eskivayangi Keyns modeli qanday ifodalanadi?

2.

Keyns modeli damakroiqtisodiyagregatlarning qaysiturlaridan foydalaniladi?

3. Transaksion va spekulyativ qoldiqlarni mani anglatadi?

4.

Keynschapulbozor nazariyasi bilan klassik model o'rtasidagi farqni tushuntirib bering.

5. Xiksva Xans entomonidan ishlab chiqilgan IS-LM egrichiziqlarni mani anglatadi?

6. Keyns modeli da pulgabo'lgatalab nazariyasini nimalarga bog'liq?

7. Obligatsiyalarning joriy foiz stavkasi qanday aniqlanadi?

8. Keyns-Neoklassik sintezioro'ali Pigusamarasini tushuntirib bering.

9. Keyns – neoklassik sintezining asosiy jihatlari nimalardan iborat?

10. Valrasqonunini g mohiyatini madani borat

5-BOB. PULNINGNEOKLASSIKNAZARIYASI

5.1. Monetarizmdoktrinasiningvujudgakelishivauning Evolyutsiyasi

XX

asrningso'nggio'nyilliklaridavomidaG'arbmamlakatlariiqtisodinazariyasi
kkitayirikyo'nalish – reformizman'analariniaksettiruvchikeynsmaktabiva
«neoklassiktiklanish»

shioristidabirlashgankonservativdoktrinalarittifoqio'rtasidaraqobatmaydo
nigaaylandi. O'tkirlikvakengmiqyosli
xarakterbilanajralibturadiganbuqarama-qarshiliksiyosiy-mafkuraviy,
iqtisodiyqarashlarvakontseptsiyalartiziminiham, davlatning
xo'jalikhayotinitartibgasolishbo'yichaamaliychora-
tadbirlarsohasinihamqamraboladi.

Konservativalyans XX asr 70-yillariningikkinchiyarmidauzil-
kesilshakllanib, uniChikagouniversitetida XX asrning 50-
yillaridapaydobo'lganmonetaristikmaktabboshqardi.

DastlabmonetarizmprofessorMiltonFridmanatrofidayig'ilganiqtisodchilarn
ingkichikguruhibilanifodalangan.

Ularo'zoldigaommaviyiliginiyo'qotgantartibgasolinmaydiganbozoriqtisodi
yotikontseptsiyasijozibadorliginiqaytatiklashvazifasiniqo'ydilar.

Bundapultakrorishlabchiqarishmexanizminibarqarorlashtiruvchiasosiyomil
debe'lonqilindi.

Monetarizمنىngtarixiyildizlariuzoqdavnibosibo'tganvaneoklassikqara
shlarningmuhim tarkibiyqismibo'lganpulningmiqdoriynazariyasidayotadi.

Monetaristlaro'zoldiga XX asrning 30-
yillaridaommaviyiliginiyo'qotganvakeyinchalikturg'unholatgatushibqolgan
miqdoriynazariyanijonlantirishvmodernizatsiyalashvazifasiniqo'ydilar.

1956 yilmonetarizmningo'ziga xosmanifestigaaylangan
«Pulningmiqdoriynazariyasi: yangichaifodalash»

maqolasidaFridmano'zta'limotini miqdoriynazariyaning
«aniqroqvavoqelikkako'proqmoskeladigan» versiyasidebatadi.

M.Fridman (1912-2006) 1912 yiliNyu-
Yorkningyahudiymuhojirlaryashaydigankambag'altumani –
Bruklindatavalludtopdi.

O'qishdavomidauo'ziningmatematikqobiliyatini namoyishetib,

keyinchalikiqtisodiyotfanibilanqiziqibqoldi. 1932
yiliRutgeruniversitetiniyakunlagach,
uChikagoshahrigaiqtisodiyotfaninichuqurroqo'rganishuchunko'chibo'tdi.
Bu
erdauiqtisodiyotdabozoromillariningroliqaneoklassikqarashlartarafdoribo'l
ganyirikolimlar - F.Nayt, Dj. Viner, G.Saymonsonbilanuchrashdi.
M.Fridmanningbirnechtamaqolalaribilanmonetarizmdoktrinasiningjahonm
aydonigachiqishiboshlandi.
Monetarizmdoktrinasio'tkirmunozaravaqattiqtanqidlarob'ektigaaylanib,
ulardavomidaFridmanningilmiyobro'sio'sibbordi. 1967
yiluAmerikaiqtisodiyassotsiatsiyasiningprezidentietibsaylandi, 1974
yiliesaungaiqtisodiyotbo'yichaNobelmukofotitopshirildi. M.
Fridmanmonetaristikdoktrinaningshakllanishida etakchirolo'ynadi.
Umonetarizmningnazariyasoslarinishakllantirib,
ularningdalillariniishlabchiqdi. Xuddishuyo'nalishdaF. Keygan, D.
Meyzelman, K. Brunner, A. Meltser, D. LendlervaA.
Shvartshamishladilar. SHubilanbirga,
monetarizmnibirkishiningyokikishilarguruhiningerishganyutuqlaridebaytis
hnoto'g'ribo'lardi. Monetarizmbu – ma'lumbirdavrmahsuli,
kapitalizmiqtisodiyotidagimuhimo'zgarishlaruchuno'ziga xosreaktsiyadir.
Buoqimpaydobo'lgandastlabkio'neshyilichidatanolinganiyo'q.
Shuyillarikapitalistikdunyoiqtisodiyo'sishniboshidankechirgan.
Buyuqorikon'yunkturanidavlatningg'ayratlisisiyosati,
uningtalabnirag'batlantirishbo'yichaharakatlarinatijasisifatidatavsiflaganke
ynsnazariyasinufuziningo'sishiga xizmatqildi. Faqat 60-
yillarningikkinchiyarmida,
AQSHVetnamdaboshlabyuborganharbiyharakatlarbyudjettaqchilligivatova
rlarnarxiningkeskino'sishigaolibkelgandanso'ngmonetaristlarpozitsiyasiku
chaydivaularningommaviyligio'saboshladi.
Monetaristikdoktrinabirqatorbosqichlardano'tganbo'lib,
ularningharbiridaasosiye'tiborma'lumbirmuammolardoirasiniishlabchiqish
gaqaratildi. Xususan, XX asr 50-yillariningikkinchiyarmiva 60-
yillarboshidaasosiykuch-
harakatlarpulgatalabbarqarorfunktsiyasishaklidaiodalanganpulningmiqdor
iynazariyasiyangivariantiniishlabchiqishgaqaratilganedi.
Bufunktsiyamonetaristlardapulmassasi vanominal (pul)
daromado'rtasidabog'lovchibo'g'invazifasinibajarganpulmuomalasibarqar
orvaishonchlibashoratqilinadigantezligininganalogibo'ldi.

Keyingi yillarda pul gatalab funktsiyalaribo'yichako'plabekonometrik hisob-kitoblar qilindi.

Ushbu doktrina tarafdorlari monetaristik tezisning adolatli ekanligini, ko'rsatilgan funktsiyaturlarixiy vaziyatlarda aniqlik ko'zgatashlanadigan xo'jalik sub'ektlari

xulq-

atvoribarqaror qonunlarida aksetishini aniqlash gaharakat qildilar.

Monetaristlar ularning bozoriqtisodiyotimodeli ishonchli roqvakon'yunktura nibashorat qilish uchun nengyaxshi asos bo'lib xizat qiladideb ta'kidladilar.

Monetarizm doktrinasirivojlanishida keyingi qadamsanoat tsikllarisababiv a xarakterimasalasi gataalluqlibo'lib, bundan oldingibosqich – an'anaviy miqdoriy nazariyaning umumiy narx darajasini nazariyasidannominal daromad nazariyasiga aylanish bilan bog'liq edi .

Monetaristik tadqiqotlar markazida pul zaxiralari o'zgarishi va pul qiymatidagi yalpi milliy mahsulot (daromad) tebranishi o'rtasida bog'liqlikni puldagi ifodasi yotadi.

Monetarizm evolyutsiyasida inflyatsiya tabiatida gimu nozaralar muhi mrolo'ynadi.

Fridman va boshqa monetaristlar inflyatsiya ni to'lov vositalarining tezlashgane missiyasini natijasida vujudga keluvchi «sof pul bilan bog'liq» hodisa sifatida talqin qiladilar. Bunda doktrina ning neoklassik dizlari, uning pul miqdori va umumiy narx darajasini o'rtasida bevosita aloqamavjudligini e'tirof qiluvchi miqdoriy pul nazariyasini bilan bog'liqligi yaqqol ko'zgatashlanadi.

Monetarizm doktrinasirivojlanishida keyingi bosqich ish haq va ishsizlikda rajasini bilan bog'liq edi. 1967 yili Fridman ishchilik uchun bozorining qattiq sharoitlari bilan belgilanadigan vahu kumatsiyosati chora-tadbirlari tomonidan o'zgartirib bo'lmaydigan «ishsizlik tabiiy darajasi» mavjudligi haqida fikr bildirdi.

Monetaristlarning «fiskalizm» deb tanolgan keynsiyosati ga qarshi urush ham o'z bosqichlariga ega. XX asrning 70-yillari o'rtalarida keyns va monetaristlar maktablari o'rtasida gikurash bevosita xo'jalik siyosati amaliy tadbirlaridan amoyon bo'ldi. 80-yillar boshida iqtisodiy siyosatni ifodalashda uning qoidalaridan foydalanish monetarizmning omaviylikiga keskin o'sganligi ko'rsatkich bo'ldi. Markaziy banklari amaliyotida pul qoidalarining turli variantlari keng tarqaldi.

Monetarizmning asosiy jihatlari haqidagi masalalar bo'yicha fikrlar xilma-xilligi juda keng. Asosiy sabab shundaki, monetarizmiqtisodiy fikrlashning keng oqim sifatida ko'pchilik hisoblanadi.

Monetaristlar o'z kontseptsiyalarini bevosita alkuzatiladigan jarayonlarga asoslanadigan faktlardan kelib chiqishi haqida savvur uyg'otishga harakat qiladilar. Ularning metodologiyasi gamu vofiq, nazariyabu empirik kuzatuvlar summasiga mos keluvchi gipotezadan boshqanarsa emas. Biroq hiqqaqatda monetaristik kontseptsiya avval boshdanoq prior limulohazalar va doktrinako'rsatmalariga bo'ysundirilgan edi. Dalillarni topish, qayta ishlash va talqin qilish holdan miqdoriy nazariya qoidalarini vaneoklassik talimning umumiy xulosalarini tasdiqlash vazifasi bilan belgilab qo'yilgan edi.

Monetarizmning eng mashhur bo'lgan Fridman varianti quyidagi elementlar niqam raboladi:

1.

Muomaladagi pul miqdori va tovarlarning narxidarijasining o'zgarishi o'rtasida aloqamavjudligini talidlovchi pulning miqdoriy nazariyasi.

2. Monetaristik iqtisodiy tsikln nazariyasi,

ungako'rayalpipirovard mahsulotning nominalo'sishi yoki pasayishida aks etadigan xo'jalik ko'nyunkturasi dagi yirik tebranishlar pul massasining o'zgarishi bilan izohlanadi.

3. Takrorishlab chiqarishning real (nomonetar) omillariga talisirkoko'rsatishning maxsus o'tkazma mexanizmi, keynschilarning ylaganidek foiz me'yori orqali emas, balki tovarlarning narxidarijasini orqali amalga oshiriladi.

4.

Pul ko'rsatkichlarini vanealishlab chiqarish omillarini o'zgarishi o'rtasida vaqtfa rqi mavjudligi sababli iqtisodiy tartibga solish bo'yicha davlat choratadbirlarini samaradorligining pastligi.

5. Maxsus

«*pul qoidasi*»,

ukon'nyunkturaga davlat talisiri usullarini xo'jalik holati,

tsikl bosqichini vaboshqalardan qat'iy nazariyiliga

3-4

foiz muomaladagi pul massasining avtomatik o'sishi bilan talmashtiradi.

Ushbu qoidalarining barchasi Fridman tomonidan intensiv statistika tahlilini ngyakuni natijasi sifatida talqin etiladi.

Bu belgilardan kelib chiqib, quyidagicha talrif berish mumkin: *monetarizm* (ingl. *money - pul*) – muomalada bo'lgan pul massasi ga xo'jalik ko'nyunkturasi nishakllantirish jar

ayonida asosiy o'rinlari beruvchi hamda pulmiqdorivayalpiyakuniymahsulot o'rtasida aloqasabablarini aniqlovchi iqtisodiy nazariya.

Konservativ iqtisodiy doktrinalar ittifoqi. Amerikalik iqtisodchi P.

Devidsoning 'arbdagizamonaviy iqtisodiy fikrlashning beshta asosiy yo'nalishini ajratib ko'rsatadi: eng chap qutbda – radikal-ijtimoiy o'qimlar (intstitutsionalizm dantortib to'marksizmgacha); eng o'ng qutbda – monetaristik doktrina; ular o'rtasida keynsta'limining uch modifikatsiyasi (markazda – original yo'qibuzib ko'rsatilgan keynschilik versiyasi, R. Xarrod, A.Lerner ishlarini bilan ko'rsatilgan; chaproqda – neokeynschilarmaktabi – Dj. Robinson, N. Kaldor, L. Pazinetti; o'ngroqda – keyns—neoklassik sintez, – P.Samuelson, R. Solou, Dj.Xiks, Dj.Tobin, D. Patinkin).

XX

asrning

80-

yillariboshidag'arbmamlakatlaridaiqtisodiyneokonservatizm umumiy nomio stidabirlashtirilganbutunbiriqtisodiydoktrinalarmajmuipaydobo'ldi.

Buqatorgamonetarizm, seplay-sayd (taklif iqtisodiyoti – G.Steyn, Dj. Gildervab.) vayanigklassikmaktab (ratsional kutish nazariyasi va uning turlari - F.Modilyani, Dj.Tobin, B.Makkallum, R.Lukas, T.Sardjent va N.Uolles) kiradi.

Konservativalyansning barcha zamonaviy o'qimlarini ularning metodologiyasi va ayrim nazariya masalalar bo'yicha e'gallagan pozitsiyalaridan qat'ina zard avlatning faol makroiqtisodiy siyosatiga qarshichiqish birlashtiradi.

Ularning ta'kidlashicha, kapitalizm iqtisodiyotining asosidabarqarordir, davlatning aralashuvi esa

xo'jalikning o'zgaruvchan sharoitlarga moslashishning tabiiy mexanizmlarini buzadi.

M.

Fridmanning asarlari yangi klassik doktrina ning katta qismi uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Ko'plab mualliflar monetarizmni

«sofi iqtisodiy nazariya»,

turlisiyosiy yo'nalishlar vakillari uchun ma'qul keladigan abstrakt-nazariya gipotезalartizimi sifatida talqin qiladilar.

SHutariqamonetarizmni kapitalizm rivojlanishining ma'lum bir shartlarini tajasidatug'ilgan va aniq mafkuraviy yo'nalishga e'gabo'lgan ijtimoiy vatarixanaso slangandoktrina sifatida to'g'ri baholashning kalitini qotiladi.

Bu

erdagapiqtisodiy tizimning o'zini-o'zini tartibga solish

xususiyatini birinchi o'ringa chiqaruvchi va shu vaqtning o'zida davlatning o'zgartirishlarini kiritish siyosatini zarurligini inkor etuvchi kapitalizmning politika sinin gmaxsus shakli haqida boradi.

Bunday falsafadan maqsadurushdan keyingi davrda sanoatirivojlangan ko'plab mamlakatlar hukumatlari o'tkazgan reformizmda ijtimoiy manevrlash siyosati nito'xtatish edi. Hali «yangi kurs» davridayoq» (Ruzvelt) AQSH dagirahbardoiralar, ijtimoiy konfrontatsiyadan qo'rqan holda, turli ijtimoiy roljarni yumshatish, qatoriqtisodiy islohotlar o'tkazish va ishchilarsinfi gama'lum biron bosishlart omonyo'nalish nitanlaboldilar.

Buyo'nalish gato'lovlayoqatiga egalabnikengaytirish vositasida yuqoriband liknita'minlash va iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish vazifasini qo'yganki keynsiq tisodiy nazariyasiko'rsatmalari ham moskeldi. Monetarist laresa, aksincha, bozorkuchlarini ishlabchiqarish samaradorligining o'sishini ta'minlovchi intiz omvositasifatidakeskin faollashtirishg'oyasi bilan chiqdilar.

70-yillargakelib, rivojlangan kapitalistik mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanishidashunday holat laryuzagakeldiki, buholatlarning tub sabablarini Keyns nazariyasining qoidalaridoirasidatushunt iribberish mumkin emas edi. 1960-73 yillarda AQSH YAMMining o'rtachayilliko'sishi 4,1% nitashkiletgan bo'lsa, 1974-1981 yillarda atigi 2,7% nitashkilettdi. 1979 yilda esa iCHKinarxlaro'sishining umumiy sur'ati 12,1% nitashkiletgan holda ishsizlik iqtisodiy faol aholining 8,0% idan ortiqroq qismini tashkil qildi.¹

Iqtisodiy pasayish va ishsizlikka qarshikurash choralarini antiinflatsion siyosat gazidkelib qoldi. Bunday iqtisodiy hodisalari iqtisodiyotni tartibga solishtadbirlaridan vozkechili shigavaneoklassik yo'nalishdagi qarashlarning qayta uyg'onishiga olibkeldi (taklif nazariyasi, oqilonakutish kontseptsiyasi, yangi mikrova makroiqtisodiy tahlil nazariyalarivahokazo). Shularning ichida etakchimavqeni monetarizm egalladi.

Monetaristlar ilgari danma'lumbo'lgan pulning miqdori nazariyasigaborib tut ashadigan barqaror pul nazariyasini olg'asurdilar. Ular pul barqarorligi va iqtisodiy faolliko'rtasida uzviy bog'lanish mavjudligini qaydetgan holda iqtisodiy tanazzullarning sababini pul muomalasidagi buzilishl ardanqidiradilar. Pulning etishmayqolishi iqtisodiy o'sishni susaytirib, turg'unlik holatini keltiribchiqaradi, bu esa yuzaroqtanglikka, so'ngrachuquriqtisodiy tanazzulga olibkeladi, deb ko'rsatadilar.

¹ Родионов С.С., Бабичев Ю.А. Денежно-кредитное регулирование европейской экономики. -М.: "Финансы и статистика", 1991.-16-ст.

Haqiqatdanhamiqtisodiydavrpulmiqdorigabog'liq. Uo'znavbatida,
Markaziybankfaoliyatigabog'liqbo'lib, uningpul-
kreditsiyosatorqaliiqtisodiytanglikdanchiqishvaiqtisodiy o'sishyo'ligatushi
bolishmumkin.

Biroqmonetaristlarishlabchiqarishvapulmassasiningtengligipulbarqarorligi
nita'minlashdaboshmasalahisoblanadi,
shuorqalimakroiqtisodiy muvozanatgaerishishmumkin, debhisoblaydilar.
Ularbundaybog'liqliknia yirboshlashtanglamasi bilanifodalaydilar:

Narx X Ishlabchiqarish = Pul

darajasi hajmi massasi

Butenglikbozoriqtisodiyotidagiengmuhimmuvozanat,
uningbuzilishiiqtisodiytanglikkaolibkeladi, debqaydetiladi.

Monetaristlarkeynschilardanfarqlio'laroq,
to'laishbilanbandlikiqtisodiy o'sishgata'siretmaydi,
chunkiuningsamarasiunchakattabo'lmaydidebhisoblaydilar.
Shubilanbirvaqtdaularpulningaylanishte zligiuniishlatish
(sarflashvajamg'arish) usullarinidarholo'zgartirmaydi,

chunkikishilariqtisodiy sa'y-
harakatlari ruhiy jihatdanbarqarorbo'lishinita'kidlaydilar.

Monetarizmrivojlanganjamiyatdaiste'molyuqoridarajadabo'lib,
kishilarningehtiyojivaulardagimoyilliktezo'zgarmaydi,
deganqoidagaasoslanib, insonlarningpulsarflarihamoldindandhisob-
kitobqilinib, nimagaqanchasarflanishibelgilabqo'yiladi, debqaraydilar.

Shungaasoslanganmonetaristlarpulningaylanishte zligivaishlabchiqarishhaj
mikamvasekino'zgaradi, degan xulosagakeldilar.

SHusabablipulmiqdoringo'sishinarxlarumumiydarajasininghamo'sishini
keltiribchiqaradi. O'zlariningbu

xulosalaridamonetaristlarnarxlarvamuomaladagipulmiqdorio'rtasidabog'la
nishborliginiasoslashgaharakatqiladilar, ya'ninarx

pulmiqdorigabog'liqbo'lib,
talabvataklifnimuvofiqlashtirishorqaliiqtisodiyotnio'z-o'zidanartiblaydi,

talabvataklifnuvozanatiesao'znavbatida,
boshqamuvozanatlarnita'minlaydi. Demak,

iqtisodiyotnitartibgasolishuchunmuomaladagipulmiqdoringo'zgartirib,
unime'yoriyholgakeltirishzarur, debko'rsatishadi.

Faqat monetarizm emas,
balki boshqanazariyalar ham pul massasi bilan ishlab chiqarish hajmi o'rtasida b
og'liqlik mavjudligi tano'ladi. Farqshundaki,
monetarizm pul massasi ni bosh muvozanat, deb qaraydi.
Uning namoyandalar pul massasi gata'siret uch chora-
tadbirlar davlat investitsiyalari-dan farqqilib,
darhol iqtisodiy vaziyat gata'siretadi, deb hisoblaydilar.
Ular pul gata'siret ish nisamara litad bir, deb hisoblashlarining sababishundaki,
pul real iqtisodiy vaziyat gamosbo'ladi,
investitsiyalar ish gatush guncha sharoit o'zgarib,
ulay axshinat ijaber masligi ham mumkin. Demak, pul massasi ni o'zgartirish
xatarika mtad bir bo'ladi, degan xulosaga keladilar.

Ammo monetaristlar keyingi paytlarda iqtisodiy o'tdayuz bergano'zgarishlar
ni jumladan, iqtisodiy o'sish barqarorlashganligi,
unita'minlashda intensiv o'millarning roli oshganligi,
pulning aylanish tezlashganligi kabilarni inobatga olib,
pul massasi ni doimiy ravishda birme'yorda oshirib borish nima'qul,
deb hisoblaydilar. Bume'yorshundayki,
pul miqdorining o'sishi mehnat unumdorligining o'sishi sur'atiga nisbatan 2%
yuqori bo'lishi kerak.

Pulning birme'yorda o'sib borishi iqtisodiy o'tni barqarorlashtirish va davriy tebr
anishlar ni cheklash imkonini beradi.

SHusabli davlat va uning nazoratidagi Markaziy bank pul muomalasi borasida
qattiq siyosat o'tkazishi kerak bo'ladi, deb ko'rsatadilar. Monetaristlar pul-
kredit muassasalar i pul taklif o'sishi sur'atlarini barqarorlashtirishlari,
ya'ni uniyiliga 3-5% gaken gaytirilishi lozim, degan xulosaga keldilar.

Bizning nazarimizda,
real iqtisodiy holat ni hisobga olmagan holda muomaladagi pul miqdorini doimiy
ravishda bundayo o'stirib borish pul barqarorligi gap utur etkazadi,
bunda aniqlik iqtisodiy sharoit ni hisobga olish kerak, deb o'ylaymiz.
Monetaristlar tavsiyalariga ko'ra,
bir qator mamlakatlarda pul massasi ning o'sishi miqdori qonunyo'libilaniqlik
o'rsatildi yoki uning eng quyi va yuqori chegaralari belgilab qo'yildi.

Biz monetaristlar ning investitsiyalar va aholi bandligining o'sishi in flyatsiya
ni yanada kuchaytiradi, degan fikrlariga qo'shila olmaymiz.
Bunga birtomonlama qaramaslik kerak,
ya'ni aholi bandligining o'sishi ularda romadlarini o'stirib,
jami talabni rag'batlantirish orqali tovarlarga qchilligini yuzaga keltirish imumki

nbo'lsa, ikkinchi tomondan, ishlabchiqarish hajminio'rtirib,
jami taklifni hamrag'batlantiradi. Bizning fikrimizcha,
davlat jami talab bilan jami taklifo'rtasi dam utan osiblik nita'minlashga qaratilg
ansiyosatini to'g'rivao'z vaqtida olib berish zarur.

Bunday sharoitda monetartadbirlar ko'rish,
iqtisodiyotga faqat pul emissiyasi orqalita'sirko'rsatish bilan cheklanish to'g'ri
bo'lmaydi. Muomalaga har qancha pullar chiqarilmasin,
sotiladigan tovarningo'zibo'lmasa, birlamchi sosbo'lmasa,
pullaro'zholicha oddiy qog'oz bo'lib qolaveradi.

Biz monetaristlarning bozormexanizmlarining erkin amal qilish kerakligiha
qidagi fikrlarigaham qo'shila olmaymiz. Ayniqsa, aholisizich joylashgan,
tug'ilish darajasi yuqori (yiliga o'rtacha 1,8%),
turmush darajasi pastligi bilan ajralib turadigan O'zbekiston da bu og'ir ijtimoiyo
qibatlar ni keltirib chiqarish imomkin.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A. Karimov o'zining asarlarida bozori
qtisodiyoti rivojlangan mamlakatlardasinalgan monetarsiyosatusullarining M
DH gaki rangan qator respublikalarda qo'llanilganligi oqibatida ishlabchiqarishni
ng keskin pasayib ketganligini va inflyatsiyaning kuchayganligini ko'rsatib ber
di.

Monetarsiyosatni asos qilib olgan mamlakatlarning achchiq saboqlarini tahli lqi
lib, Prezident I.A. Karimov: "Binobarin,
monetarizm hech qachon ishlabchiqarishni tanglikdan olib chiqishga qodir bo'l
ganyagonayo'naltiruvchi va halqiluvchi kuch bo'lgan emas.

Barqarorlashtirish dasturini ishlabchiqarish chog'ida anashu qattiq monetarizm g
atayanmaslik kerak.

Balkimu vozanatga keltirilgan monetarsiyosatni asosiy tarmoqlar ni va ishlabch
iqarishni tarkiban qaytatash kil qilishni qo'llab-
quvvatlash siyosat bilan birga qo'shib olib borish zarur",¹ deb ta'kidlaydi.

5.2. M.Fridmanning pul nazariyasi

Monetaristlartomonidan ishlabchiqarilgan pulning miqdori nazariyasi vers
iyasi uning anaviy variantlaridan keskin farqqiladi.

Fridman ko'pyillik pasayish va degradatsiyadanso'ng neoklassik pul nazariyasi
avvalgi ko'rinishda tiklanmasligini tushunardi. nazariyaning ayrim

¹ Karimov I.A. O'zbekiston buyuk kelagaksari. – T.: "O'zbekiston", 1998.-355-356-betlar.

xulosalarini, umumiy yondashuv metodologiyani o'zgartirish, ungaproq moslashuvchanlik baxsheti shtalab qilingan.

Fridman miqdori nazariyani qayta qurishni uning mikro asoslarini mustahkamlashdan boshladi. Avvalgi yondashuvlardan farqli o'laroq avval boshdano q pulvanarx o'rtasida sababaloqalar mavjudligi haqida makroiqtisodiy xulosalarni ifodalash gashoshilmadi. Asosiye'tiborkassa qoldig'iga (pulmiqdori) talab muammosi, iqtisodiy jarayonning ayrim qatnashchilaridapulgaehtiyojnishakllantirish qonuniyatlaritomon ko'chdi. Shundanso'ng «tipik individium» xulq-atvoributun xo'jalik katarqaladivabutun monetarizmdoktrinasi uchunasosbo'lib xizmat qiluvchi pulgatalab agregat funksiyasichiqariladi.

Boshlang'ich nuqtasifatida M. Fridman ta'kidladiki, miqdori nazariya bu – «ishlab chiqarish, pul daromadi yoki narx nazariyasi» emas, balki pulgatalab nazariyasi. Monetaristlar (Keynsdan farqliravishda) pulgatalab eng yuqoridarajadabarqaror bo'ladi va aynan shu xo'jalik mexanizmining barqarorligi kafolatini hisoblanadidegang'oyani ilgari urdilar.

Shuni qaydetibo'tish joizki, pulgatalabning barqaror funksiyasipulmiqdori nazariyasining zamiridayotgan pul muomalasitezligi barqarorligining yaqqolifodasi xolos. Biroq anaviy talqinlardan farqli o'laroq monetarizmdapul muomalasining tezligi formulasi qat'iy determinatsiya lanmagan va ehtimoliy aloqabilan almashtiriladi.

Pulgatalab muammosi iste'molchitanlov umumiy nazariyasining bir qismi sifatida talqin etiladi.

Pulgaehtiyoj tovarayir boshlash bitimlarisummasibilan belgilanadigan tra nsaksion turdaginazariyadan farqli o'laroq, Fridman nazariyasi «portfellimodellar» yoki «aktivlarniafzalko'rish» nazariyasiko ntseptsiyasigamansubhisoblanadi.

Pulgatalab modelini tuzishda xo'jalik agentlarining ikkituri – uy xo'jaliklari (boyligining yakuniy egalari) va ishlab chiqarish firmalari xulq-atvoritahlil qilinadi. Ulardan birinchi si uchun pul boyligini (qiymatni) saqlashning shakllaridan biri hisoblansa, keyingilari uni kapital aktivi (ishlab chiqarish xizmatlaridan bansi) deb hisoblaydi. Ikkala holatda ham pul harakatda emas (oqim emas), balki vaqt ko'rsatkichi (zaxira) sifatida tahlil qilinadi ham dato'planadigan va bir-birini almashtiradigan aktivlar portfelinig tarkibi y qismlari hisoblanadi.

Fridmanportfelidapulbilanbirgaobligatsiyalar, aktsiyalar,
 tovarzaxiralari, insonkapitalihamo'rinolgan.
 Insonkapitaliinsongainvestitsiyalarbilan, ya'niuningta'limolishi,
 salomatliginimustahkamlashxarajatlarivahokazolarbilanbog'liq.
 Harbirindividdaromadlarinio'zta'bivahohish-istaklaribo'yichataqsimlaydi.
 Bundauharbiraktivturiningistiqboldagidaromadliliktasavvurlarigarioyaqila
 di.

Portfelningasosiyelementipullardir.

Ularo'zegasigato'lovniamalgaoshirishkafolatinita'minlaydi,
 kutilmaganvaziyatlaruchunlikvidlikzaxiralariniyaratadivah.k.
 bundayboylukshaklidankutiladigandaromadquyidagichabelgilanadi - r^m (r -
 daromadlilik, m - pul). Pulqiymati,
 uningxaridkuchi P narxdarajasigabog'liqbo'ladi.

Monetaristlarbuomilningta'sirinihisobgaolib,
 M/P kassaqoldiqlariva Y/P real daromadhajmi bilanishlaydi.

Obligatsiyavaaktsiyalardandaromadfoizto'ovlarr^bvadividendlarr^eshakl
 igaega. Tovarlar «xizmatlarni» naturada, o'zfoydaliligibilankeltiradi.
 Biroqulartovarnarxlario'zgarishidaqadrsizlanadiyokiqiymatioshadi. S Husab
 abliumumiynarxdarajasiningo'zgarishsur'atihilisobgaolinadi $1/P \cdot \Delta P/\Delta t$.
 Fridmanshuningdek, w ko'rsatkichi - nafaqatmoddiy,
 balkima'naviyboylukni,

ya'niinsonkapitalinihamqamrabolganboyluknihamhisobgaoladi.

Taqsimlashlozimbo'lganreal daromadlar summasi
 (narxo'zgarishiinihisobgaolganholda) yorqalibelgilanadi,
 hisobgaolinmaganomillar, sub'ektlarningta'bivahohish-
 istaklariniifodalovchiko'rsatkichesa u orqalibelgilanadi.

Natijadaboylukningindividual legalariuchunpulgatalabtenglamasi quyidagiko
 'rinishgaegabo'ladi:

$$M/P = f(y, w, r^m, r^b, r^e, 1/P = \Delta P/\Delta t, u)$$

buerda: M/P - realpulqoldiqlari;

y - milliydaromad doimiynarxlarda;

w - boyluk («tabiiy» komponent);

r^m - pulqoldiqlariningkutilayotgandaromadliliknominalme'yori;

r^b - obligatsiyalarningkutilayotgandaromadliliknominalme'yori;

r^e - aktsiyalarningkutilayotgandaromadliliknominalme'yori;

$1/P = \Delta P/\Delta t$ - tovarnarxlardarajasiningkutilayotgano'zgarishsur'ati;

u - pulgabo'lgantalabgata'siretuvchiboshqaomillar.

Pulni jamg'aruvchi agentlarning ikkinchi toifasibu – firmalar.
Fridman kapitalistik korxonalaraylanmasidapuliste'molchilarga qaragandabo
shqacharolo'ynaydidebtanoladi.

Biroq bir qator soddashtirishlari yordamida tabir korlik sektorining talab ham
yuqoridako'rsatilgan tenglamaholatigakeltiriladi.

Bundafaqathisobgaolinmaganomillar – ukengaytiriladi.

Nominal pul qoldiqlarigatalab boylikning barcha shakllaridan eng yuqor
idaromadolishtenglamasiyo'libilananiqlanadi (marjinal).

Agarengyuqorifoydaliliknita'minlovchimuvozanatgaerishilganpaytdanbos
hlabobligatsiyalar,

aktsiyalar va tovarlarning daromadlilik me'yori oshadigan bo'lsa,

nominal pul qoldiqlarigatalab eng yuqoridaromadlilik bu aktiv turlarining yangi
daromadlilik bilan tenglashadigan nuqtaga chatushadi.

Nominal qoldiqlarning qisqariishi ularning eng yuqoridaromadlilikini oshiradi,
chunki bunda kam summa darbiro'sish ularning boshlang'ich summasikatta
bo'lgan holatga qaragandako'proq foydakeltiradi;

pul qoldig'ihar bir birligi ayir boshlashnita'minlash bo'yicha katta ish bajarishil
ozim bo'ladi. Demak,

Fridman ilgari surgan pulga individual talab nazariyasineoklassik tahlil asoslari
bilan bog'liq foydani maksimal lashtamo yillariga asoslanadi.

Aytibo'tish kerakki, Fridman nazariyasidabuyumlarning pul,
tovaryoki xizmat shaklidadaromad keltiruvchi kapital talqinidan foydalaniladi.

Mosravishdapulham - to'plangan kapital fondning bir qismi, obligatsiya,
aktsiya, ko'chmas mulk,

uzoq muddat foydalaniladigan tovarlar bilan birgalikda «kapital aktiv»
hisoblanadi. Shu bilan bir paytda, pullar kapital bo'lmagan holda,

xarid va to'lov vositasifatidaxizmat qilishi,

xo'jalik tizimida buyumlarni ayir boshlashni bilvosita ifodalashim mumkin.

Fridman nazariyasirivojlanishidake yingiqadampul gatalab qaror funktsiya
siyasini puldaromadini aniqlash nazariyasiga aylantirish yo'libilan amalga oshirildi.

Bunda muomaladagi pul massasining o'zgarishi joriy maqsadlarda YAMM tsikl
iktebranishlarining asosiy sababi hisoblanadi.

Bunday o'tishni asoslab berishdamiqdorchilar uchun anaviy bo'lgan pul taq
lifi (pulemissiyasi) ekzogen (tashqi)

xarakterga egadegan fikr muhim o'ringa ega.

Monetaristlar jamiyatda ishlab chiqarishning murakkab mexanizmini «pul-narx» sabab formulasini qamrab oluvchi «pul-puldaromadi» soddalashtirilgan tizimi g'akeltiradilar.

5.3. Pulgabo'lgantalab

Fridman modelida pulgatalaboddiy (o'lchanadigan) daromad bilan emas, balki uning barqaror qismi, doimiy (permanent) daromad bilan belgilanadi, u joriy va o'tgan yillar uchun o'rtacha o'lchang kattalik sifatida hisob-kitob qilinadi. Boshqacha qilib aytganda, xo'jalik sub'ektlari pulgatalab bildirarkan, ular o'z e'tiborlarini hozirda olinadi g'andarmomadga emas, balki o'tmishdagi daromadlarga yo'naltiriladi, bu esa kutishni shakllantirishning adaptiv modelig a mos keladi.

Doimiy daromad gipotezasida Fridman chap pulgatalab tenglamasining asosi dayotadi, bu erdajon boshiga doimiy real daromad pulgatalab e'branishlarini belgilab beradi:

$$\frac{M}{NP_p} = \gamma \left(\frac{Y_p}{NP_p} \right)^\delta,$$

bu erda: M / NP_p — aholijon boshiga real kassa qoldiqlari;

P_p — doimiy narx darajasi;

N — aholi;

Y_p / NP_p — aholijon boshiga real doimiy daromad

γ, δ — funktsiyaning raqamli ko'rsatkichlari;

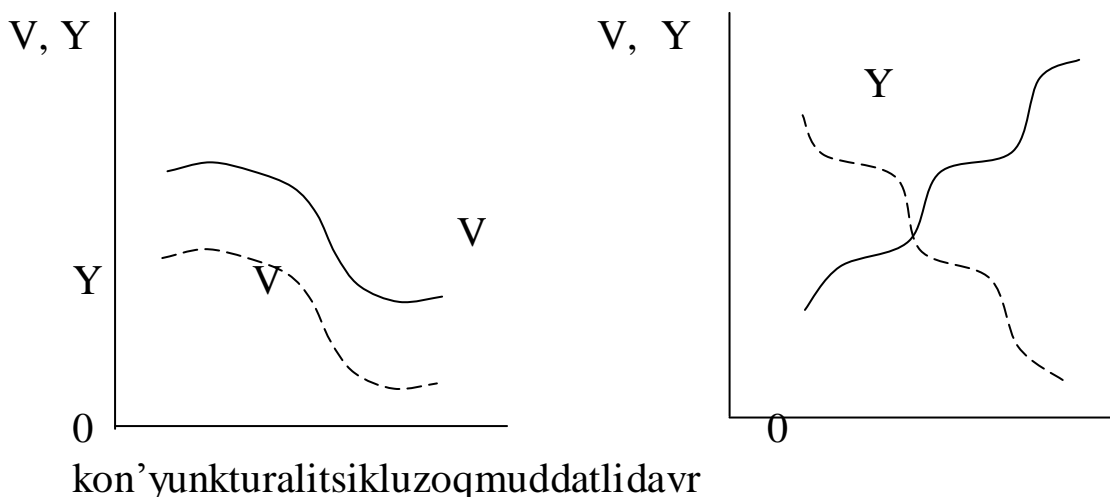
δ — daromad bo'yicha pulgatalab elastikligi.

Xususan, 1870-1954 yillarda yillik ma'lumotlar bo'yicha AQSHda regressiya raqamli koeffitsientlar in hisob-kitob qilishda daromad bo'yicha pulgatalab elastikligi 1 dan ancha katta ((δ q 1,81)), ya'ni 10% bo'ldi — kassa qoldiqlari g'atalab real daromadi 18,1% o'sdi. Bu Fridman g'apulni iste'mol tovarlarikabi «dab dabalilik predmeti» sifatida ta'v siflash g'aimkon berdi.

Empirik hisob-kitoblarning ko'rsatishicha, pulgatalab (pul muomalasitezligi) va daromad (real, doimiy narxda) o'rtasidagi bog'liqlik kon'yunkturada virid o'irasi dato'g'ridan-to'g'ri, uzoq muddatli davrda esa teskaribo'ladi. Grafikdabu quyidagi ko'rinishda aksetadi. (13-chizma.)

Pulga talab va daromad o'rtasidagi bog'liqlik grafigi

Monetaristlarning xulosalarishungaboribtaqaladiki, pulmassasidagi o'zgarishlar xo'jalik kon'yunkturasi dagibarchayiriko'zgarishlarnibelgilabberadiyoki I.Fi sherterminologiyasigako'ra, xo'jalik pulning «nog'orasigao'ynaydi». Butezisning zamiridapul massasining to'liq mustaqillik tamo'yili yotadi.

Pulnimaekanligining erkintalqinidankelibchiqib, monetaristlarna qdpulvatijorat banklaridepozitlarining barchaturlarini qamrab oluvchikeng pul agregatidan foydalanadi. Tobinaytibot'ganidek – monetaristlar: «Biz pulnimaekanliginibilmaymiz, lekin unimabo'lmasin, uningzaxirasiyiligakamida 3-4% barqaroro'sishilozim» deydilar, ya'nipulqoidasinikeltiribchiqaradilar.

Pulmassasining ekzogen xarakterihimoyasigakeng tarqalgandalillarqatorigamarkaziy bankmuomalad agito'lov vositalaridarajasinisamaralinazoratqilaoladidegan fikr kiradi. Monetaristik adabiyotlardapul bazasinitartibgasolishga asoslangan pulmultiplikator sxemasikeng qo'llaniladi.

Pulmassasibilan pul bazasi o'rtasidaginisbat pulmultiplikatoridebat aladi.

Ulartarkibigamuomalagachi qarilganna qdpul miqdori, shuningdek, tijorat banklarining markaziy bankzaxiraschetlarida qolgan qoldiq mablag'lari kiradi.

Aynanshutar kibi yiqismlar qonungako 'rabank depozitlarini ta'minlash vositasi hisoblanadi. MB bazahajmi gata'sirko'rsatish imkonligi, depozitlar esabubazaning hosilasi ekanligi sabablari taxmin qilinadiki, pul hokimiyati doim hampulzaxira sinikerakliyo'nalishda korrektirovka qilaolmaydi. Pul massasi vazaxira bazasi o'rtasida bog'liqlik quyidagi formulabilan ifodalangan adi:

$$M = mB$$

bu eoda: M – pul miqdori;
 B – baza;
 m- pul multiplikatori.

Bankzaxira larisummasini o'zgartirishda ko'paytirish samarasig'oyasi o'tgan asrning 20-yillarida, AQSH Federal zaxira tizimining shakllanish davrida e'lon qilingan. Biroq, pul multiplikatorining oldingi talqinlaridan farqli o'laroq, zamonaviy monetaristlar bu ko'rsatkichni turli xo'jalik agentlari – banklar, nomoliy kompaniyalari, davlat xulq-atvorini aksettiruvchi qator funktsional ko'rsatkichlar bilan bog'lagan holda uni ngiqtisodiy interpretatsiya sinikuchaytirish gaharakat qiladilar. Bu qator gaxususan, naqd pul ko'effitsienti C/D (S naqd pul summasining D talab qilib olingun chabank depozitlariganisbati) vazaxira ko'effitsienti R/D (RMB dabankzaxira larisummasining D depozitlar umumiy summasiganisbati).

$B = R + C$ tengligini hisobga olingan holda ko'effitsientlarni $M = C + D$ pul massasi formulasi gakiritib, quyidagiga e'gabo'lamiz:

$$M = B \left(\frac{1 + \frac{C}{D}}{\frac{R}{D} + \frac{C}{D}} \right)$$

Tenglikning o'ng tomonidagi ikkinchi a'zo (qavsichida) – xulq-atvorko'rsatkichlari orqali ifodalangan multiplikator.

«Baza-multiplikator»

model pul massasi ning mustaqil xarakter haqidamonetaristik tezisni asoslashda amuhim rolo'ynaydi. Masalan, 1875-1960 yillarda AQSHda ikki xulq-

atvorkoeffitsientlari (naqdpulvazaxira) vabazaningo'zgarishinitahlilqilib, F.Keygan (monetarist), shundayxulosagakeldiki, pulmassasio'zgarishining 9/10 qismibazadagio'zgarishlarbilanvafaqat 1/10 qismiboshqasabablarbilanizohlanadi.

Zaxirabazasiningo'zigakeladiganbo'lsak, baholargako'ra, uning 1914 yilgachabo'lgano'zgarishlariasosanoltinzaxirasiningtebranishibilan, FZTyaratilgandanso'ng — federalzaxirabanklariningdavlatqimmatliqog'ozlarportfelio'zgarishlaribila nizohlanadi.

Pulmassasishakllanishiningzamonaviyjarayonio'tamurakkabbo'lib, turli, ko'pinchaqarama-qarshiyonalishlardaamalqiluvchixilmaxiliqtisodiykuchlarta'siriostidabo'ladi.

Zamonaviyemissiyamexanizminingkreditxarakterikapitalistikxo'jaliktomonidankuchli, halqiluvchita'sirniyasoslabberadi. Kassaqoldiqlarigaehtiyoj, yakuniyhisobda,

to'lovvositalarizaxiralarinishakllantirishdaasosiyo'ringaegabo'ladi.

Biroqfaqatyakuniyhisobda!

Pulchiqarishningkreditkanallaribuchi qaruvningxo'jaliklartalablarigato'liq mosliknikafolatlamaydihamdapulsohasidagijarayonlarningmustaqilliginibartarafetmaydi.

Zamonaviypulemissiyalariapparatibozormunosabatlariningasosiysub'ektlaridanbiribo'lgandavlatningkuchlita'siriostidabo'ladi. Davlatpul-

kreditvamoliyatizimidanmoliyaviyresurslartizimivaiqtisodiyfaollikholatigata'sirko'rsatishvositasifatidafoydalanadi.

Buesapulningkreditasoslarigaputuretkazadivapulmuomalasioptimalchegaralariningbuzilishigaolibkeladi, inflyatsiyajarayonlariningsabablaridanbiri gaaylanadi.

Xulosalar

1. Monetarizm XX asrningikkinchiyarmidapaydobo'lib, 70-yillarningikkinchiyarmidakonservativalyansko'rinishidauzil-

kesiltashkiltopdi. Monetaristikmaktabningengyorqinvakili - M.Fridman.

2. Monetarizm (ingl. money - pul) — muomaladabo'lganpulmassasiga xo'jalikkon'yunkturasinishakllantirishjarayonidaasosiyomilroliniberuvchih amdapulmiqdorivayalpipirovardmahsuloto'rtasidasababaloqasinianiqlovchi iqtisodiy nazariya.

3. Monetarizmningengkattamuammolarini M.Fridmanochibbergan: 1) nominaldaromadningo'sishsur'ativapulmiqdoriningo'sishsur'atidaal oqamavjud; 2)

qisqamuddatlidavrdapulmassasiningo'zgarishiishlabchiqarishga,
uzoqmuddatlidavrdaesanarxgata'sirko'rsatadi; 3)
inflyatsiyadoimopulbilanbog'liqhodisabo'libkelganvaishlabchiqarishganis
batanpulningtezroqo'sishibilanbog'liqbo'lgan; 4)
pulo'zgarishlariningnominaldaromadgata'siriuzatishmexanizminisbiynarxl
arvaboylikegalari ningboshqaaktivturlariningo'zgarishibilanbog'liq

Asosiytayanchtushunchalar

“Neoklassikuyg'onish”, konservativalyans, monetarizmdoktrinasi,
monetarizmriyojlanishiningbosqichlari, talabfunktsiyalari,
nominaldaromadnazariyasi, ishsizlikningtabiiydarajasi,
monetarizmningasosiybelgilari, “pulqoidasi”, monetarizmnazariyasi,
M.Fridmanningpulnazariyasi, kassaqoldiqlari, pulgatalabnazariyasi,
“portfellimodel”, puldaromadiningnazariyta'rifi, doimiydaromad,
pulgaregati, pulmultiplikatori, pulbazasi.

Nazoratuchunsavollar

1.
Iqtisodiyotnazariyasidakonservativalyansqachonvanimasababdanpaydobo'
ldi?
2. MonetaristikdoktrinaningshakllanishidaM. Fridmanningroliqanday?
3.
Monetarizmevol'yutsiyasidainflyatsiyatabiatihaqidagimunozaralarnitushunt
iribbering.
4.
Monetarizmningengmashhurbo'lganFridmanvariantiqandayelementlarniqa
mraboladi?
5. Fridmanning “portfellimodellar” yoki “aktivlarniafzalko'rish”
nazariyasiqandaymazmungaega?
6.
Boylikningindividuallegalariuchunpulgatalabtenglamasiqandayko'rinishgae
ga?
7. Fridmanmodelidapulgabog'lgantalabqandayo'lchanadi?
8. Monetaristlarning “pulqoidasi” mazmuninitushuntiribbering.

9. Pulmultiplikatorinima?

6-BOB. INFLYATSIYA NAZARIYALARI VA UNI JILOVLASH USULLARI

6.1. Inflyatsiyaning mohiyati va uning yuzaga chiqish shakllari

Inflyatsiya XVIII asrning o'rtalarida muomalaga ta'minlanmagan juda ko'p miqdorda pul chiqarilishi natijasida pul tizimidagi inqiroz holat asosida yuzaga chiqqan. Inflyatsiya (lotincha "inflation" so'zidan olingan va shishish, ko'pchish, ko'tarilish ma'nosini anglatadi) o'z mohiyatiga asosan pulning qadrsizlanishi, tovar va xizmatlarga bo'lgan baholarning muntazam ravishda oshib borishi jarayonini anglatadi. Shuni ta'kidlash lozimki, rivojlangan mamlakatlar tajribasi inflyatsiya nisbatan me'yor darajasidagi pul massasi holatida ham yuzaga chiqishi mumkin.

Hozirgi zamon inflyatsiyasi nafaqat tovarlar va xizmatlarga bo'lgan baholarni muntazam o'sishi natijasida pulning sotib olish qobiliyatini pasayishi bilan bir qatorda ishlab chiqarish jarayonidagi nomutanosiblik, pul muomalasi, moliya hamda kredit sohasidagi salbiy omillar bilan tasniflanadi. Inflyatsiyani yuzaga chiqishining asosiy sabablari bo'lib iqtisodiyot tarmoqlari, jamg'arma va iste'mol, talab hamda taklif, davlat daromadlari va xarajatlari, xo'jaliklarning pul massasi hamda unga bo'lgan talabi o'rtasidagi mutanosiblik va markaziy bankning kredit ekspansiyasi hisoblanadi. Ushbu ta'kidlab o'tgan omillar o'z mohiyatiga asosan inflyatsiyaga, uning darajasiga turlicha ta'sir etishi mumkin.

Xalqaro amaliyotda iqtisodchi olimlar inflyatsiyaning yuzaga chiqadigan omillarini asosan ikki guruhga: ichki va tashqi omillarga ajratadilar. Biz ushbu omillarning mohiyatini yoritishga harakat qilamiz.

1. Ichki omillarni mohiyatiga asosan pullik (monetar) va pulsiz omillarga ajratish mumkin. Pullik omillarga davlat moliyasining inqirozi, byudjet taqchilligining mavjudligi, davlat qarzdorligining ortishi, pul emissiyasi, kredit dastaklarining aylanishini ko'payishi, pul aylanmasining tezligi va boshqalar kiradi. Pulsiz omillarga milliy iqtisodiyot tarmoqlari o'rtasidagi nomutanosiblik, tarmoqlar iqtisodiy rivojlanishidagi bir maromsiz daraja, ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalarida monopoliyaning (oligopoliya) mavjudligi, narx shakllanishidagi davlat monopoliyasi, markaziy bankning kredit ekspansiya va boshqa omillarni kiritish mumkin. (14-shizma.)

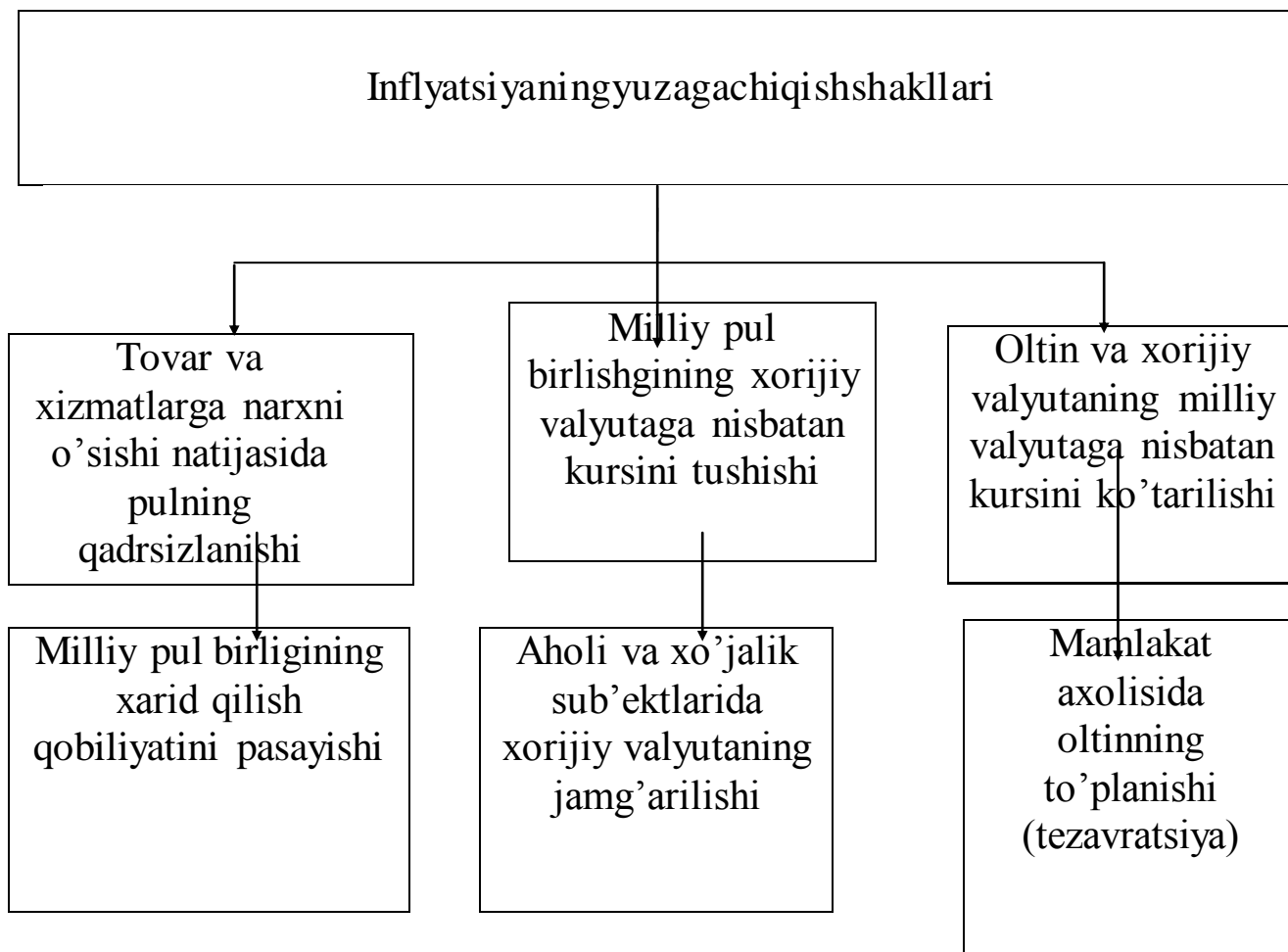
2.

Tashqi omillaro'z mohiyatiga asosan biroraniq davlat rivojlanishiga ta'sir etadi

gandunyoda amalga oshayotgan jarayonlarni aksettiradi. Ushbu omillarga dunyo mamlakatlarida yuzaga chiqadigan soha inqirozlari hisoblanadigan xom-ashyo, energetika, neft, valuta inqirozlarini kiritish mumkin. Ushbu omillardan tashqari biror-bir davlatning boshqa davlatlarga nisbatan olib boradigan davlat miqyosidagi valuta siyosatini, yashirin holatda valuta, oltin eksportining amalga oshirilishini ham kiritish mumkin.

14-chizma.

Inflyatsiyaning yuzaga chikish sabablari.

Biz chizmada inflyatsiyaning yuzaga chiqish shakllarini tahlil etamiz. Ushbu chizma tahlilidan ko'rinib turibdiki, inflyatsiya asosan uch yo'nalishda yuzaga chiqadi. Birinchi yo'nalishda mahsulotlar va ko'rsatiladigan xizmatlarga bo'lgan narxlarni asossiz ravishda o'sib ketishi tufayli pul qadsizlana boshlaydi. Buning natijasida milliy valutaning xarid qilish qobiliyati tushib ketadi. Ikkinchi yo'nalishda, xorijiy valutilarga nisbatan milliy valutaning kursi pasayib ketadi. Buning natijasida xo'jalik yurituvchi subyektlar va mamlakat aholisi erkin muomaladagi xorijiy valutilarni (AQSH dollari, evro, shveysariya franki va boshqalarni)

jamg'ara boshlaydi. Uchinchi yo'nalishda oltinga bo'lgan milliy pul birligida ifodalangan narx ko'tarilib ketadi. Buning natijasida mamlakat aholisi o'rtasida oltinning to'planib qolishi, ya'ni tezavratsiya amalga oshadi.

Inflyasiyaning iqtisodiyotga ko'rsatadigan aniq ta'sirini quyidagi holatlarda kuzatish mumkin:

1. Inflyasiyaning boyliklarning qayta taqsimotiga ta'siri. hozirgi vaqtda kishilarning boyligi pul (naqd pul, bankdagi omonat pul), aksiya va mulk shaklida ifodalanadi. Bu boylik hamisha harakatda – iqtisodiy faoliyatda bo'ladi. Muayyan vaqt va yo'llar bilan bir kishidan yana bir kishiga o'tib turadi. Bu jarayon boylik va daromadning taqsimoti hamda qayta taqsimoti bo'lib, inflyasiya ham bunday qayta taqsimotni keltirib chiqaradi. Iqtisodiy faoliyatda amal qiluvchi ikki tomonning biri haqdor, yana biri qarzdor sifatida maydonga chiqadi. Bunday haqdorlik va qarzdorlik munosabati pul qarz berish va qarz olishda, bankka omonat pul qo'yish va kredit berishda, nasiya savdoda yuzaga keladi.

Inflyasiya darajasi nisbatan past bo'lgan sharoitda qaytarib olingan qarzning amaliy qiymati qarz bergan vaqtdagidan ortiq yoki deyarli farq qilmagani uchun uning boylik taqsimotiga ko'rsatgan ta'siri kuzatilmaydi. Inflyasiya darajasi yuqori yoki ta'sir qilarli darajada bo'lganda, ayniqsa, inflyasiya darajasi foiz stavkasidan yuqori bo'lganda, bunday ta'sir yaqqol kuzatiladi, ya'ni qarz beruvchi qaytarib olgan pulning amaliy qiymati qarz bergan vaqtdagidan past bo'lganda qarz beruvchi ziyon ko'radi, qarz oluvchi esa foyda ko'radi. Nasiya savdoda muayyan muddatdan keyin qaytarib olgan pul hatto tannarxini ham qoplay olmaydi.

Inflyasiyani naqd pul qiymatini, patto bankka qo'yan omonat pulning qiymatini ham kamaytiradi. Bunday holat foizsiz omonatda, foiz stavkasi inflyasiya darajasiga bog'liq bo'lmagan sharoitda aniq kuzatiladi. Muqim daromad, muqim ish haqi, nafaqa kabi kirim bilan yashaydigan kishilarning turmush darajasini pasaytiradi. Uzoq muddatga muqim foizli omonat qo'yanlar, naqd pul ushlab turganlarga nisbatan olganda foizdan keladigan foyda inflyasiya ta'sirida real qiymati kamayib ketgani uchun ular ko'rgan ziyon ancha katta bo'ladi. Banklar esa omonat pulni saqlovchi sifatida foyda ko'rsa, kredit beruvchi sifatida ziyon ko'radi. Davlat byudjetida kamomad bo'lsa, uning qarzi engillashadi. Umuman olganda, inflyasiya sharoitida tovarga tovar almashtirish kabi ibtidoiy savdo shakli jonlanadi. Nasiya savdoda oldin to'lash (zakot berish) barham topadi, aholi qo'lidagi pul tovarga ishonchli deb qaralgan erkin muomaladagi chet el

valutasiga almashtiriladi yoki qimmatbaho buyumlar sotib olinadi. Sarmoyalar oltin, ko'chmas mulkka ko'proq jalb qilinadi va ulardan ko'proq foyda olinadi.

2. Inflyasiyaning yalpi milliy mahsulot (YaMM) miqdoriga ta'siri. Inflyasiya darajasi yuqori bo'lgan davr hamisha bandlik va mahsulot miqdori oshgan davrga to'g'ri keladi. Inflyasiyaning pasayish davri esa ishsizlik ko'paygan, sarmoya sarfi kamaygan davrga to'g'ri keladi. Ushbu jihatdan olganda inflyasiya bilan mahsulot miqdori o'rtasida muayyan bog'liqlik bor.

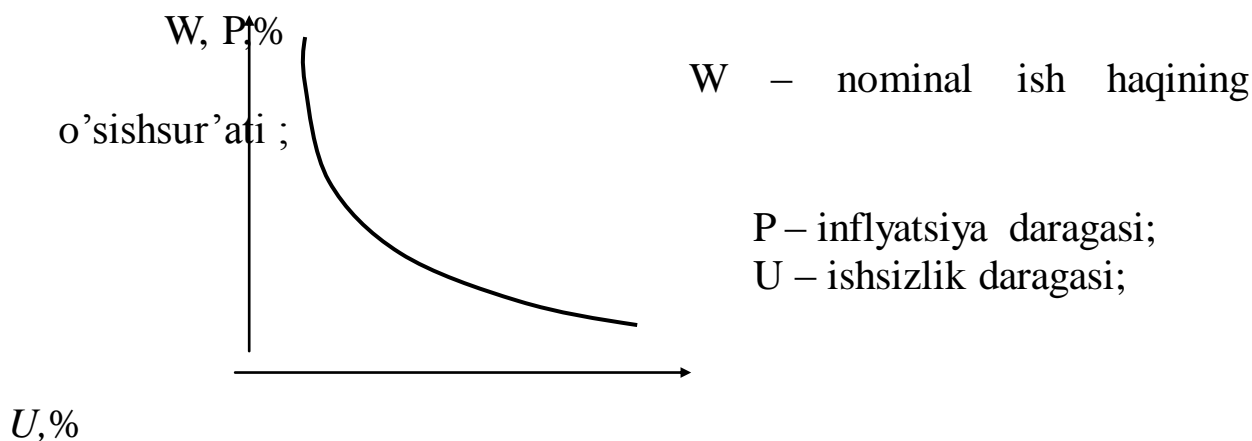
Talab va taklif o'rtasidagi muvozanatdan ma'lumki, jami talab egri chizig'i bilan egri chizig'i (egri chiziqning qiyshiq yoki tik tushgan bo'lishidan qat'iy nazar) kesishgan nuqta baho darajasidir. Agar ma'lum sabablarga ko'ra jami talab oshsa jami talab egri chizig'i o'ng yuqori tomon siljiydi, bunga mos holda jami talabni etarli darajada qoldiradigan jami taklif imkoniyati bo'lmasa, jami taklif egri chizig'i joyda turadi-da, ularning kesishish nuqtasi bo'lmish baho egri chizig'i yuqori siljiydi. Natijada baho darajasi o'sadi. Agar jami talab ortishi sababli jami taklif ham oshsa, u holda jami taklif egri chizig'i ham siljiydi (jami taklif egri chizig'i tik tushgan bo'lsa, o'ng tomonga, qiyshiq tushgan bo'lsa chap-yuqoriga siljiydi)da, baho egri chizig'i ham yuqori siljiydi. Demak, jami taklifning ortishi (jami taklifning kamayishiga barobar) yoki jami taklifning ortishi (jami talabning kamayishiga barobar) bahoning o'zgarishini keltirib chiqaradi. O'z navbatida bahodagi o'zgarish jami talab yoki jami taklifda o'zgarish bo'lishiga sabab bo'ladi. Shu ma'noda mahsulot miqdori baho darajasiga, aniqrog'i inflyasiya darajasiga ma'lum darajada bog'liqdir.

3. Inflyasiyaning ishsizlikka ta'siri. Inflyatsiya va ishsizlikning o'zaro bog'liqligini chuqur tahlil etgan avstraliyalik iqtisodchi olim A. Fillips grafiklar yordamida inflatsiya va ishsizlik o'rtasida teskari aloqa mavjudligini isbotlaydi. Uning fikricha inflatsiya darajasi yuqori bo'lgan holatda, ishsizlik darajasi past bo'ladi. Buni quyidagi grafikda ko'rishi mumkin. A. Fillipsning fikricha, inflyatsiya darajasi yuqori darajadagi mamlakatlarda haqiqiy ish haqi qiymati tushib boradi. Ushbu holat aholining turli toifalari narx-navo ko'tarilishi natijida yo'qotilgan haqiqiy ish haqini kompensatsiya qilish maqsadida ishlashga majbur bo'ladi. Buning natijasida, mamlakat aholisi o'rtasida ishsizlik darajasining pasayishi kuzatiladi.

Iqtisodchilarning tugamas munozarasiga sabab bo'lgan Fillips egri chizig'i nihoyat inflyasiya bilan ishsizlik o'rtasidagi munosabatni aniqlab berdi (15-chizma.)

15-chizma.

Fillips egri chizig'i.

Fillips egri chizig'iga ko'ra, inflyasiya darajasini 1% ga pasaytirish uchun ishsizlikni 2% ga o'stirish lozim bo'ladi. Ishsizlik va inflyasiya darajasidagi nisbatni tartibga solishda davlatning iqtisodiy siyosati asosiy rol o'ynaydi. Davlat ish bilan bandlik darajasi, ishlab chiqarish hajmi va ish haqi darajasi o'rtasidagi oqilona nisbatni ta'minlash orqali nafaqat ishsizlik va inflyasiya darajasini nazorat qilishi, balki ularning iqtisodiyot rivojlanishi va aholi turmush darajasiga salbiy ta'sirining oldini olishi ham lozim.

Fillips egri chizig'i nazariyasi ishsizlik bilan inflyasiya o'rtasida o'zaro bog'lanish bor, birini kamaytirish hisobiga ikkinchisi oshadi, bunday jarayon qisqa muddatda ham, uzoq mudatda ham amal qiladi, deb isbotlagan bo'lsada, keyinchalik amaliyotning sinoviga unchalik bardosh bera olmadi. Ko'plab o'tkazilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, "inflyasiya qat'iyatlikka moyil". Agar qandaydir talab yoki taklif zarbasiga uchramasa, bunday qat'iyatlik o'zgarmasdan o'zining ilgarigi sur'ati bilan davom etaveradi. qisqa muddatda ishsizlik darajasi tabiiy ishsizlik darajasidan past bo'lgandagina haqiqiy talab zarbasida inflyasiya darajasi o'sadi. qisqa muddatda Fillips egri chizig'i muqim (bir izda) bo'lganda, ishsizlik bilan inflyasiya o'rtasida o'zaro almashuv bo'ladi. Uzoq muddatda esa ular o'rtasida hech qanday o'rin almashuvi bo'lmaydi. Uzoq muddatda past darajadagi ishsizlik ketidan hamisha tezlashgan inflyasiya kelib chiqadi va bunday o'sayotgan inflyasiya uzoqqa qolmay taxminlash

mumkin. Natijada yana bir daraja o'sgan qat'iy inflyasiya davri boshlanadi. Demak, inflyasiya uzoq muddatda Fillips egri chizig'i tabiiy ishsizlik darajasidan past bo'lgandagina inflyasiya haqiqatdan o'sa boshlaydi. Shuning uchun aytish mumkin, uzoq muddatda Fillips egri chizig'i tabiiy ishsizlik darajasini ifodalovchi nuqtaga tik tushgan chiziqdir. Ma'lum bir davlatga nisbatan olib aytganda ishsizlik darajasini tabiiy ishsizlik darajasida yoki undan past darajada, inflyasiyani qat'iy holatda ushlab turish ancha mushkul, hatto uzoq muddatda mumkin emas. O'zgaruvchan iqtisodiy faoliyatlar va hodisalar yoki tasodif zarbalar sababidan bunday muqimlik hamisha buzilib turadi va oqibat ikkalovi ham barobar o'sadigan nomaqbul holat yuzaga keladi, biroq ikkalasining o'sish darajasi barobar bo'lmaydi, albatta.

4. Inflyasiyaning bahoga bo'lgan ta'siri. Ma'lumki, inflyasiya baho darajasining o'sishi bilan ifodalanadi, biroq inflyasiya sharoitida barcha baholar teng nisbatda o'smaydi, balki o'rtacha baho darajasi o'sadi: "ba'zi tovarlar bahosi keskin o'sadi, ba'zi tovarlar bahosi qat'iy bo'ladi, ba'zi tovarlar bahosi hatto tushadi". Bundan shunday xulosaga kelish mumkinki, inflyasiya sharoitida baholar o'rtasidagi nisbat buziladi va chalkashlashib ketadi. Inflyasiya darajasi qancha yuqori bo'lgan sari bahoning chalkashlashuvi shuncha katta bo'ladi. Natijada baho tovar qiymatini ifodalash funksiyasidan mahrum bo'ladi. Inflyasiya sababidan bahoning chalkashlashish ta'siriga aniq uchraydigan tovar – puldir.

O'zgarish baho yo'lga qo'yilgan (davlat bahoning o'sishinigi jilovlangan, turli shartnomalarda yozma ravishda cheklangan) ahvolda, inflyasiyaning ta'siri yana ham sezilarli darajada bo'ladi. Bunday bahoda sotiladigan tovarlarni ishlab chiqaruvchi korxonalarining foydasi kamayadi, ular hatto ziyon ko'radi. Erkin bahoda sotiladigan tovarlarni ishlab chiqaruvchi korxonalar bahoni bozorga, aniqrog'i o'zlari mo'ljal qilgan inflyasiya darajasiga qarab belgilagani uchun ular foyda ko'radi, hech bo'lmaganda ziyon ko'rmaydi, ziyon ko'rsa ham boshqa korxonalaridan kam ko'radi. Natijada sarmoyalar, aniqrog'i bozordagi o'zgarishlarga sezgir bo'lgan xususiy sarmoyalar keyingi mahsulotni ishlab chiqaradigan tarmoqlarga ko'proq jalb qilinadi, oqibat sarmoya sarflashda xatoliklarga yo'l qo'yiladi va sarmoyalar muvozanatiga putur etadi.

5. Inflyasiyaning kishilar ongiga ta'sir ko'rsatadigan ma'naviy ta'siri ham ancha katta bo'ladi. Inflyasiya sharoitida baholar ketidan o'z navbatida aholi daromadi va ish haqi ham oshadi. Kishilar daromad va ish

haqining oshganini o'zlarining tirishib ishlashganining mahsuli deb hisoblashadi. Biroq, bahoning o'sishini esa yomon ko'rishadi, inflyasiya sharoitida go'yo turmush nochorlashib ketib borayotganday, inflyasiya esa ularning peshona teri bilan yiqqan boyligini o'g'irlab ketayotganday noto'g'ri tushunchaga kelishadi. Amaliyotda kutilgan tekis inflyasiya sharoitida bunday holat kuzatilmaydi. Jadallashgan inflyasiya sharoitida ham unday holatni isbotlash qiyin.

Inflyasiya keltiradigan ziyonlar. Inflyasiya keltiradigan ziyonlar konkret sharoitga bog'liqdir. Agar mo'ljaldagi inflyasiya bo'lib iqtisodiy faoliyatlar (soliq, foiz, ish haqi, daromad va boshqalar) inflyasiya darajasiga qarab tartibga solinsa, u holda barcha milliy daromadlarda, barcha nisbiy baholarda o'zgarish bo'lmaydi. har bir kishi va guruhlar to'laydigan soliqlar ham inflyasiyaning ta'siriga uchramaydi. Barcha baho va daromadlarning o'sishiga ergashib, soliq summasi ham oshib boradi. Shunnig uchun amaliy qiymati bo'yicha hisoblanganda to'langan soliq miqdorida o'zgarish bo'lmaydi. Inflyasiyaning mavjudligi obligasiya, ko'chmas mulk egalarining boyligini ham ziyonga uchratmaydi. Obligasiya shaklida qarz berilgan pullarni qaytarib olganda (qarz muddati tugaganda) undan tushgan muqim daromad inflyasiya keltirib chiqargan ziyonni qoplay oladi. Ya'ni foizning o'sishi qarz berilgan pulning qarz berilgan muddatda yo'qotgan qiymatini qoplashga etadi.

Kapital bozorida soliq miqdori va stavkasi inflyasiyaga qarab tartibga solingani uchun soliqdagi o'zgarish (ortish) inflyasiya ta'sir ko'rsata olmaydigan darajada bo'ladi. Shunnig uchun inflyasiya kapital samaradorligiga keskin ta'sir qilmaydi. YaMM ning nominal miqdori ko'paysa ham real miqdorida hech qanday o'zgarish bo'lmaydi. Bu kutilgan tekis inflyasiya iqtisodiyotga hech qanday ta'sir ko'rsatmaydi.

Inflyasiya jarayonidagi o'zgarishlar uni taxmin qiluvchilar uchun ham tasodif hodisadir. Kutilmagan inflyasiyaning keltirib chiqaradigan ziyonni haqdor bilan qarzdor o'rtasidagi munosabatdan aniqroq tushunish mumkin. Agar korxonalar bilan ishchilar o'rtasida muayyan muddatga, muayyan miqdorda haq to'lash xususida shartnoma tuzilgan bo'lsa, qarz beruvchi bilan qarz (kredit) oluvchi o'rtasida muqim foizli shartnoma tuzilgan bo'lsa, byudjet kamomadi bo'lgan davlatlarda davlat obligasiyalari tarqatilgan bo'lsa, kutilmagan inflyasiyaning yuzaga kelishi haqdorni ziyonga qaratadi, qarzdorni o'zlari o'ylamagan darajada qarzlarini engillashtiradi. Garchi jamiyat miqyosidan olganda bunday foyda – ziyon

o‘zaro qoplanib ketsa-da, alohida shaxs, guruh, korxonalariga keltiriladigan ziyon ancha katta bo‘ladi.

Alohida qayd qilish zarurki, inflyasiya keltiradigan og‘ir-og‘ibat kutilmagan notekis inflyasiya sharoitida kelib chiqadi. Bunday ziyon - soliq stavkasi, haqdorlik va qarzdorlik muammolari, nisbiy baholarda aniq kuzatiladi, uning alohida shaxs va guruhlarda keltiriladigan ziyoni ancha katta bo‘ladi. Ko‘pchilik davlatlar bo‘lajak inflyasiya darajasini tamoman yoki asosiy jihatdan mo‘ljallab olishga oldindan ko‘ra bilishga hozircha qodir emas, shuning uchun biz yuqorida ko‘rib o‘tgan ziyonlar turli darajada sodir bo‘lib turadi.

Alohida shaxslarga inflyasiya bevosita ta‘sir ko‘rsatadi. Ularning turmush tarzini o‘zgartiradi, boyligida o‘zgarish paydo qiladi, naqd pullarning xarid quvvatini kamaytirganidan ularni ruhan tushkunlashtiradi va asabini buzadi. Albatta, haqdor sifatida ziyon, qarzdor foyda ko‘radi. Kun sayin oshib borayotgan narx kishilarni o‘ziga hozircha zarur bo‘lmagan narsalarni ortiqcha sotib olishga majbur qiladi. Agar bunday holat umumiy tus olsa, mahsulotlarni talashib sotib olish, oqibat sun‘iy ravishda etishmovchilikka olib keladi.

6.2. Inflyatsiyaningshakllarivaturlari

Xalqaro amaliyotda inflyatsiyaning narxlarni o‘sishi, ya‘ni pul miqdorining o‘sishi jihatdan asosan uch xil shakli ajratiladi:

1. **Sokin inflyatsiya.** Ushbu inflyatsiya iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda mavjud bo‘lib, ushbu holatda mahsulotlar va ko‘rsatiladigan xizmatlarga bo‘lgan narx-navolar yiliga o‘rtacha 3% dan 10% gacha oshishi mumkin. Bu mamlakatlarda muomaladagi pul massasi va milliy pul birligining xarid qilish qobiliyati saqlanib turadi.

2. **Shiddatli inflyatsiya.** Ushbu inflyatsiya iqtisodiy rivojlanayotgan mamlakatlarda mavjud bo‘lib, ushbu holatda mahsulotlar va ko‘rsatiladigan xizmatlarga bo‘lgan narx-navolar yiliga o‘rtacha 10% dan 100% gacha, ba‘zi holatlarda 200% gacha oshishi mumkin. Buning natijasida muomaladagi pul massasi ko‘payadi va milliy pul birligining xarid qilish qobiliyati tushadi. Mamlakat aholisi o‘rtasida pulni moddiylashtirish, ya‘ni milliy pul birligini jamg‘arish emas, balki oltin, ko‘chmas mulk holatida jamg‘arish jarayoni kuchayadi.

3. **Jilovlanmagan (giperinflyatsiya) inflyatsiya.** Ushbu inflyatsiya holatida mahsulotlar va ko‘rsatiladigan xizmatlarga bo‘lgan narx-navolar

yiliga 1000% dan ortiq yoki oyiga 100% dan ortiq darajada oshadi. Ushbu holatda milliy iqtisodiyotda inqiroz yuzaga chiqadi. Buning natijasida ishlab chiqarish va bozor boshqaruvsiz faoliyat ko'rsatadiki, narx-navo va ish haqi o'rtasidaga farq ortadi. Mamlakat aholisi qo'lidagi qog'oz pullarga tovarlar sotib oladi. Bu holat esa muomalada tovar va xizmatlar bilan ta'minlanmagan ortiqcha qog'oz pullarni to'lib-toshishiga olib keladi.

Yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, inflyatsiyaning asosiy sababi, odatda, bir emas, balki bir nechta bo'lib o'zaro mahkam bog'langan bo'ladi va narx-navoning ko'tarilib borishi bilangina namoyon bo'lib qolmaydi, balki narx-navoni boshqarilishiga ham bog'liq bo'ladi. Ushbu jihatdan quyidagi inflyatsiya shakllari ajratiladi:

1. Oshkora inflyatsiya. Talab tomoniga qaragan makroiqtisodiy tengsizlik doimiy ravishda narx-navoning ko'tarilib borishi bilan ifodalanadigan bo'lsa, bunday inflyatsiya oshkora inflyatsiya deb ataladi.

Oshkora inflyatsiya bozor mexanizmini buzmaydi: narx-navo ba'zi bozorlarda ko'tarilishi bilan bir vaqtda boshqa bozorlarda pasayib borishi mumkin. Buning asosiy sababi shundan iboratki, bozor mexanizmlari o'z ta'sirini davom ettirib, milliy iqtisodiyotga baholar to'g'risidagi ma'lumotlarni oshkora yetkazib turadi, investitsiyalarni ilgari surib, ishlab chiqarishning kengayishi bilan taklifni rag'batlantirib boradi.

2. Yashirin inflyatsiya. Inflyatsiyaning ushbu turi shunday ko'rinshda bo'ladi, bunday holatda ba'zi bir iste'mol mahsulotlariga narx-navo ma'muriy tarzda davlat tomonidan o'rnatiladi va tartibga solib turiladi. Bundan asosiy maqsad, davlat tomonidan ba'zi mahsulotlarga narx-navo "ijtimoiy past" darajada belgilanadi. Yashirin inflyatsiya sharoitida narx-navoning keskin o'sishi kuzatilmasligi mumkin. Lekin milliy pul birligining qadrsizlanishi, aholi o'z pul mablag'lariga kerakli mahsulotlarni xarid qila olmaslik holatlari paydo bo'ladi.

Iqtisodiyotda yashirin inflyatsiya yuzaga chiqqanda mahsulotlarning narx-navosi hamda aholi daromadlarining o'sishi vaqtincha to'xtatiladi. Yashirin inflyatsiya vujudga kelishining asosiy sabablaridan biri bu narxlar ustidan ma'muriy nazorat o'rnatishdir. Buning natijasida bozor mexanizmi deformatsiyalanadi. Uning qaysi darajada o'zgarganligi darajasi va davomiyligi davlat tomonidan olib boriladigan siyosatga hamda tartibga solish shakliga bevosita bog'liq bo'ladi. Ushbu inflyatsiyaning salbiy tomoni shundan iboratki, inflyatsiya davrida ishsizlik darajasi oshadi, chunki ishlab chiqarish rivojlanmaydi.

Xorijiy va milliy iqtisodiy nazariyaning qarashlariga asosan iqtisodiyotdagi muvozanatlik buzilishi va uning oqibatida inflyatsiyani yuzaga chiqishining quyidagi omillari mavjud:

– qog‘oz pullarni emissiya qilishda va tashqi savdoda davlatning mutloq monopoliyasi;

– davlat xarajatlarining ortishi;

– kasaba uyushmalari tomonidan byudjet muassasalari ishchi-xodimlarining ish haqlarini oshirish bo‘yicha faoliyati;

– iqtisodiyotda mahsulot ishlab chiqarish, xizmatlar ko‘rsatish sohasida ayrim xo‘jalik subyektlarining monopoliya (oligopoliya) holati mavjudligi.

Biz yuqorida ta‘kidlab o‘tgan omillar nafaqat o‘zaro bog‘liq, balki ular talab va taklifning o‘shishi yoki pasayishiga turlicha ta‘sir ko‘rsatadi.

Xorijiy amaliyotda inflyatsiyaning yuzaga chiqish usullari quyidagi turlarga ajratiladi: taklif inflyatsiyasi, talab inflyatsiyasi, xarajatlar inflyatsiyasi, kredit inflyatsiyasi, import bilan bog‘liq bo‘lgan inflyatsiya va kutilayotgan inflyatsiya.

Taklif inflyatsiyasida ishlab chiqarish xarajatlarini oshishi natijasida mahsulotlar, bajarilgan ishlar va ko‘rsatiladigan xizmatlarga bo‘lgan narx-navoning o‘shishi yuzaga chiqadi. Ushbu inflyatsiya turida monopol holatdagi korxonalar tomonidan ishlab chiqarishda asosiy vositalarni modernizatsiya qilish bilan bir vaqtda ulardan to‘liq foydalanmaslik oqibatida xarajatlar ortadi. Buning natijasida kam ishlab chiqarilgan mahsulotlarning narx-navosi ham oshib ketadi.

Talab inflyatsiyasi. Inflyatsiyaning ushbu turi mamlakat aholisi va xo‘jalik subyektlarining daromadlari haqiqiy ishlab chiqarilgan mahsulotlar, bajarilgan ishlar hamda ko‘rsatilgan xizmatlar miqdoridan tez o‘sadi. Odatda, talab inflyatsiyasi ishchi kuchining to‘liq ish bilan bandlik holatida yuzaga chiqadi. Aholi daromadlarining tez sur‘atda o‘shishi natijasida tovar va xizmatlarga bo‘lgan narx-navo oshadi. Bunday holatda talabning har qanday o‘shishi narx-navoning o‘shishiga olib keladi.

Xarajatlar inflyatsiyasi. Inflyatsiyaning ushbu turi xomashyo va energetik resurslarga bo‘lgan xarajatlarning o‘shishi tufayli ishlab chiqariladigan tovarlar va xizmatlar narx-navosining o‘shishi natijasida yuzaga keladi. Xomashyo va energetik resurslarga bo‘lgan dunyo narxlarining ko‘tarilishi hamda xorijiy valutaga nisbatan milliy valuta kursining pasayishi xarajatlar inflyatsiyasini yuzaga kelishining asosiy sabablari hisoblanadi. Xarajatlar inflyatsiyasida ma‘lum bir mahsulot narxining o‘shishi avtomat ravishda boshqa mahsulotlar narxining ham

o'sishiga olib keladi. Masalan, neft mahsulotlariga bo'lgan dune bahosinig o'sishi natijasida unga bevosita bog'liq mahsulotlar, bajariladigan ishlar va ko'rsatiladigan xizmatlar narx-navosi o'sib ketadi. Xarajatlar inflyatsiyasi taklif inflyatsiyasiga o'xshash, lekin bu inflyatsiyada ba'zi xarajatlarning o'sishi aniq olingan mamlakat iqtisodiyotiga bevosita bog'liq bo'lmagan holatlarda yuzaga chiqishi mumkin.

Kredit inflyatsiyasi. Ushbu inflyatsiya turi ba'zi mamlakatlarda banklar tomonidan olib boriladigan kredit ekspansiyasi natijasida yuzaga keladi. Markaziy bank tomonidan tijorat banklari uchun yuqori darajadagi qayta moliyalashtirish stavkasining o'rnatilishi natijasida xo'jalik subyektlariga beriladigan kredit qimmatlashadi. Xo'jalik subyektlari olingan kredit va u bo'yicha foizlarni o'zlari ishlab chiqaradigan mahsulot tannarxiga kiritadi hamda ushbu holat mahsulotlar narx-navosini ko'tarilishiga sabab bo'ladi.

Import bilan bog'liq inflyatsiya. Inflyatsiyaning ushbu turi aniq olingan mamlakatda tashqi omillar asosida yuzaga chiqadi. Ushbu holatda import qilinadigan mahsulotlarga bo'lgan narx-navoning oshib ketishi natijasida ba'zi mahsulotlarga bo'lgan narx-navolar zanjir tarzida ko'tarilishi mumkin.

Kutilayotgan inflyatsiya. Inflyatsiyaning ushbu turida davlat tomonidan olib borilayotgan pul-kredit va byudjet siyosati natijasida joriy yil uchun inflyatsiyaning tahliliy darajasi belgilanadi va bu tartibga solib turiladi.

6.3. Inflyatsiya nazariyalari

Hozirgivaqgdainflyatsiyatabiatini o'rganishdaiqtisodchi olimlaruning mo'ljallanish sabablarini, $\frac{PK_t}{P_{t-1}}$ ya'ni tovar massasi nisbatan pul massasi xajmining ko'payib ketishini asos qilib ko'rsatadilar.

Inflyatsiya bilan olib boriladigan faoliyatda uning darajasini o'lchash uchun dastavkazda quyidagidek formulalar ishlatiladi. Ushbu dastavkaz bo'lib baholar indeksi hisoblanadi.

Baholar indeksi joriy umumiy iste'mol narxlarining bazis davridagi narxlarga nisbatan o'sishi $\frac{PK_t}{P_{t-1}}$ (pasayishi) bilan aniqlanadi.

Ushbu indeksni aniqlashda mamlakat fuqorolarining iste'mol savatiga kiritilgan mahsulotlar va xizmatlarning chakana narxlaridan foydalaniladi.

Ushbu formula quyidagicha hisoblanadi:

PKt

$$\text{PKb} = \frac{\text{IPTS}}{\text{PKt}} \times 100 \%$$

Bu erda: IPTS - iste'molnarxlarining indeksi;
 PKt - iste'molsavatining jori y narxi;
 Pkb - iste'molsavatining bazis narxi.

Inflyatsiyadarajasining o'sishini quyidagi misol orqali tushuntirish mumkin.
 Masalan 1 litr benzinning bazis davrida ginarxi 500 so'm bo'lgan vauning jori davrida ginarxi 585 so'm gateng. Demak, biz kuzatgan davr ichida 1 litr benzinning narxi 117% ga ortgan.

$$\frac{585 \text{ so'm}}{500 \text{ so'm}} \times 100 \% = 117 \%$$

Baholar indeksidan tashqari inflyatsiya ni boshqarishda yalpi ichki mahsulot indeksiko'rstak ichidan ham foydalaniladi. Yalpi ichki mahsulot buma'lumbirdavrmobaynida, odatdabiryildamamlakatda ishlab chiqarilgan barcha tovar va xizmatlar umumiy miqdorining puldagi ifodasi dir. Yalpi ichki mahsulot baholar indeksining umumiy darajasini o'lchash uchun deflyator dan foydalaniladi. Deflyator bupulda ifodalangan iqtisodiy ko'rsatkichlarini o'tgandavrdagibaholar darajasiganisbatantaqqoslash maqsadida qo'llaniladigan koeffitsientdir. Deflyatoryordamida aniqlik birmuddatdagirealish haqidarajasini aniqlash mumkin.

Xalqaro amaliyotda inflyatsiyaning mohiyatini o'rganish va uni oqilonabos hqarish bo'yicha turlinazariyalar mavjud, ulardan birib o'lib Angliyalik taniqli iqtisodchi olim Djon Meynard Keyns yaratgan nazariya hisoblanadi. Dj.M. Keyns bozoriq tisodiyotifaoiliyatiga davlat aralashuvining bilvosita dastakini ipshabchiqdi. Ushbu dastak yordamida davlat tomonidan faol moliyasiyosati olib borish, talabni rag'batlantirish va ommaviy ishsizlikni pasaytirishni amalga oshirishim koniyatiga ega bo'ladi. Keyns tomonidan ipshabchiqilgan iqtisodiy mexanizm quyidagi asosiy nizomlardan iborat:

1.

Mamlakatdagi ishchikuchining ish bilanta' minlanganlik darajasi ishlabchiqarish xajmi bilan aniqlanadi;

2.

umumiylabta'klifgato'g' rikelmaydi, chunki ma'lum mablag'lar jamg'arishga sarflanadi;

3.

ishlabchiqarishning xajmi o'qilonatalab darajasidagi ta'dbir korlikka asosan aniqlanadi;

4.

investitsiyalar va jamg'armalarning holatidagi investitsiya hamda jamg'armalarning mustaqil faoliyat ko'rsatadi.

Dj. M. Keynsning asosiy fikri quyidagilardan iborat:

qo'shimcha pul emissiyasi aholining to'lovga qobiliyatli kapitalini oshiradi.

Buning natijasida tovarlar va xizmatlarning ko'payishi uchun asosiy zarfakat keladi.

Ishlabchilar va chiqaruvchilarning tomonidan

xaridorlarning pullarini olish maqsadida ishlabchiqarish hajmi ko'paytiradilar

va muomaladagi ortiqcha pul emissiyasi mahsulotlar va

xizmatlar bilan to'ldiriladi.

Xalqaro amaliyotda Dj.

M. Keyns tomonidan ilgari surilgan nazariya

«tartibga solinib tutiladigan inflyatsiya» nomini olgan.

O'tgan asrning

60

yillarida inflyatsiya nazariyasining yangi maktabiga asos solindi.

Ushbu maktabga AQSHlik mashhur iqtisodchi, Nobel mukofatining laureati,

«Chikago iqtisodiy maktabi» ning vakili Milton Fridman asos soldi.

Xalqaro amaliyotda ushbu maktab «monetarizm» deb nomlanadi.

Monetarizm maktabining asosiy tamoyillari quyidagilardan iborat:

1)

«Pullar hamiyatga ega dir»,

ya'ni kredit

-

pul sohasidagi o'zgarishlar mamlakat iqtisodiyotining umumiy holatiga halqiluvchi ta'sir ko'rsatadi;

2)

Mamlakat markaziy banki iqtisodiyotdagi

xo'jalik holatidan qat'iy nazar pul massasining barqaror o'sishini ta'minlab turish hila zim.

M.

Fridmaning asosiy tamoyil quyidagilardan iborat:

mamlakat iqtisodiyotining rivojlanish darajasidavlat byudjetining holati,

ishsizlik darajasi va boshqa makroiqtisodiy ko'rsatqichlardan qat'iy nazar davlat

ning pul siyosatidagi asosiy vazifa pul emissiyasini yiliga o'rtacha 3-5 %

ga oshirish hila zim.

Ushbu tamoyil Dj. Keynsning asosiy tamoyiliga qarama-qarshidir.

Dj. Keyns pul massasini o'stirishdagi cheklorlar vatalabni oldingasurgan bo'lsa,

M. Fridman esa ta'klif va pul massasini g'oi mi yo'lishini yoqlabchiqqan.

Monetarizm makgabitara fdorlari inflyatsiyaga qarshi quyidagi choratadbirlarni amalga oshirishii qo'llab-kuvvatlaydilar:

- tadbirkorlikni to'g'ridan-to'g'rirag'batlantirish (foydaga investitsiya qilingan qismidansoliqlarni pasaytirish);

- davlat xarajatlari iqtisod qartirish;

investitsiyaga yo'naltirilgan jamg'armalarning o'sishini rag'batlantirish (mamlakat aholisining jamg'armalarini tijorat banklariga va qimmatli qog'ozlarga joylashtirish),

O'z mohiyatiga asosan monetaristik siyosat qat'iy siyosat bo'lib, uni amalga oshirishda qat'g'lik va turli demagogiya ganisbatan befarqlikni talab etadi. Shuningdek, D. J. Keynes va M. Fridman yaratgan nazariyalar inflyatsiyaga qarshi oqilona kurash olib borish talablariga to'liq javob bermaydi.

Har ikkala nazariya o'zining ijobiy tomonlari bilan bir qatorda salbiy tomonlarga ham egaadir,

Ayrim iqtisodchilar, masalan, klassik iqtisodiy maktab namoyandalari oltin puldagi tovar narxining oshishini muomaladagi pul miqdorining oshib ketishi sababli sodir bo'ladi, deb hisoblaganlar. Biz bu fikrni masalaga bir tomonlama qarash natijasi, deb hisoblab, unga to'la ravishda qo'shila olmaymiz, chunki ular oltin pul bilan qog'oz pullar muomalasi o'rtasidagi farqli xususiyatlarni anglab etmagan edilar. Lekin bu ortiqcha oltin tangalardan xazina to'plash maqsadida foydalanilgan, ular muomaladan chiqib, xazina sifatida jamg'arilgan, zarur bo'lgan taqdirda yana muomalaga tushirilgan. Shunday qilib, oltin pul muomalasida pul chiqarish ko'paysada u tabiatan o'zini-o'zi tartiblashtirib, pulning qadrsizlanishiga olib kelmagan.

Pulning qadrsizlanishi qog'oz pullar tizimida yanada kuchayadi, qog'oz pullar qadrsizlanishiga yuqorida qayd qilgan, ya'ni oltin pullar qadrsizlanishiga ta'sir qiladigan omillardan tashqari bir qator omillar ta'sir qiladi. Ularning asosiylari quyidagilardir:

- 1) muomalaga keragidan, talabdan ortiqcha pullarning chiqarilishi;
- 2) ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish hajmining tushib ketishi;
- 3) milliy pulga nisbatan aholida ishonchning pasayishi;
- 4) pul aylanishining tezlashishi va boshqalar.

Mana shu omillar ta'sirida qog'oz pullar qadrining tushib ketishi pulning qadrsizlanishi deyiladi. Boshqacha aytganda, pul muomalasi qonunlari buzilishi natijasida qog'oz pullar xarid quvvatining tushib ketishi pulning qadrsizlanishi deyiladi.

Shunday qilib, pulning qadrsizlanishi asosan qog‘oz pullarga taalluqli bo‘lib, u hozirgi davrda hamma mamlakat pullariga xosdir. Qog‘oz pullarning qadrsizlanishi inflyasiya jarayoni bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, asosan unda o‘z ifodasini topadi.

Qog‘oz pullarning qiymati ayrim iqtisodchilar o‘ylaganlaridek, davlat tomonidan o‘z xohishicha belgilanmaydi, balki ularning pul muomalasi qonunlariga amal qilishi bilan belgilanadiki, buning buzilishi qog‘oz pullarning qadrsizlanishini keltirib chiqaradi. Qog‘oz pullarning qadrsizlanishi 3 yo‘nalishda sodir bo‘ladi:

1. Uning oltinga nisbatan qadrsizlanishi. Bunda oltinning yoki oltin buyumlarning qog‘oz puldagi narxi oshadi.

2. Tovar va xizmatlarga nisbatan qadrsizlanishi. Odatda, qog‘oz pullarning oltinga nisbatan qadrsizlanishi uning tovarga nisbatan qadrsizlanishi bilan bir vaqtda yuz beradi. Pulning tovarga nisbatan qadrsizlanishi pul xarid quvvatining pasayishi natijasida tovarlar narxining o‘shidir.

3. O‘z qadrining barqarorligini saqlab qolgan chet el valutalariga nisbatan qadrsizlanish. Bunday qadrsizlanish valuta kursida o‘z ifodasini topadi. Valuta kursi bir mamlakat valutasining boshqa mamlakat valutasidagi narxidir.

Hozirgi paytda pulning qadrsizlanishi bozor iqtisodiyotiga o‘tayotgan mamlakatlardagina emas, balki qulay iqtisodiy ahvoldagi boshqa mamlakatlarda hamkuzatilmoqda.

O‘zbekistonda inflyasiya yillik sur‘atlarining o‘zgarishi taqqoslansa, ular darajasining yilma-yil pasayib borayotganligini ko‘rinadi (2- jadval).

2-jadval

O‘zbekiston Respublikasida 2000–2010-yillarda inflyasiyaning asosiy ko‘rsatkichlari (o‘tgan yilning mos davriga nisbatan narxlarning o‘sishi, foizda)

Yillar	Iste‘mol tovarlari narxlari yig‘ma indeksi(INI)	Oziq-ovqattovarlari	Nooziq-ovqattovarlari	Xizmatlar
2000	24,9	18,9	36,6	47,1
2001	27,4	27,9	21,1	36,9

2002	27,6	28,0	19,3	41,3
2003	10,3	5,4	13,9	30,9
2004	3,7	-1,2	5,3	22,1
2005	7,8	6,7	6,9	13,5
2006	6,8	3,9	8,0	15,4
2007	6,8	3,3	8,4	17,2
2008	7,8	2,7	7,7	27,2
2009	7,4	2,5	7,1	22,4
2010	7,3	2,1	6,8	21,5

O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi ma’lumotlari.

Bu albatta, O‘zbekistonda milliy valuta "so‘m" muomalaga kiritilganidan keyingi olib borilgan mustaqil iqtisodiy siyosat bilan bog‘liqdir.

6.4. Inflyatsiyaning iqtisodiy – ijtimoiy oqibatlari va uni jilovlash usullari

Har bir mamlakatda inflyatsiya mavjudligi undagi iqtisodiy holatning yomonlashuviga sabab bo‘ladi. Ushbu salbiy holatlar quyidagi yo‘nalishlarda yuzaga chiqadi:

1) ishlab chiqarish hajmi qisqaradi, chunki narx-navolarning doimiy tarzda tebranib turishi ishlab chiqarishni rivojlantirishga bo‘lgan istiqbollarga ishonchni yo‘qotishga olib keladi;

2) ishlab chiqarish sohasidagi kapital savdo va vositachilik operatsiyalariga oqib o‘tishi kuzatiladi. Chunki savdo va vositachilik sohalarida kapital aylanishi tez amalga oshadi va katta foyda keltiradi. Inflyatsiya yuqori bo‘lgan davrda aholi o‘rtasida puldan qochish holati kuzatiladi, ya’ni kishilar qo‘llaridagi pullarni imkoniyat darajasida tezroq sarflashga harakat qiladilar. Ular pullarga turli tovarlar sotib oladilar. Buning natijasida savdo va vositachilik do‘konlarida tovarlar tez sotiladi;

3) narx-navoning keskin va notekis o‘zgarishi natijasida chayqovchilik kengayadi. Inflyatsiya natijasida tovar tanqisligi (defitsit) yuzaga chiqadi. Ushbu taqchilik narx-navoning keskin ko‘tarilishiga olib keladi;

4) davlat moliya resurslari qadrsizlanadi. Davlat byudjeti daromadlari byudjet xarajatlari amalga oshirilgunga qadar davrda qadrsizlanadi.

Byudjet daromadlari va xarajatlari o'rtasidagi mutanosiblikni saqlash qiyinlashadi va buning natijasida byudjet taqchilligi (defitsit) yuzaga chiqadi;

5) mamlakatda kredit operatsiyalari cheklanadi. Chunki inflyatsiya darajasi tufayli yuridik va jismoniy shaxslarga tijorat banklaridan beriladigan kreditlarning foiz stavkalari yuqori darajada o'rnatiladi. Ushbu salbiy holat ishonchni pasaytiradi.

Inflyatsiyaning eng asosiy ijtimoiy oqibati bo'lib, daromadlar va boyliklarni qayta taqsimlanishining amalga oshishi hisoblanadi. Ushbu qayta taqsimlanish quyidagi omillar natijasida amalga oshadi:

- mamlakat aholisining daromadlari indeksatsiya qilinmasligi;
- tijorat banklari tomonidan yuridik va jismoniy shaxslarga beriladigan kreditlar baholar indekslarining o'zgarishini hisobga olinmagan holda berilishi.

Inflyatsiya sharoitida mamlakatda ichki mahsulot va milliy daromad quyidagi yo'nalishlarda qayta taqsimlanadi:

1) milliy iqtisodiyot tarmoqlari, ishlab chiqarish sohalari va mamlakat hududlari o'rtasida narx-navoning notekis o'sishi natijasida;

2) mamlakat aholisi va davlat o'rtasida. Bunda davlat tomonidan muomaladagi ortiqcha pul massasidan qo'shimcha daromad sifatida foydalanadi. Xalqaro amaliyotda bu inflyatsion soliq deb nomlanadi;

3) mamlakat aholisining sinflari va turli toifalari o'rtasida. Mahsulotlar va xizmatlarga bo'lgan narx-navoning notekis o'sib ketishi natijasida aholi o'rtasida ijtimoiy toifalarga bo'linish (boylar, kambag'allar, qashshoqlar), mulkiy holatdagi farqni chuqurlashuvi, jamg'armalar va joriy iste'molning keskin o'zgarishi yuzaga chiqadi. Inflyatsiyaning ijtimoiy salbiy ta'siri eng avvalo qat'iy belgilangan daromadlari oluvchi shaxslar hisoblangan – nafaqaxo'rlar, nogironlar, ko'p farzandli oilalar va davlat xizmatchilari (o'qituvchilar, vrachlar, bog'cha xodimlari va boshqalar) uchun juda og'ir kechadi;

4) debitorlar va kreditorlar o'rtasida. Ushbu holatda qarz olinganda pul qadrsizlanishi natijasida debitorlar daromad oladi va buning aksi, kreditorlar qo'shimcha zarar ko'radi.

Biz yuqorida keltirgan inflyatsiyaning iqtisodiy va ijtimoiy salbiy oqibatlari qo'shimcha ravishda mamlakatning tashqi iqqisodiy aloqalariga ham faol ta'sir ko'rsatadi. Inflyatsiya darajasi yuqori bo'lgan mamlakatlar bilan qo'shimcha sug'urta va turli kafolatlar asosida o'zaro munosabatlar

olib boradilar. Xalqaro amaliyotda ushbu munosabatlar savdning kamsitilishi yoki diskriminatsiya deb nomlaigan.

Mamlakat iqtisodiyotiga ayniqsa jilovlanmagan (giperinflyatsiya) juda salbiy ta'sir etadi. Buning natijasida iqtisodiy va ijtimoiy qarama-qarshiliklar keskinlashadi, aholi o'rtasida hukumatga bo'lgan norozilik kuchayadi. Shuning uchun, hukumat qarama-qarshiliklarni ijobiy hal etish, milliy pul tizimini barqarorlashtirish uchun oqilona ishlab chiqilgan inflyatsiyaga qarshi chora-tadbirlarni amalga oshirishi lozim bo'ladi.

Jahonning iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarida inflyatsiyaga qarshi kurash olib borishda juda katta nazariy va amaliy tajriba to'plangan. Inflyatsiyani butunlay yo'qotish imkoniyati yo'q. Chunki uni yuzaga chiqishiga sabab bo'lgan omillarni (ichki va tashqi, pullik va pulsiz) to'liq yo'qotish mumkin emas. Shuning uchun hozirgi davrda eng asosiy maqsad inflyatsiyani butunlay yo'qotish emas, balki uni boshqaruvchan qilish va uning salbiy iqtisodiy – ijtimoiy oqibatlarini zaiflashtirish hisoblanadi.

Dunyoning turli mamlakatlarida hukumat tomonidan mavjud iqtisodiy-ijtimoiy shart-sharoitlardan kelib chiqqan holda inflyatsiyaga qarshi turli antiinflyatsion siyosatlar ishlab chiqiladi va ular amalga oshiriladi. Davlat tomonidan antiinflyatsion siyosatni olib borishda turli chora-tadbirlar – byudjet, ijtimoiy, soliq, baho, kredit-moliya, sanoat-investitsiya, tashqi iqtisodiy va emissiya amalga oshiriladi.

Byudjet siyosati – bu davlatning asosiy iqtisodiy siyosati hisoblanadi va uning asosiy maqsadi mamlakatning aniq belgilangan muddat mobaynida ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining ustuvor yo'nalishlari belgilanadi va amalga oshiriladi. Byudjet siyosati yordamida soliqlar va yig'img'lar asosida yig'ilgan davlat moliya resurslarini umummilliy vazifalarni bajarish uchun qayta taqsimlanishi amalga oshiriladi. Byudjet siyosatining asosiy tarkibiy qismi bo'lib, ijtimoiy siyosat hisoblanadi. Chunki mamlakatdagi ijtimoiy tadbirlarni moliyalashtirish asosan davlat byudjeti tomonidan amalga oshiriladi.

Soliq siyosati – bu davlatning iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy vazifalarini bajarishi uchun zarur moliya mablag'larini yig'ish, ya'ni xo'jalik yurituvchi subyektlar va mamlakat aholisidan soliqlar, to'lovlar hamda majburiy ajratmalarni belgilash, ularni undirish yuzasidan qonun asosida belgilangan tizimdir.

Baho siyosati – bu mahsulotlar, xizmatlar va to'lovga qobiliyatli talab o'rtasidagi mutanosiblikka erishish hamda uni tartibga solib turish bilan bog'liq siyosatdir.

Kredit-moliya siyosati – bu Markaziy bank tomonidan qayta moliyalashtirish stavkasi, majburiy zahiralar me'yorlari va ochiq bozordagi operatsiyalar orqali mamlakat bank-kredit tizimini boshqarish hamda tartibga solib turishdan iborat.

Sanoat-investitsiya siyosati – bu yalpi ichki mahsulotning o'sishini ta'minlovchi mamlakat sanoat-texnologik qudratini rivojlantirishga qaratilgan siyosatdan iborat.

Tashqi iqtisodiy faoliyat siyosati – bu davlat tomonidan tashqi iqtisodiy faoliyatni boj-ta'rif dastaklari yordamida tartibga solib turishdan iboratdir.

Emissiya siyosati – bu Markaziy bank tomonidan milliy iqtisodiyotning holatiga asosan muomalaga qog'oz pul chiqarish, ularning aylanishini tartibga solish va muomaladagi ortiqcha pullarni aylanmadan chiqarib turishdan iborat siyosatdir.

Dunyoning har bir mamlakatida hukumat tomonidan amalga oshiriladigan antiinflyatsion siyosati mavjud inflyatsiyani tartibga solishga hamda uni o'sish sur'atlarini pasaytirishga qaratilgan bo'lishi lozim. Bunday siyosatni olib borishda asosan ikki shakldan foydalaniladi:

- 1) pul islohotlarini amalga oshirish;
- 2) "Inflyatsion "jarayonlarni davlat tomonidan tartibga solib turish;

Pul islohotlari – bu mamlakatdagi pul muomalasini tartibga solish va kuchaytirish maqsadida davlat tomonidan mavjud pul tizimini to'liq yoki qisman o'zgartirishni amalga oshirishdir. Mamlakatning iqtisodiy rivojlanish holati, pullarning ta'minlanganlik darajasiga asosan pul islohotlarining revalvatsiya, devalvatsiya va denominatsiya usullaridan foydalaniladi. Iqtisodiyoti rivojlangan davlatlardan Germaniya Federativ Respublikasi, Isroil va boshqalarda revalvatsiya usulidan foydalanildi. Revalvatsiya o'z mohiyatiga asosan milliy pul birligini xorijiy valutaga nisbatan kursini ko'tarib qo'yishdan iborat. Pul islohotining ikkinchi usuli bo'lib, devalvatsiya hisoblanadi. Devalvatsiya o'z mohiyatiga asosan milliy pul birligini xorijiy valutaga nisbatan tushirib qo'yishdan iborat. Devalvatsiya usulidan asosan iqtisodiyoti bozor munosabatlariga o'tayotgan mamlakatlarda keng foydalaniladi. Pul islohotining uchinchi usuli bo'lib denominatsiya hisoblanadi. Denominatsiya o'z mohiyatiga asosan milliy pul birligidagi ortiqcha nollarni olib tashlab, muomalaga yangi pullarni chiqarishdan iborat. Denominatsiya usulidan Rossiya (3 dona nolni olib tashladi) va Turkiya (liradan 6 dona nolni olib tashladi) hukumatlari foydalanishdi.

Inflyatsion jarayonlarni davlat tomonidan tartibga solib turish o'z mohiyatiga asosan mamlakatda tovar va xizmatlarga bo'lgan narx-navoning o'sib borishini cheklash hamda pul tizimini barqarorlashtirish maqsadida davlat tomonidan aniq chora-tadbirlarni amalga oshirishdan iboratdir. Ushbu chora-tadbirlar ikki yo'nalishda olib boriladi:

1) Deinflyatsion siyosat. Ushbu siyosat mamlakatda pulga bo'lgan talabni pul-kredit va moliya mexanizmlari yordamida tartibga solib turadi. Deinflyatsion siyosat davlat xarajatlarini qisqartirish, kreditlar uchun foiz stavkalarini oshirish, soliq yukini kuchaytirish (soliqpar soni va ularning foiz stavkalarini ko'tarish) va pul massasini cheklashni o'z ichiga oladi. Shuni ta'kidlash lozimki, deinflyatsion siyosat mamlakatdagi iqqisodiy o'sishning sekinlashuviga sabab bo'ladi;

2) Daromadlar siyosati. Ushbu siyosat olib borishda davlat tomonidan tovar va xizmatlarga bo'lgan narx-navo va ish haqi ustidan birgalikda nazorat o'rnatiladi hamda ularning o'sishini ma'lum chegarasi belgilanadi yoki butunlay "muzlatib" qo'yiladi. Daromadlar siyosati o'z mohiyatiga ko'ra qat'iy siyosat hisoblanadi va u aholi o'rtasida noroziliklarni keltirib chiqarishi mumkin. Shunga qaramasdan inflyatsiya bilan kurashishda ayrim mamlakatlarda daromadlar siyosatidan foydalaniladi.

Xalqaro amaliyotda rivojlanayotgan mamlakatlarda inflyatsiyaga qarshi karash olib borish tajribasida biz ta'kidlab o'tgan ikki yo'nalishdan oqilona birgalikda foydalanilgan.

Iqtisodiyoti bozor munosabatlariga o'tayotgan mamlakatlarda inflyatsiyaga qarshi kurashish va milliy pul tizimini mustahkamlash uchun asosan quyidaga chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda:

– milliy iqqisodiyotni sog'lomlashtirish, investitsiya faoliyatining tushib ketishini bartaraf etish va iqtisodiy rivojlanishning oqilona darajasini ta'minlash;

– raqobatbardosh, yuqori texnologik ishlab chiqarishni tashkil etish va uni rivojlantirish maqsadida davlat strategiyasini ishlab chiqish hamda uni amalga oshirish;

– xalq iste'mol tovarlarini ishlab chiqaruvchi korxonalarda ishlab chiqarish fondlarining tarkibini o'zgartirish va unda zamonaviy texnika hamda texnologiyalarni joriy etish;

– tijorat banklarining investitsiya va kredit faoliyatini rag'batlantirish;

– soliq tizimini takomillashtirish va ushbu yo'nalishda asosiy e'tiborni soliqiarning rag'batlantiruvchi funksiyasiga qaratish;

- davlat tomonidan kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash;
- mamlakat ichida mahsulotlar, valuta, kredit yer, ko‘chmas mulk, mehnat va qimmatli qog‘ozlarning yagona bozorini shakllantirish hamda uni rivojlantirish;
- pul-kredit siyosatini iqtisodiyotning rivojlanish holatiga asosan o‘zgartirib turish;
- tashqi iqtisodiy faoliyatni erkinlashtirish hamda tovar va xizmatlar eksportini rag‘batlantirish; ;
- erkin bozor baholarini saqlagan holda daromadlar, xarajatlar va narx-navoni davlat tomonidan tartibga solish va uni nazorat qilish;
- davlat byudjet taqchilligini noinflyatsion yo‘llar bilan qisqartirish;
- davlatning strategik oltin-valuta zahiralarini chuqur tahlil etish va ulardan oqilona foydalanish.

Yuqorida ta’kidlab o‘tilgan chora-tadbirlarni ishlab chiqish va ularni amalga oshirish ma’lum muddat talab etadi. Oqilona ishlab chiqilgan antiinflyatsion siyosatni amalga oshirish pirovard natijada milliy pul birligini mustahkamlanishiga va pul tizimini barqarorlashuviga olib keladi.

Xulosalar

1. Inflyatsiya - o‘z mohayotiga asosan pulning qadrsizlanishi, tovar va xizmatlarga bo‘lgan baholarning muntazam ravishda oshib borishi jarayonini anglatadi.

2. Xalqaro amaliyotda inflyatsiyaning asosan uch xil shakli ajratib ko‘rsatiladi, bular: sokin inflyatsiya, shiddatli inflyatsiya va jilovlanmagan (giperinflyatsiya) inflyatsiya.

3. Xorijiy amaliyotda inflyatsiyaning yuzaga chiqish usullari quyidagi turlarga ajratiladi: taklif inflyatsiyasi, talab inflyatsiyasi, xarajatlar inflyatsiyasi, kredit inflyatsiyasi, import bilan bog‘liq bo‘lgan inflyatsiya va kutilayotgan inflyatsiya.

4. Baholar indeksi joriy umumiy iste’mol narxlarining bazis davridagi narxlarga nisbatan o‘sishi (pasayishi) bilan aniqlanadi.

5. Deflyator - bu pulda ifodalangan iqtisodiy ko‘rsatkichlarini o‘tgan davrdagi baholar darajasiga nisbatan taqqoslash maqsadida qo‘llaniladigan koeffitsiyentdir.

6. Xalqaro amaliyotda Dj. M.Keyns tomonidan ilgari surilgan nazariya "tartibga solinib turiladigan inflyatsiya" nomini olgan.

7. Inflyatsiya nazariyasining yangi maktabiga "Chikago iqtisodiy maktabi"ning vakili Milton Fridman asos soldi.

8. Inflyatsiya va ishsizlikning o'zaro bog'liqligini chuqur tahlil etgan avstraliyalik iqtisodchi olim A. Fillips grafiklar yordamida inflyatsiya va ishsizlik o'rtasida teskari aloqa mavjudligini isbotlaydi.

9. Dunyoning har bir mamlakatida hukumat tomonidan amalga oshiriladigan antiinflyatsion siyosati mavjud inflyatsiyani tartibga solishga hamda uni o'sish sur'atlarini pasaytirishga qaratilgan bo'lishi lozim

Asosiy tayanch tushunchalar

Inflyatsiya, ichki omillar, tashqi omillar" sokin inflyatsiya, shiddatli inflyatsiya, jilovlanmagan inflyatsiya, oshkora inflyatsiya, yashirin inflyatsiya, talab inflyatsiyasi, deflyator, Dj. Keyns nazariyasi, M. Fridmen nazariyasi, devalvatsiya, revalvatsiya, denominatsiya, soliq siyosati, baho siyosati, byudjet siyosati, kredit moliya siyosati.

Nazorat uchun savollar

1. Inflyatsiya nima?
2. Inflyatsiyaga qanday omillar ta'sir etadi?
3. Pul bozorini tartibga solish yo'llarini tushuntirib bering.
4. Talab inflyatsiyasi nima?
5. Taklif inflyatsiyasi nima?
6. Davlatning inflyatsiyaga qarshi siyosati nimalardan iborat?
7. Giperinflyatsiya nima?
8. Yashirin inflyatsiya nima?
9. Antiinflyatsion siyosatni tushuntirib bering.
10. Baholar indeksi nimadan iborat va deflyatorning mohiyatini tushuntirib bering.
11. Inflyatsiya to'g'risidagi Dj.Keyns va M.Fridman nazariyalari nimalardan iborat?
12. Monetarizm maktabining asosiy tamoyillari nimalardan iborat?
13. Inflyatsiyaning ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlarini yoritib bering.
14. Antiinflyatsion siyosatning mohiyatini kengroq tushuntirib bering.

7-BOB. PUL-KREDITTIZIMI. BANKLARVAULARNING BOZORIQTISODIYOTIDAGIROLI

7.1. Pulmuomalasivauningamalqilishqonuniyatlarini Pulgabo'lgantalabvapulaklifi.

Pulvaubilanbog'liqmunosabatlarnitahlilqilishpulnazariyasifaniningeng muhimsohasinitashkilqiladi.

Pulningharakatibozoriqtisodiyotiningmoliyaviyasoslaridanbiribo'lib, uningbarqarorligipultizimi, daromadlarva

xarajataraylanishigahayotiytusbag'ishlaydi,

butuniqtisodiyotningrivojlanishinitalabberadi,

ishlabchiqarishquvvatlaridantoliqfoydalanishgaimkontug'diradivato'laban dlikkaerishishnitalabberadi. Aksincha,

beqaroramalqiluvchipultizimiishlabchiqarish, bandlikvanarx

darajasiningkeskinteburashigaaasosiysababibo'lib,

iqtisodiyrivojlanishigato'siqbo'lishimumkin.

Bozoriqtisodiyotisharoitidapulmablag'laritoliqto'xtovsizharakatdabo'ladi, tovarlarva

xizmatlarayirboshqilishjarayonidaresurklaruchunto'lovlarniamalgaoshirish

da, ishhaqihamdaboshqamajburiyatlaritoliqdashdapulqo'ldanqo'lgao'tib, aylanibturadi.

Pulningo'zvazifalarinibajarishjarayonidagibuto'xtovsizharakati**pulmuomala**sideyiladi.

Jahondatarixanshakllanganhamdaharbirmamlakattomonidanqonuniy ravishdamustahkamlabqo'yilganpulmuomalasiningturlitizimlariamalqiladi.

Mamlakat**pultizimi**ningmuhi mtarki biyqismlari quyidagilardani borat:

1) milliypulbirligi (so'm, dollar, iena, funtsterling, markavah.k.);

2)

naqdpulmuomalasidaqonuniy to'lovvositasifatidaamalqiluvchiqog'oz, tangavakreditpullartizimi;

3)

pulemissiyasi,

ya'nibelgilanganqonuniy tartibdapulnimuomalagachiqariishtizimi;

4) pulmuomalasinitartibgasoluvchidavlatidoralari.

Pulmuomalasinaqdvakreditpullaryordamidaamalgaoshiriladi.
Naqdpulmuomalasigabankbiletlarivametalltangalar (pulbelgilari)
xizmatqiladi. Naqdpulsizhisoblarcheklar, kreditkartochkalari, veksellar,
akkreditivlar, to'lovtalabnomalarikabilaryordamidaamalgaoshiriladi.
Ularninghammasi**pulagregatide**byuritiladi.
Muomaladamavjudbo'lganpulmassasiularni (naqdvakreditpullarni)
qo'shishyo'libilananiqlanadi.

Pulmuomalasio'zigaxosqonunlargaasoslanganholdaamalgaoshiriladi.
Uningqonunlaridanengmuhimimuomalauchunzarurbo'lganpulmiqdoriniani
qlashvashungamuvofiqmuomalagapulchiqarishdir.

Muomalanita'minlashuchunzarurbo'lganpulmiqdoriquyidagiomillarga
bog'liq:

1. Muayyandavrda,
aytaylikbiryildavomidasotilishivasotibolinishilozimbo'lgantovarlarsummas
iga. Tovarlarva xizmatlarqanchako'pbo'lsa,
ularningnarxiqanchabalando'lsa,
ularnisotishvasotibolishuchunshunchako'ppulmiqdoritalabqilinadi.

2. Pulbirliginingaylanishtezligiga. Pulbir
xilbo'lmagantezlikbilanaylanishqiladi. Buko'pomillarga,
jumladansotilayotgantovarlaraturiga, ularning
xaridorgirligigabog'liqbo'ladi. Pulqanchaliktezaylansa,
muomalauchunzarurbo'lganpulmiqdorishunchakambo'ladi.

3. Muomalauchunzarurbo'lganpulmiqdorikreditningriyojlanishiga,
puldanto'lovvositasivazifasidanfoydalanishgahambog'liq.
Ko'pinchatovarlarqarzga (kreditga)
sotiladivaularninghaqikelishuvgamuvofiqkeyingidavrlardato'lanadi.
Demak,

muomalauchunzarurbo'lganpulmiqdorikreditmiqdorigamuvofiqkamroqbo'
ladi. Ikkinchitomonidan,
budavrdailgarikreditgasotilgantovarlarhaqinito'lashvaqtiboshlanadi.

Bupulmiqdorigahtiyojniko'paytiradi.
Undantashqarihozirgivaqtdako'pginaoldi-sotdijarayonlarinaqdpulsiz, bir-
birigabankorqalipulo'tkazishyo'libilanamalgaoshiriladi.
Bizularnio'zarohisob-kitoblardebataymiz.

Mazkurholatlarnihisobgaolganda,
muomalauchunzarurbo'lganpulmiqdoriquyidagiformulabo'yichaaniqlanadi
:

$$\Pi_{.m} = \frac{T_{\sigma} - X_{\kappa} + X_T - \tilde{Y}_{x-\kappa}}{A_T},$$

bu erda:

P_m - muayyandavrdamuomalauchunzarurbo'lganpulmiqdori;

T_b - sotilishilozimbo'lgantovarlarsummasi (tovarlarmiqlixorixnarxi);

X_k -kreditgasotilgantovarlarsummasi;

X_t -

to'lashmuddatikelgantovarlarvaxizmatlarhamdaboshqato'lovlarsummasi;

O'_{x-k} -naqdpulsizo'zarohisob-kitoblar;

A_t - pulningaylanishtezi.

Masalansotilgantovarlarsummasi 100 mln. so'mni, kreditgasotilgantovarlar– 20 mln. so'mni,ilgarikreditgasotilib, aynipaytdato'lashmuddatikelgantovarlarvaboshqato'lovlar – 40 mln. so'mni, naqdpulsizo'zarohisob-kitoblarsummasi 30 mln. so'mnitashkilqilib,pulningaylanishtezi 6 martabo'lsa, uholdamuomalauchunzarurbo'lganpulmiqdori15mln. so'mgatengbo'ladi. Ya'ni:

$$\Pi_{.m} = \frac{100 - 20 + 40 - 30}{6} = 15 \text{ млн. сум.}$$

Muomalauchunzarurbo'lganpulmiqdoripulmuomalasiqonuninimiqdoranifo dalaydi.

Chunkimuomalauchunzarurbo'lganpulmiqdoriganisbatanmuomalagakamp ulchiqarilsa, ko'pginaxo'jaliklardapuletishmasligi, normalholatdaxo'jalikyuritibbo'lmayqolishholatiyuzberadi. YOki, aksincha, muomaladabo'lganpulmiqdorisotilayotgantovarlarva xizmatlarsummasiganisbatanoshibketishivabuningnatijasidatovarlarbilanta 'minlanmaganpulningpaydobo'lishipulningqadrsizlanishi, ya'niinflyatsiyanibilidiradi.

Pulmiqdorigata'siretuvchiomillarnihisobgaolib, pulmuomalasiqonunigaquyidagichata'rifberishmumkin: boshqasharoitlaro'zgarmayqolganda, muayyandavrdamuomalauchunzarurbo'lganpulmiqdorisotishgachiqa riladigantovarlarsummasigato'g'rimutanosib, pulningaylanishtezi teska rimuta nosibdir.

Ta'kidlashlozimki, pulninghammatizimlariuchunpulmuomalasiqonuniumumiybo'lib, shubilanbirgaoltinvaqog'ozpulmuomalasiqonunlariningo'ziga

XOS

xususiyatlarivabir-biridanfarqlarimavjud.

Masalan, 1) oltinpulmuomala dabo'lganda:

a) ortiqcha oltinpul xazinagajalbqilinadivahar
xilbezaklaruchunfoydalanishgachi qariladi;

b) tovarlarhajmiko'payib,
muomalauchunqo'shimchapulzarurbo'lganda
xazinadagi oltinpullarmuomala gachakiritiladi.

SHuyo'lbilanmuomalauchunzarurbo'lgan oltinpulmiqdorio'z-
o'zidantartiblana di.

2)

Muomalauchunzarurbo'lgan oltinpulmiqdoritovarlarqiymatiningmiqd
origateskarimutanosiblikda,

oltinningo'zqiymatiganisbatanesato'g'rimutanosiblikdao'zgaradi:

a)

oltinpulqiymativotovarlarhajmio'z garmagantaqdir datovarlarqiymati
qanchapastbo'lsa,

muomalauchunzarurbo'lganpulmiqdorihamshunchakambo'ladi.

Agartovarlarqiymatio'z garmasa,

pulningmiqdoritovarlarhajminingortishigaqarabungamutanosibravis
hdako'payadi;

b) agartovarlarhajmivaqiymatio'z garmaydi, debfarazqilsak,
muomaladagi oltinpulmiqdorioltinningo'zqiymatiga qarabo'zgaradi,
ya'niuningqiymatioshsa, pulmiqdorikamayadi, qiymatipasaysa,
pulmiqdoriko'payadi.

Qog'ozpulmuomalasiqonunlarioltinpulmuomalasidanfarqqilib,
uni quyidagichaifodalashmumkin:

-

qog'ozpulqanchamiqdordachiqarilmasin,
undabelgilanganqiymatmiqdorimuomalauchunzarurbo'lgan oltinpulm
iqdoriningqiymatigatengbo'ladi;

-

qog'ozpulningharbirligidabelgilanganqiymatmiqdorimuomalauchunz
arurbo'lgan oltinpulqiymatiningmuomalagachiqarilganqog'ozpulmiqd
orinisbatigamoskeladi.

Qog'ozpultizimiamalqilibturgandavrdanbuyono'tganrealiqtisodiyhayo
tshuniko'rsatadiki,
oltinpulmuomaladanchiqarilganvaqog'ozpullarningoltinpulbilanaloqasiniy
o'qotishgarasmanuririlganbo'lsada,
uningnominalqiymatbelgisifatidagiharakatidaoltinpulbilanbo'lganaloqasi

hozirgacha ob'ektiv ravishda saqlanib qolgan. Faqat modifikatsiyalashib, murakkablashib bormoqdaki, natijada unimantiqiy mushohada qilish orqali tushuncha qiyinlashadi. Shuning uchun ham qog'oz pullar har bir davlatning maxsus qonuni bilan muomala qilinishi zarur. Bu qonundagi pulning belgisi, birliklari, miqyoslari va chet el valyutalar bilan rasmiy almashuv tartibi o'rnatiladi. Ammo uning qiymat belgisi sifatida qancha qiymatga ega ekanligini hech qanday davlat qonuni bilan o'rnatib bo'lmaydi, u faqat ob'ektiv iqtisodiy qonun – pul muomalasi qonuni asosida o'rnatiladi va amal qiladi.⁴

Milliy iqtisodiyot davlatning, tijorat banklari va boshqa moliyaviy muassasalarning majburiyatlarini pul sifatida foydalanadi. Pul operatsiyalarining asosiy ko'pchilik qismini naqd pulsiz, cheklar va uning tenglashtirilgan moliyaviy aktivlari yordamida amalga oshiriladi. SHusabli muomalada bo'lgan pul miqdori M_1 hisoblash uchun $M_1 \dots M_n$ pul agregatlari yoki tarkibiy qismit tushunchasidan foydalaniladi. Barcha pul agregatlarining umumiy pul massasi yoki pul taklifini tashkil qiladi.

Bizning respublikamizda umumiy pul miqdori quyidagi (tarkib)lar asosida hisoblanadi:

M0 – muomalada ginaqd (qog'oz va metall) pullar.

M1 = M0 + aholining joriy hisob varaqalaridagi pul qoldiqlari, korxonalarining hisob varaqalaridagi pul mablag'lari, banklardagi talabqilib olish mumkin bo'lgan pul monatlari.

M2 = M1

+ tijorat banklaridagi muddatli monatlar va jamg'ar mahisob varaqalaridagi pullar, ixtisoslashtirilgan moliyaviy muassasalaridagi depozitlar va boshqa aktivlar. Mazkur agregat tarkibi gaki ruvchi pul mablag'larini bevosita bir shaxsdan boshqabiriga o'tkazish hamda ayirboshlash bitimlari da foydalanish mumkin emas. Ular asosan jamg'arish vositasi vazifasini bajaradilar.

M3 = M2

+ bank sertifikatlari + aniq maqsadli zayomobligatsiyalari + davlat zayomobligatsiyalari + xazinamajburiyatlarini.

Bundanki, pul massasining har bir alohida agregatining zininglikvi dli gidarajasi gako'ra far

⁴Yusupov R.A. Bozor munosabatlariga o'tish garayonida milliy valyuta barqarorligini ta'minlashning nazariy asoslari. I.f.n. ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati. T., 2001, 12-13-betlar.

qlanadi. **Likvidlik** – buturliaktivlarningo'zqiymatiniyo'qotmasdan (ya'niengkamxarajatlarasosida)

tezlikbilannaqdpulgaaylanaolishqobiliyatidir. Pullar (metalltangavaqog'ozpullar) engyuqorilikvidlikkaegabo'ladi.

Mijozo'ziistaganvaqti daolishimumkinbo'lganbankhisobvaraqaalari dagipu lomonatlarihamlikvidlihi soblanadi.

Pulmassasitarkibigato'lovvositasi vazifasini bajarishlayoqatipastroqbo'lga naktivlarqo'shilibborishibilan, ularninglikvidlikdarajasi hampasayibboradi.

Naqdpullarriyojlanganbozoriqti sodiyotimamlakatlaridaumumiypulm assasining 9-10 foizini, bozoriqtisodiyotigao'tayotganmustaqilhamdo'stlikdavlatlarida 35–40 foiznitashkilqiladi.

Pulbozori

bumamlakatdagipulmiqdorihamdafoizstavkasiningturlidarajalaridapulmabl ag'larigabo'lgantalabvapul taklifiningo'zaronisbatiniifodalovchimehanizm.

Pultaklifi – bubozordapul sifatidamuomaladabo'lganturli- tumanmoliyaviymablag'lar, yanipulagregatlariyig'indisihisoblanadi. MamlakatdagipultaklifiasosanMarkaziybanktomonidantartibgasolinadi.

PultaklifiasosanMarkaziybanktomonidantartibgasolinsada, uiqtisodiyotdagibarchatakelifniqamrabololmaydi. Chunki, bujarayongauyx'o'jaligihatti- harakatihamdatijoratbanklariningsiyosatihamta'sirko'rsatadi.

Tijoratbanklario'zixtiyorlaridabo'lganaktivlarihisobigayangipullarni ho silqilishlari, yanikularnibankkreditisifatidamijozlarigaberishlarimumkin. To'g'ri,

ularningbufaoliyatlariMarkaziybanktomonidano'rnatiluvchimagburiy zahira me'yorlariorqalicheklanadi. Ya'ni, tijoratbankio'ziningjoriyxarajatlariniqoplashihamdami jozlartomonidankred itlarqaytarilmasligixavfiningoldiniolishmaqсадidama'lummiqdordagipulm ablag'larinizahirasifatidasaqlashilozim.

Aktivlarningqolganqismiesamuomalagachi qarilib, uma'lummuddatdansa'ngyanabankkaqaytishihamda, majburiy zahirame'yoridanortiqchaqismiyanamuomalagachi qarilishimumki n.

To'xtovsizravishdatakrorlanuvchibujarayonpultaklifimultiplikatoriyokiban kmultiplikatorideyiladi.

Pultaklifmultiplikatori

bubankdagipuldepozitlariqo'shimcharavishdao'sganhajminingmajburiy zahiral arqo'shimchahajmiganisbatibo'lib, pulmablag'lariningbirbirlikkako'payishiiqtisodiyotdagipultaklifiningqanch agao'sishiniko'rsatadi:

$$m = \frac{M_s}{R} \quad \text{ëku} \quad m = \frac{1}{r},$$

buerda:

m – pultaklifmultiplikatorikoeffitsienti;

M_s - bankdagipuldepozitlariningqo'shimcharavishdao'sganhajmi;

R - majburiy zahiral arqo'shimchahajmi;

r – majburiy zahiraningfoizdagime' yori.

Masalan, Markaziybanktomonidano'rnatilganmajburiy zahirame' yori 20% nitashkiletsin. Agartijoratbankaktivi 100 mln. so'mdebolsak, uholdapultaklifmultiplikatori 5 gatengbo'ladi (100 mln. so'm/20 mln. so'm). Buesatijoratbanki 500 mln. so'mhajmida (100 mln. so'mx 5) yangipullarnimuomalagachiqarishimkonigaegaekanliginiko'rsatadi.

Pulgatalabikkiqismdaniboratbo'lishimumkin:

ayirboshlashuchunzarurbo'lganpulgabo'lgantalabhamdaaktivlarsotibolishu chunzarurbo'lganpulgatalab.

Ayirboshlashuchunzarurbo'lganpulgabo'lgantalabaholiningkundaliksh axsiyehtiyojlari, korxonalariningishhaqito'lash, material, yoqilg'ivashukabilarnisotibolishuchunkerakbo'lganpulmiqdoriniifodalaydi

Ayirboshlashuchunzarurbo'lganpulmiqdoribizyuqoridako'rsatganformulab ilananiqlanadi.

Ushbuformulagaasosanolivakorxonalarigaikkiholdaayirboshlashuchunko 'proqpultalabqilinadi: narxlaro'sgandavaishlabchiqari shhajmiko'payganda.

Kishilaro'zlariningmoliyaviyaktivlarinihar xilshakllarda, masalan, korporatsiyaaktsiyalari, xususiyokidavlatobligatsiyalarishaklidaushlabturishmumkin. Demak, aktivlartomonidan, ya'niinvestitsiyalaruchunpulgatalabhammavjudbo'ladi.

Aktivlartomonidanpulgatalabfoizstavkasigateskarimutanosisiblikdao'zg aradi. Foizstavkasipastbo'lsa, kishilarko'proqmiqdoridaginaqdpulgaegalikqilishniafzalko'radi. Aksincha, foizyuqoribo'lgandapulniushlabturishfoydasizvaaktivlarshaklidagipulmiqd oriko'payadi. Shundayqilib, pulgabo'lganumumiyytalab,

aktivlartomonidan pulgabo'lgantalabvaayirboshlash uchun pulgabo'lgantala bning miqdori bilan aniqlanadi.

Shunday qilib, pul muomalasi qonunlarini, pulning harakat shakllarini bilishni flyatsiyaning mohiyatini, turlarini va qonuniyatlarini bilishda uslubiy ahamiyatga egaadir.

7.2. Kreditning mohiyati, manbalarivavazifalari

Bozoriqtisodiyotisharoitidapuldoimiyvauzluksizharakatdabo'lishilozim. Buning uchun esabo'shpulmablag'lari hampul-kreditmuassasalariorqalito'planib, iqtisodiyotgainvestitsiyalarsifatidayo'naltirilishilozim. Bujarayonlarniamalgaoshirishdakreditmunosabatlarimuhimahamiyatkas betadi.

Kreditbo'shturganpulmablag'larinissudafondishaklidato'plashvaularni pulgamuhtojbo'libturganhuquqiyvajismoniyshaxslargaishlabchiqarishvaboshqaehtiyojlariuchunma'lummuddatga, foizto'lovlaribilanqaytarishshartidaqarzgaberishmunosabatlariniifodalaydi.

Pulshaklidagikapitalssudakapitalideyilsa, uningharakatikreditningmazmuninitashkilqiladi.

Kreditmunosabatlarikkisub'ekto'rtasida, ya'nipulegasi (qarzberuvchi) vaqarzoluvchio'rtasidayuzagakeladi.

Turlixilkorxonalar (firmalar), tashkilotlar, davlatvauningmuassasalarihamdaaholiningkengqatlamikreditmunosabatlariningsub'ektlarihisoblanadi.

Sanabo'tilgansub'ektlarningaynanharbiribirvaqtningo'zidahamqarzoluvchi vahamqarzberuvchio'rnidachiqishimumkin.

Kreditmunosabatlariningob'ektijamiyatdavaqtinchabo'shturganpulmablag'laridir.

Takrorishlabchiqarishjarayonidatovarlar, iqtisodiyresurslarvapulmablag'lariningdoiraviyaylanishikreditmunosabatlarining mavjudbo'lishinitaqqoziladi.

Shubilanbirgadoiraviyaylanishjarayonidamuqarrarsuratdavaqtinchabo'shturadiganpulmablag'lari vaboshqapulresurslarikreditmablag'lariningmanbainitashkilqiladi.

Kreditresurslariningasosiymanbalariquyidagilardaniborat:

- 1) korxonalarining amortizatsiya ajratmalari;
- 2) mahsulot sotishdan olingan pul tushumlari;

3) korxonalarining ishlab chiqarish, fan va texnika rivojlantirish fondlari, moddiy rag'batlantirish fondlari;

4) korxonalar foydasi. Ularda davlat byudjeti va kredit tizimi bilan hisob-kitob qilinguncha, shuningdek uning tegishli qismi korxonaga ehtiyojlari uchun foydalangan chabandagi hisoblarida saqlanadi;

5) bankdagi byudjet muassasalari, kasaba uyushmalari va boshqa ijtimoiy tashkilotlarning jori yil pul resurslari;

6) aholining bo'shpul mablag'lari.

Takror ishlab chiqarish jarayonidagi vaqtincha bo'shpul resurslari hosil bo'lish bilan bir vaqtda, iqtisodiyotning ayrim bo'g'inlarida vosahalarida qo'shimcha pul mablag'lariga ehtiyoj paydobo'ladi.

Avvalokredit **qaytataqsimlash vazifasi** bajaradi.

Uning yordamida korxonalar, davlat va aholining bo'shpul mablag'larini sudafond shaklida to'planib, keyin bu mablag'larni kredit mexanizmi orqali iqtisodiyot tarmoqlariga ehtiyojlarini hisobga olib qaytataqsimlanadi.

Shu orqali kredit ishlab chiqarish jarayonining guzluksizligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Ikkinchidan, kredit pulni englashtirilgan to'lov vositalarini (veksel, chek, sertifikat va h.k.) yuzaga chiqarib, ularni **xo'jalik amaliyotiga joriyetish vazifasi** bajaradi.

Uchinchidan, kredit naqd pullar o'rniga kredit pullari rivojlantirish va pul muomalasi ni jadallashtirish bilan **muomala xarajatlarini tejash vazifasi** bajaradi.

To'rtinchidan, kredit sudafondining harakati (qarz berish va qarzni undirish) orqali **iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish vazifasi** bajaradi.

Beshinchidan, kredit o'z muassasalari orqali iqtisodiy sub'ektlar faoliyatini ustidagi **nazorat qilishtirish vazifasi** bajaradi.

Nihoyat, kreditning o'ziga xos vazifasi **iqtisodiyotni tartibga solish** hisoblanadi. Bunday kredit uchun foiz stavkalarini taqabalarishtirish, davlat tomonidan kafolatlar va imtiyozlar berish kabi usullardan foydalaniladi. Kredit birligini qatorturlarda amalga oshiriladi.

Tarixiy taraqqiyot davomida kreditning ikki – pul va tovar shakllaridan foydalanib kelingan.

Hozirgi vaqtda mamlakat ichki ayatlanmasidapul krediti dan kengroq foydalanib, u bank, tijorat, davlat, iste'mol va xalqaro kredit shakllarini oladi.

Bank krediti – kreditning asosiy va etakchi shakli sifatida chiqadi. Upulegalari –

banklar va maxsus kredit muassasalaritomonidan qarzuvochlarga (tadbirkorlar, davlat, uy xo'jaligi sektori) pul sudalar shaklida beriladi.

Bank krediti yo'nalishi, muddat va kredit bitimlarisummasibo'yicha cheklanmaydi. Uning foydalanish sohasi ham juda keng, tovar muomalasi dan tortib kapital jamg'arilishigacha xizmat qiladi.

Xo'jaliklararo kredit birkorxonalar (muassasa) tomonidan kinchisigaberiladi va ularning kapital qurilish, qishloq xo'jalik sohalari dagimunosabatlari ga, shuningdek, ichki xo'jalik hisobibo'g'inlaribilan munosabatlari gaxizmat qiladi.

Tijorat krediti – bu korxonalar, birlashmalar va boshqa xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning bir-birigaberadigan kreditlaridir. Tijorat krediti, avvalo, to'lovni kechiktirish yo'libilantovar shaklida beriladi.

Iste'mol krediti – xususiylaxshaxslarga, hamma dan avvalo, uzoq muddat foydalanadigan iste'mol tovarlari (mebel, avtomobil, televizor va boshqalar) sotib olish uchun malmuddat gaberiladi. Uchakanasavdomagazini lario r qalito varlarning haqini kechiktirib to'lash bilan sotish shaklida yoki iste'mol maqsadlarida bank sudalariberish shaklida amalga oshiriladi.

Iste'mol kreditidan foydalanganlik uchun nanchayuqorifoiz undiriladi.

Ipotekakrediti – ko'chmas mulklar (er, bino) hisobiga uzoq muddatli sudalar shaklida beriladi. Bunday sudalar berish vositasi, banklar va korxonalaritomonidan chiqariladigan ipoteka obligatsiyalari hisoblanadi.

Davlat krediti – kredit munosabatlarining o'zigaxosshakli bo'lib, bunda davlat pul mablag'lari qarzdori, aholi va xususiylax biznes aksakreditorlari bo'lib chiqadi. Davlat krediti mablag'larimanbaibo'lib, davlat qarzuobligatsiyalari xizmat qiladi. Davlat kreditining bunday shaklida, avvalo, davlat byudjeti kamomadini qoplash uchun foydalanadi.

Xalqarokredit

ssudakapitalining xalqaro iqtisodiy munosabatlar sohasidagi harakatini namoyish qiladi. Xalqarokredit to'v yoki pul (valyuta) shaklida beriladi. Kreditor va qarzulovchilar banklar, xususiy firmalar, davlat, xalqaro va mintaqaviy tashkilotlar hisoblanadi.

So'nggi vaqtlarda kreditlashning lizing, faktoring, farfeyting, trust kabi shakllari keng rivojlanib bormoqda.

Lizing

– bu kreditning pulsiz shakli bo'lib, odatda ishlab chiqarish vositalari va boshqa moddiy boyliklarni keyinchalik foydalanuvchilarga tomonidan muntazam ravishda haq to'lab borib, sotib olish sharti bilan uzoq muddatli ijaraga berishdan iborat. Lizing bo'yicha bitimlar 1 yildan to 10 yilga qadartuzilishi mumkin. Odatda ishlab chiqarish vositalarini ularning egalari bevosita emas, balki maxsus lizing kompaniyalari orqali ijaraga beradilar.

Faktoring

– bu boshqa iqtisodiy sub'ektlarning qarzdorlik buyicha majburiyatlarini sotib olish yoki qaytasotish munosabatlarini anglatadi. Bunda bank korxonalarining «debitorlik hisob vara qalari» ni o'zi uchun foydalanish shartlarasosida naqd pul gasotib oladi, keyin esa bu qarzlarni qarzdordan undirib oladi.

Farfeyting

– bu uzoq muddatli faktoring munosabatlarini bo'lib, qarzdorlik bo'yicha huquqlarini sotib olgan banklarni odatda 1-5 yil vaqto'tgandanso'ng undirishi mumkin bo'ladi.

Trust

– bu mijozlarning kapitalini boshqarish bo'yicha operatsiyalarni bildiradi.

Kredit berish bir qator **tamoyillarga** asoslanadi.

Bular quyidagilar: ssuda berishning maqsadli tavsifi, kreditning rasmiylashtirilgan muddatda qaytarilishi, ssudaning moddiy ta'minlanganligi va to'lovlilik.

Qarzga berilgan ssudaning albatta qaytarilib berilishi, undan foydalanilganlik uchun olingan foydadan ssuda foizini to'lash zarurati korxonalarini xo'jalik yuritishning eng samarali usullarini izlab topishga undaydi.

Qarzgaga

(ssudaga)

berilgan pul hisobiga olinadigan daromad foizi yoki foizli daromad deyiladi.

Shu daromad

(foiz) ning qarzgaga berilgan pul summasiga nisbatining foizda ifodalaniشى **foiz stavkasi** yoki **foiz normasi** ni tashkil qiladi:

$$r' = \frac{r}{K_{ssuda}} \cdot 100,$$

buerda:

r' – foiznormasi;

r – foizsummasi;

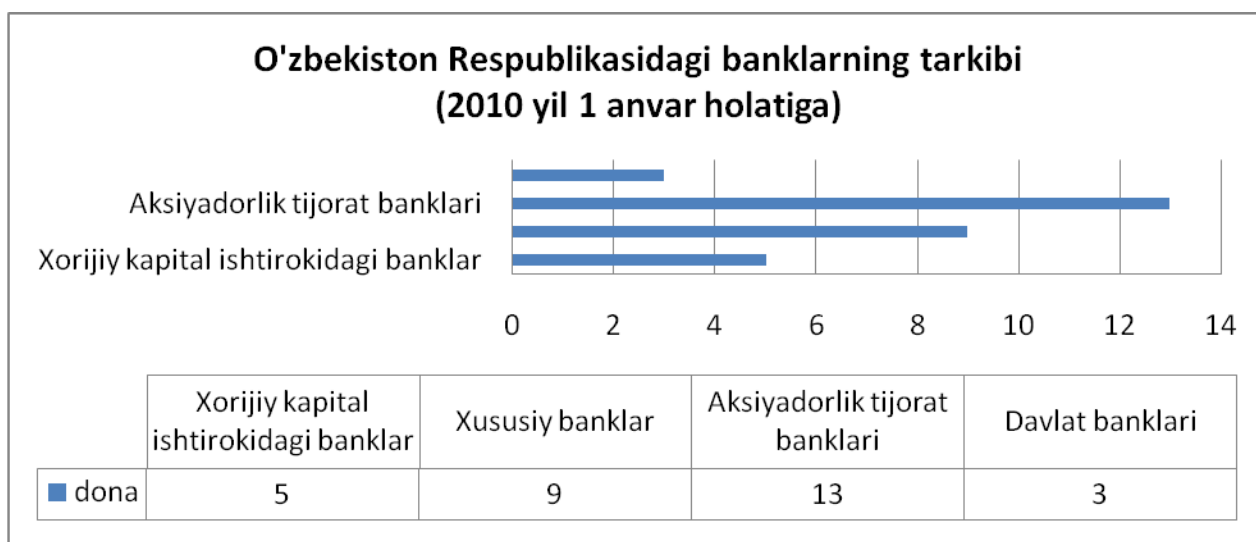
K_{ssud} – qarzgaberilganpul (kapital) summasi.

Agar 100 mingso'myiliga 20 mingssudafoizito'lashshartibilanqarzgaberilganbo'lsa, ssudafoizinormasi 20% nitashkilqiladi.

7.3. Bank tizimi. Markaziy va tijorat banklar, ularning vazifalari va bank islohotlari

Bozor iqtisodiyoti sharoitida pul muomalasini ta'minlashda banklar muhim rol o'ynaydi. **Banklar** pul mablag'larini to'plash, joylashtirish va ularning harakatini tartibga solish bilan shug'ullanuvchi iqtisodiy muassasadir.

Banklar faoliyatining asosiy tomonlaridan biri kredit munosabatlariga xizmat qilish bo'lib, ular kredit muassasalarining asosini tashkil qiladi. Banklar tizimi, odatda ikki, bosqichli bo'lib, o'z ichiga **markaziy (emission) bank** va **tijorat (depozitli)** banklarning tarmoq otgan shaxobchalarini oladi. Bugungi kunda esa mamlakatimizda 30 ta bank faolyait ko'rsatib, shundan 3 tasi davlat banklari, 13 tasi aksiyadorlik tijorat banklari, 9 tasi xususiy banklar, 5 tasi xorijiy kapital ishtirokidagi banklar hisoblanadi (1-rasm).

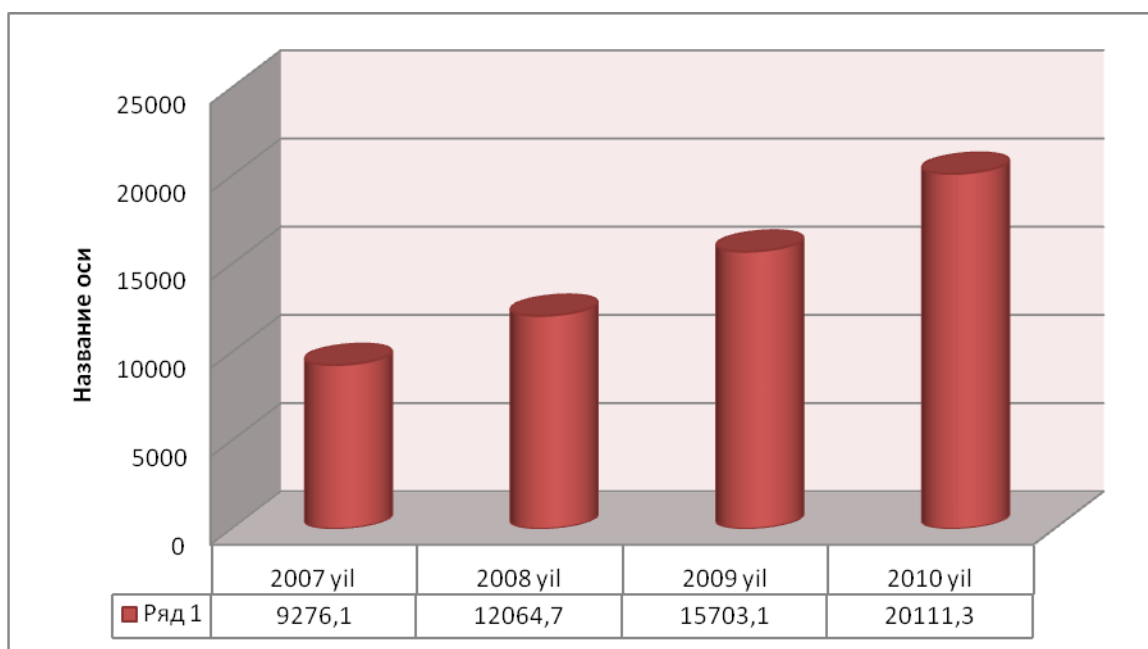
1-rasm.

Keyingi yillarda tijorat banklari faoliyatining kengayib borishi o'z navbatida ular tomonidan berilayotgan kreditlar, banklardagi depozitlar va umumiy kapital hajmiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. hozirgi kunda banklarning umumiy aktivlari aholi va yuridik shaxslar hisob raqamlaridagi mablag'lar miqdoridan 2 barobardan ham ortiq bo'lib, bu ularning to'liq himoyasini va to'lovlarning o'z vaqtida amalga oshirilishini kafolatlaydi.

Bank faoliyatining asosiy ko'rsatkichlari bo'yicha ijobiy natijalarga erishildi. 2011-yil 1-yanvarda tijorat banklarining jami aktivlari summasi 20,1 trln. so'mni tashkil etdi, bu esa aksariyat jihatdan banklarning kreditlar berishga qo'yilmalarini oshganligi bilan izohlanadi (2-rasm).

2-rasm.

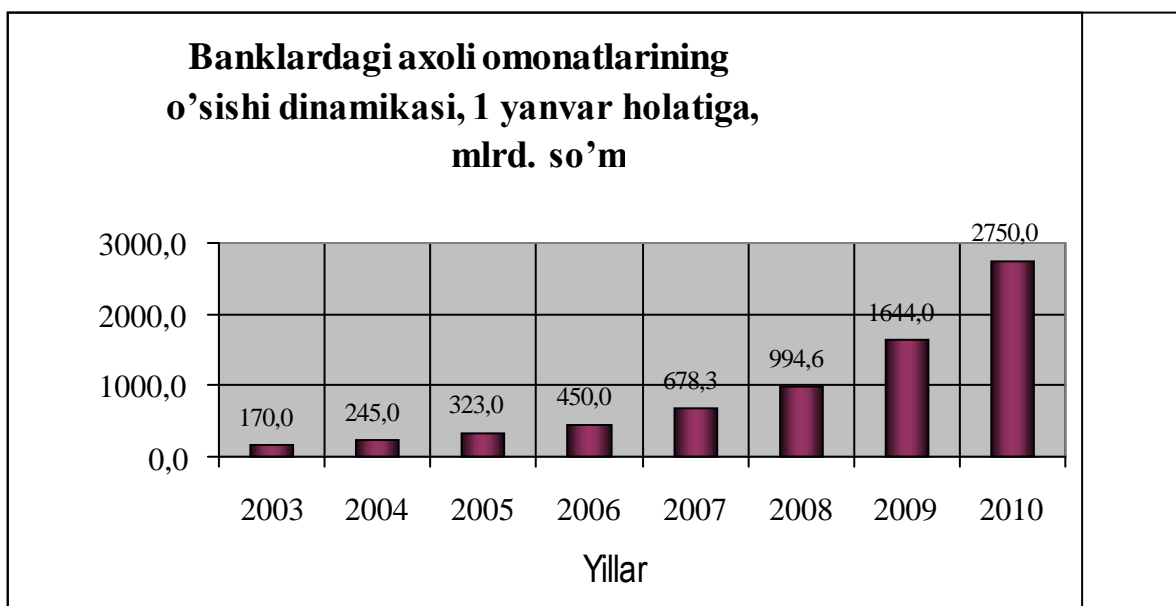
Manba: O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi ma’lumotlari.

Umumiy aktivlari mamlakatimiz bank tizimining 90 foizdan ortig‘ini tashkil qiladigan 14 ta tijorat banki "Fitch Reytings", "Mudis" va "Standart end Purs" kabi etakchi xalqaro reyting kompaniyalarining "barqaror" degan yuqori reyting bahosini olishga muvaffaq bo‘ldi.

Bank tizimining mustahkamlanishi va unga nisbatan aholi ishonchining ortishi natijasida omonatlar hajmi sezilarli ravishda ortib bormoqda. Joriy yilning uchinchi choragida asosiy foiz stavkalari sezilarli darajada o‘zgarmadi. Faqatgina jismoniy shaxslarning muddatli depozitlari bo‘yicha stavkalar birmuncha pasaydi. Faqat o‘tgan yilning o‘zida aholi omonatlari miqdori 1,7 barobar oshdi (3-rasm).

Rasmdan ko‘rinadiki, 2003–2010-yillar mobaynida aholi daromadlari hajmi 16 barobardan ko‘proq oshgan. hozirgi kunda banklarning umumiy aktivlari aholi va yuridik shaxslar hisob raqamlaridagi mablag‘lar miqdoridan 2 barobardan ham ortiq bo‘lib, bu ularning to‘liq himoyasini va to‘lovlarning o‘z vaqtida amalga oshirilishini kafolatlaydi.

3-rasm.

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

O'zbekiston Respublikasi qonunlari va boshqa hujjatlarida nazarda tutilgan tartibda maxsus tijorat banklari tashkil etilishi mumkin. Tijorat banklari O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankidan tegishli lisenziyani olganlaridan keyin xorijiy valutada operatsiyalar amalga oshiradi.

Milliy valutada omonatlarning ortishi inflyasiya sur'atlarining pasayishi, banklarda nisbatan qulay va foydali omonat turlarining paydo bo'lganligi bilan izohlanadi. Banklarning vositachilik rolini yanada oshirish maqsadida jismoniy va yuridik shaxslarning mablag'larini depozitlarga jalb qilish hamda ularni iqtisodiyotning real sektorini moliyalashtirishga yo'naltirilgan kredit siyosati olib borildi.

"O'tgan yili mamlakatimiz moliya-bank tizimi likvidligini yanada mustahkamlash, uning barqarorligini kuchaytirish bo'yicha katta ishlar amalga oshirildi. 2010-yilda tijorat banklarining jami kapitali 36 foizga ortdi va banklarimiz erishgan 23 foiz miqdoridagi kapitalning etarlilik darajasi dunyoda qabul qilingan xalqaro standartlardan 3 barobardan ko'pdir. Faqat o'tgan yilning o'zida depozitlar hajmi 1,5 barobardan ziyod oshdi".

Davlat banki mamlakat pul-kredit tizimini markazlashgan tartibda boshqaradi va davlatning yagona kredit siyosatini amalga oshiradi.

Davlat banki **Markaziy bank** hisoblanadi. Buning mazmuni shundan iboratki, birinchidan, ko'pchilik mamlakatlarda davlat banki yagona markaziy bankdan iborat bo'lib, u o'tkazadigan siyosat tartiblari yuqori davlat organlari tomonidan o'rnatiladi.

Ikkinchidan, Markaziy bank tijorat banklari va jamg'arma muassasalaridan mablag'larni qabul qilib, ularga kredit beradi. Xususan, shu sababga ko'ra markaziy bank "banklar banki" deyiladi.

Uchinchidan, Markaziy bank faqat foyda olishga intilib faoliyat qilmaydi, davlatning butun iqtisodiyot holatini yaxshilash siyosatini amalga oshiradi va ijtimoiy siyosatini amalga oshirishga ko'maklashadi.

Markaziy bank ko'plab xilma-xil vazifalarni bajaradi.

Birinchidan, boshqa bank muassasalarining majburiy zahiralarini saqlaydi. Bu zahiralar pul taklifini boshqarish uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ladi. Markaziy bank mamlakatning rasmiy oltin-valuta zahiralarini saqlash vazifasini ham bajaradi.

Ikkinchidan, cheklarni qayd (inkassatsiya) qilish mexanizmini ta'minlaydi va banklararo hisob-kitoblarni amalga oshiradi, ularga kreditlar beradi.

Davlat banki mamlakat pul-kredit tizimini markazlashgan tartibda boshqaradi va davlatning yagona kredit siyosatini amalga oshiradi.

Davlat banki **Markaziy bank** hisoblanadi. Buning mazmuni shundan iboratki, birinchidan, ko'pchilik mamlakatlarda davlat banki yagona markaziy bankdan iborat bo'lib, u o'tkazadigan siyosat tartiblari yuqori davlat organlari tomonidan o'rnatiladi.

Ikkinchidan, Markaziy bank tijorat banklari va jamg'arma muassasalaridan mablag'larni qabul qilib, ularga kredit beradi. Xususan, shu sababga ko'ra markaziy bank "banklar banki" deyiladi.

Uchinchidan, Markaziy bank faqat foyda olishga intilib faoliyat qilmaydi, davlatning butun iqtisodiyot holatini yaxshilash siyosatini amalga oshiradi va ijtimoiy siyosatini amalga oshirishga ko'maklashadi.

Markaziy bank ko'plab xilma-xil **vazifalarni** bajaradi.

Birinchidan, boshqa bank muassasalarining majburiy zaxiralarini saqlaydi. Bu zaxiralar pul taklifini boshqarish uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ladi. Markaziy bank mamlakatning rasmiy oltin-valuta zaxiralarini saqlash vazifasini ham bajaradi.

Ikkinchidan, cheklarni qayd (inkassatsiya) qilish mexanizmini ta'minlaydi va banklararo hisob-kitoblarni amalga oshiradi, ularga kreditlar beradi.

Uchinchidan, davlatning monetar siyosatini amalga oshiradi.

To'rtinchidan, barcha banklar faoliyatini uyg'unlashtiradi va ular ustidan nazoratni amalga oshiradi.

Beshinchidan, xalqaro valuta bozorlarida milliy valutilarni ayirboshlaydi.

Oltinchidan, pul taklifi ustidan nazorat qilish ma'suliyatini oladi, milliy valutani muomalaga chiqaradi.

Iqtisodiyotning ehtiyojlariga mos ravishda pul muomalasini tartibga soladi.

Monetar siyosatning asosiy maqsadi inflyatsiyani past darajada ushlab turish va so'mning barqaror ayirboshlash kursini ta'minlashdan iborat. Mazkur vazifalar makroiqtisodiy barqarorlikni mustahkamlash va iqtisodiy o'sishni rag'batlantirishga yo'naltirilgan umumiy iqtisodiy siyosat bilan uzviy bog'langandir.

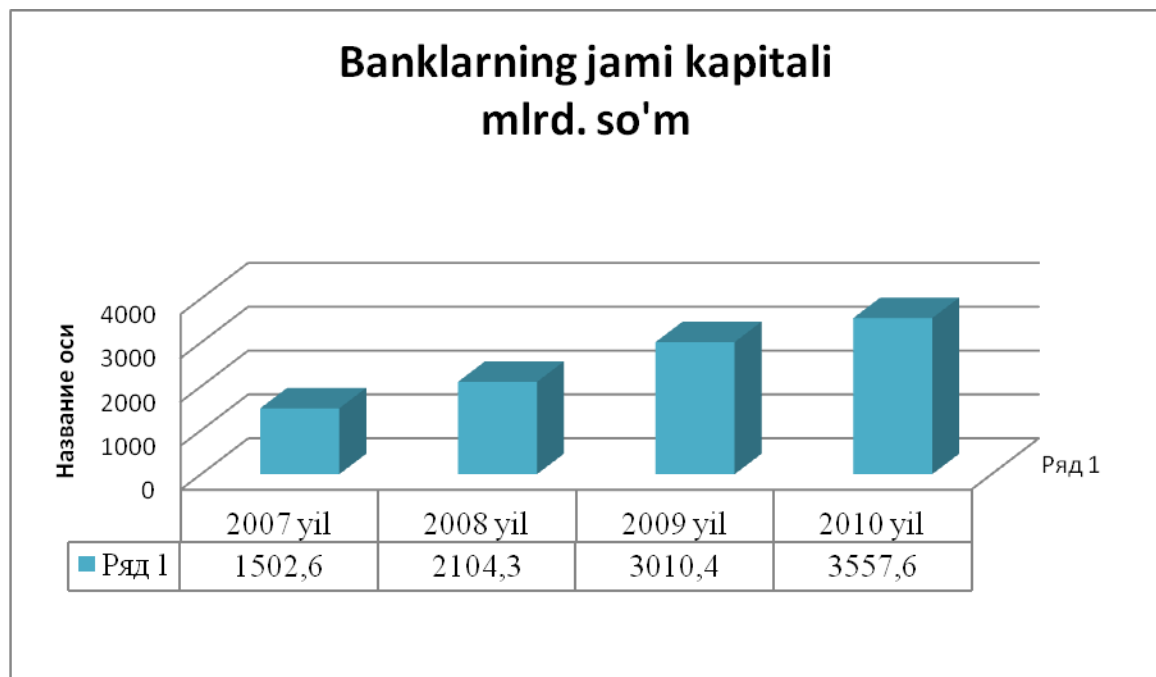
O'zbekiston Markaziy banki o'zining asosiy vazifalarini bajarish bilan bir qatorda, bank xizmatlarini erkinlashtirishga qaratilgan siyosatni ham olib boradi. Bank tomonidan pul kredit siyosatining vositalari sifatida ochiq bozorda qimmatli qog'ozlar operatsiyasi, ichki valuta bozoridagi operatsiyalar, qayta moliyalashtirish stavkasi va tijorat banklariga majburiy zahira talablari vositalari ham ishga solinadi.

O'zbekiston Markaziy banki pul bozorlarida qisqa muddatli likvidlikni tartibga solish maqsadida ochiq bozorda operatsiyalarni amalga oshiradi. O'tgan 2010-yilda bank-moliya sohasidagi islohotlarni chuqurlashtirish va ularning ko'lamini kengaytirish masalalari davlatning doimiy e'tibor markazida bo'ldi. Birinchi navbatda moliyaviy barqarorlikni ta'minlash, tijorat banklarining kapitallashuv darajasini yanada oshirish va ularning erkinligini mustahkamlash masalalariga alohida ahamiyat qaratildi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Banklarning kapitallashuvini yanada oshirish va iqtisodiyotni modernizatsiyalashdagi investitsiya jarayonlarida ularning ishtirokini faollashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" 2007-yil 12-iyuldagi 670-sonli qaroriga asosan banklarning nizom jamgarmasini ko'paytirish va investitsion resurs bazasini kengaytirishga alohida e'tibor qaratildi.

O'tgan yili mamlakatimiz moliya-bank tizimi likvidligini yanada mustahkamlash, uning barqarorligini kuchaytirish bo'yicha katta ishlar amalga oshirildi.

2010-yilda banklarning jami kapitali 3557,6 mlrd. so'mni tashkil etdi va bu 2007-yil bilan solishtirganda qariyb 2,4 marta ko'pdir (4-rasm).

4-rasm.

2010-yilda Markaziy bank tomonidan amalga oshirilgan pul-kredit siyosati "Monetar siyosatning 2010-yilga mo'ljallangan asosiy yo'nalishlari" hamda bank tizimi oldiga qo'yilgan asosiy maqsad va vazifalardan kelib chiqqan holda olib borildi.

Xususan, iqtisodiyotning pulga bo'lgan talabini to'liq qondirish orqali iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish, muomaladagi pul massasining iqtisodiy jihatdan asoslangan chegaralari, valuta va foiz siyosatining asosiy yo'nalishlari hamda milliy valuta barqarorligini yanada mustahkamlash kabi vazifalarga alohida e'tibor qaratildi.

2010-yilda pul massasi hajmini boshqarish, moliya bozori barqarorligini va likvidligini ta'minlash hamda foiz stavkalarini tartibga solishda Markaziy bankning ochiq bozordagi operatsiyalaridan keng foydalanildi.

O'tgan 2010-yilda Markaziy bank tomonidan tashqi savdo aylanmasi ijobiy qoldig'i oshishining pul massasiga ta'sirining oldini olish va ortiqcha likvidlikni sterilizatsiya qilish maqsadida pul bozorida tegishli chora-tadbirlar ko'rib borildi. Bunda tijorat banklarining bo'sh pul mablag'larini Markaziy bank tomonidan maxsus depozitlar va depozit sertifikatlariga jalb qilish amaliyotidan keng foydalanildi.

Banklarning kredit portfeli tarkibida ham sifat o'zgarishlari ro'y bermoqda. Umumiy kredit portfelida uzoq muddatli, ya'ni 3 yildan ortiq muddatga beriladigan investisiya kreditlarining ulushi 2000-yilning oxiridagi 35 foizdan 2010-yilning oxirida 75,2 foizga o'sdi.

Barcha banklar tomonidan xalqaro kreditga layoqatlilik reyting bahosini olish borasida ("Mudis", "Fitch Reytinge", "Standart end Purs",

"Tomson Faynenshl Bank Votch", "Japan Kredit Reyting Ejensi", "Reyting Ejensi Malayziya") bir qator nufuzli xalqaro reyting kompaniyalari bilan tegishli tadbirlar amalga oshirildi.

Mazkur agentlik hisobotida ta'kidlanganidek, "Bank tizimi uchun ijobiy baho banklarni nazorat qilish muhiti mustahkamligini, bank tizimining potensial o'sishini, moliya tizimidagi tarkibiy o'zgarishlar va milliy iqtisodiyotning o'sishini aks ettiradi".

Valutani erkinlashtirish natijasida milliy valuta konvertatsiyasining joriy qilinishi evaziga ichki valuta bozoridagi operatsiyalar salmog'i sezilarli darajada ortdi. Shu bilan bir qatorda, tashqi savdo jumladan, eksport operatsiyalarining kengayishi tashqi savdo balansining ijobiy qoldig'i bo'lishiga va O'zbekiston Markaziy bankining oltin valuta zahirasining ortishiga olib keldi.

O'zbekiston Markaziy banki keyingi yillarda qulay foiz stavkasi siyosatini olib bormoqda. Markaziy bankning qayta moliyalashtirish stavkasining pasayishi jarayonida tijorat banklarining foiz stavkalarini pasayishi ham kuzatildi¹.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida banklar va korxonalar teng huquqli sheriklar sifatida chiqadi. Kredit berishda fan-texnika taraqqiyotini jadallashtirishni, ishlab chiqarishni rivojlantirishning yangi sifat darajasiga erishishni ta'minlaydigan tadbirlarga ustunlik beriladi.

Banklar o'z tasarrufidagi resurslardan foydalanish samaradorligi uchun moddiy jihatdan mas'ul hisoblanadi va shu sababli kredit-pul operatsiyalari ko'proq ularning iqtisodiy foydaliligiga va samaradorligiga qarab beriladi.

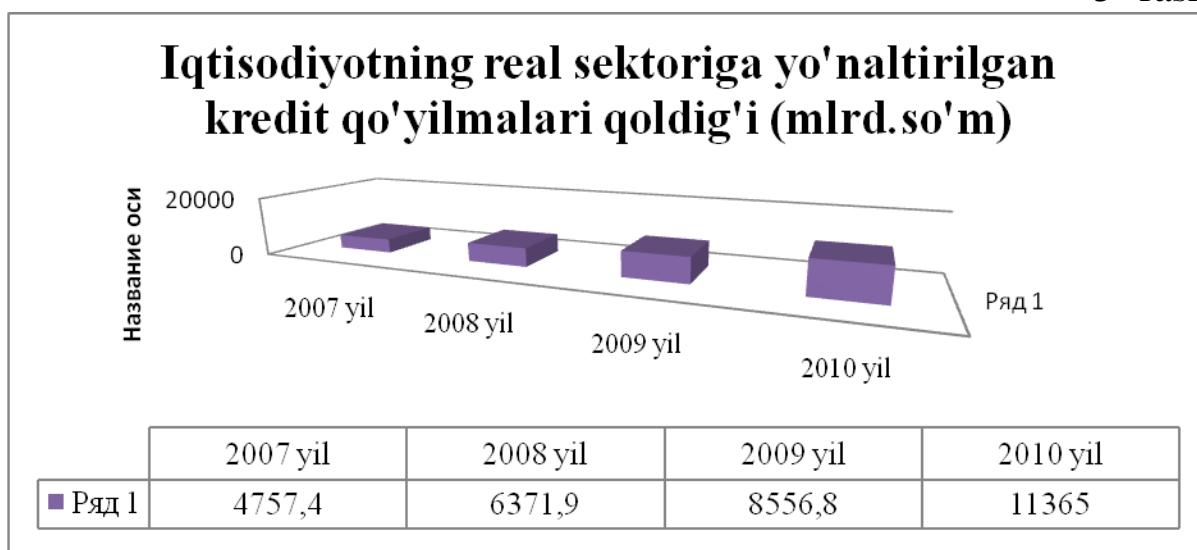
Jahon iqtisodiy inqirozi kuchayib borayotgan hozirgi sharoitda bank-moliya tizimi faoliyatini mustahkamlash va sifat jihatidan yaxshilash alohida muhim ahamiyat kasb etadi. Shu nuqtayi nazardan, bank-moliya tizimi rivoji bilan bog'liq masalalarga qisqacha to'xtalib o'tish maqsadga muvofiqdir. "O'zsanoatqurilishbank", "Asakabank", "Paxtabank", "G'allabank" kabi yetakchi banklarning kapitallashuv darajasini oshirish bo'yicha qator muhim qarorlar qabul qilindi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni moliyalashning asosiy kredit markazlaridan biri bo'lgan "Mikrokreditbank"ning nizom jamg'armasini ko'paytirishga oid farmoni qabul qilingani ham shu yo'ldagi amaliy qadam bo'ldi. Ayni paytda banklarimizning umumiy aktivlari hajmi aholi va yuridik shaxslarning hisob raqamlaridagi mablag'lardan ikki barobardan ham ko'pdir. Bu esa ushbu mablag'larni

ishonchli himoya qilish hamda ularga o'z vaqtida va to'la hajmda xizmat ko'rsatishni kafolatlaydi. Ma'lumki, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoniga binoan fuqarolarning banklar depozitlaridagi omonatlari, ularning miqdoridan qat'iy nazar, davlat tomonidan to'la kafolatlanadi. Bugungi kunda mamlakatimiz bank tizimi kapitalining yetarlilik darajasi Bank nazorati bo'yicha xalqaro Bazel qo'mitasi talablari asosida belgilangan xalqaro standartlardan qariyb uch barobar ko'p ekanini ta'kidlash joiz.

Milliy valutada omonatlarning ortishi inflyasiya sur'atlarining pasayishi, banklarda nisbatan qulay va foydali omonat turlarining paydo bo'lganligi bilan izohlanadi. Banklarning vositachilik rolini yanada oshirish maqsadida jismoniy va yuridik shaxslarning mablag'larini depozitlarga jalb qilish hamda ularni iqtisodiyotning real sektorini moliyalashtirishga yo'naltirilgan kredit siyosati olib borildi.

Mamlakatimizda 2010-yilda iqtisodiyotning real sektoriga yo'naltirilgan kredit qo'yilmalari qoldig'i 11 trln. 365 mlrd.so'mni tashkil etdi va bu 2007-yilga nisbatan 2,4 marta ko'pdir (5- rasm).

5- rasm.

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

Tijorat banklari o'zlarining xo'jalik mavqeiga ko'ra aksionerlik tipidagi muassasalar hisoblanadi. Huquqiy mavqeiga ko'ra, faoliyatning biron bir turiga xizmat ko'rsatuvchi, ixtisoslashgan yoki milliy bank bo'lishi mumkin.

Tijorat banklar sanoat, savdo va boshqa xil korxonalarni omonat tarzida jalb etilgan pul mablag'lari hisobidan kreditlaydi, korxonalar o'rtasida

hisob-kitobni amalga oshiradi, shuningdek vositachilik va valuta operatsiyalari bilan shug'ullanadi.

O'zbekiston Respublikasi qonunlari va boshqa hujjatlarida nazarda tutilgan tartibda maxsus tijorat banklari tashkil etilishi mumkin. Tijorat banklari O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankidan tegishli lisenziyani olganlaridan keyin xorijiy valutada operatsiyalar amalga oshiradilar.

O'zbekiston Respublikasining "Banklar va bank faoliyati" to'g'risidagi qonunida aytilishicha, tijorat banklari va aksiyali pay asosida tashkil topgan xususiy banklar bo'ladiki, ular "kredit hisob-kitob va o'zga xil bank xizmatini ko'rsatadilar". Tijorat banklar faoliyatining asosiy maqsadi foyda chiqarib olishni ko'zda tutadi. Tijorat banklari daromadining manbai mijozlarining bank xizmati uchun to'lovi va aktivlardan – zayom, kredit, qimmatli qog'ozlardan olinadigan foiz hisoblanadi.

Tijorat banklari tomonidan kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarini qo'llab-quvvatlash borasida e'tiborli jihatlardan biri o'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008-yil 10-noyabrdagi 4051-sonli "Mikrokreditbank" aksiyadorlik tijorat bankining tadbirkorlik subyektlarini qo'llab-quvvatlash borasidagi faoliyatini yanada kengaytirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoniga muvofiq:

- tadbirkorlik faoliyatini boshlash uchun 18 oygacha muddatga beriladigan eng kam ish haqining 200 barobari miqdoridagi imtiyozli mikrokreditlar bo'yicha maksimal stavkani yillik 5 foizdan 3 foizga;

- kichik biznes subyektlari faoliyatini kengaytirish va aylanma mablag'larini to'ldirish uchun 24 oygacha muddatga beriladigan eng kam ish haqining 500 barobari miqdoridagi mikrokreditlar bo'yicha – Markaziy bank tomonidan qayta moliyalashtirish stavkasining 100 foizidan 50 foiziga;

- kichik biznes subyektlari uchun 3 yilgacha muddatga beriladigan eng kam ish haqining 2000 barobari miqdoridagi imtiyozli mikrolozning xizmatlari bo'yicha maksimal stavkani yillik 7 foizdan 5 foizga tushirildi.

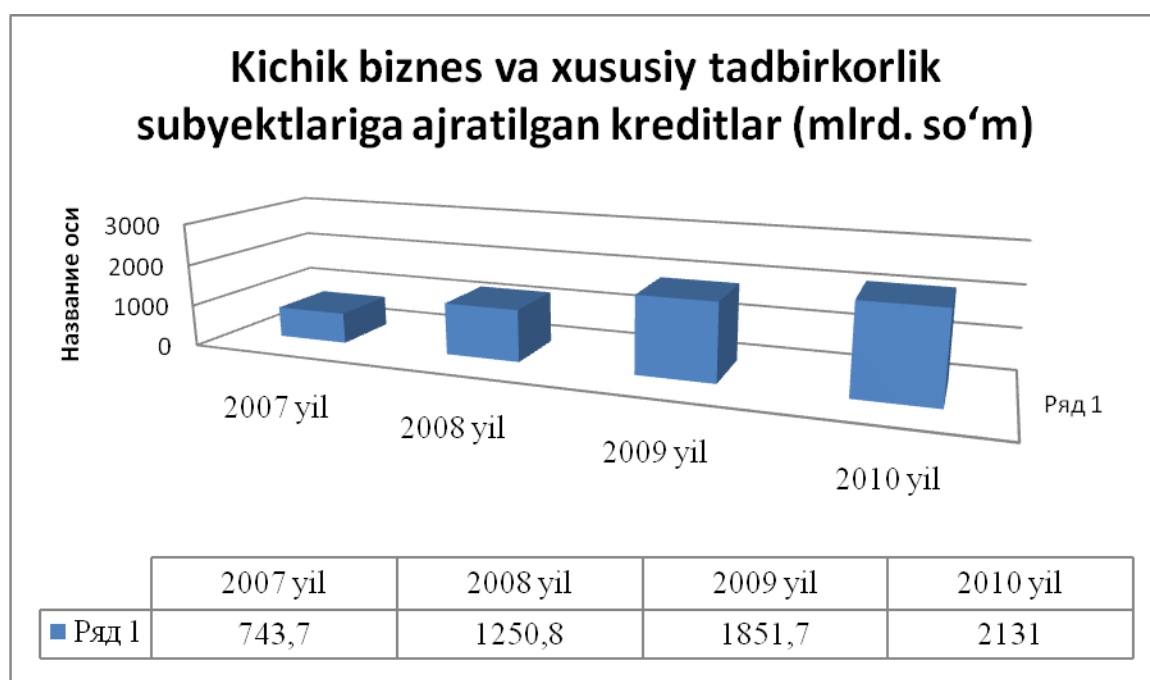
Kreditlashda bunday ahamiyatli imtiyozlarning belgilanishi mazkur soha vakillari tomonidan kreditga bo'lgan talab va ayni paytda ularga berilayotgan kredit hajmining yildan-yilga oshib borishiga olib kelmoqda. Jumladan, 2007–2010-yillar davomida tijorat banklari tomonidan kichik biznes subyektlariga berilgan jami kreditlar miqdori 2,9 barobar oshgan (6-rasm).

Bunga qo'shimcha ravishda tijorat banklari tomonidan fermer xo'jaliklarini kelasi yil hosili va yer uchastkasini ijara huquqini garovga

qo'yish bo'yicha kreditlash mexanizmi ishlab chiqilgan. Shuni ta'kidlash kerakki, kreditlarni ta'minlashning yangi garov mexanizmi fermer xo'jaliklarini qarz mablag'laridan keng foydalanishga imkoniyat yaratadi. "Markaziy bank tijorat banklari bilan birgalikda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlariga kreditlar ajratish, birinchi navbatda, investisiya maqsadlari uchun uzoq muddatli kreditlar ajratish mexanizmlarini yanada takomill-ashtirish va ularning hajmini oshirish, boshlang'ich kapitalni shakllantirish, mikrokreditlar berish ko'lamini kengaytirish borasidagi ishlarni davom ettirishi lozim.

6-rasm

2011-yilda tijorat banklari tomonidan iqtisodiyotning ushbu sektoriga ajratiladigan kreditlar hajmini kamida 1,3 barobar ko'paytirish darkor.

O'zbekiston banklar assotsiatsiyasi tijorat banklari bilan hamkorlikda Investisiya loyihalari bo'yicha loyiha hujjatlari tayyorlashni moliyalashtirish jamg'armasini tashkil qilishi zarur. Bu esa kichik biznes subyektlarining biznes rejalarini tayyorlash sarf-xarajatlarini kamaytirish, ularning sifatini oshirish va kreditlar berish muddatlarini qisqartirish imkonini yaratadi"⁵

Ixtisoslashgan tijorat banklar – iqtisodiyotning turli sohalarida tijorat tamoyillarida kredit-pul operatsiyalarining muayyan turlarini amalga oshiradi. Jumladan bizning respublikada Sanoat qurilish banki – sanoat,

⁵Karimov I.A. Barcha rega va dasturlarimiz vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi./ X.alq so'zi, 2011 yil/

transport, aloqa va moddiy-texnika taʼminoti sohalarida; Zamin, Gʻalla, Paxta banklar – agrosanoat kompleksi tarmoqlari va sohalarida; Tadbirkor banki mayda va oʻrta biznes, kooperativ va yakka tartibdagi mehnat faoliyati sohasida kredit-pul operatsiyalarini amalga oshiradi.

Xalq banki – mamlakatda omonat ishlarini tashkil etishni, naqd pulsiz hisob-kitob qilishni va aholi uchun kassa vazifasini amalga oshirishni, aholiga shaxsiy ehtiyojlarga kredit berishni va shu kabi operatsiyalarni taʼminlaydi.

Tashqi iqtisodiy faoliyat milliy banki eksport – import operatsiyalarini bevosita amalga oshiruvchi korxonalar va muassasalarga kredit beradi, qoʻshma korxonalariga kredit berishda qatnashadi, yigʻma valuta rejasining ijrosini, valuta resurslaridan tejab foydalanishini nazorat qiladi, shuningdek tashqi iqtisodiy operatsiyalarga oid hisob-kitoblarni tashkil qiladi va amalga oshirishni taʼminlaydi.

Tijorat banklari tizimida tor ixtisoslashishi boʻyicha investitsion va ipoteka banklarni ajratib koʻrsatish lozim.

Investitsion banklar – maxsus kredit muassasalari boʻlib, obligatsiya hamda qarz majburiyatlari boshqa turlarini chiqarish yoʻli bilan uzoq muddatli ssuda kapitalini jalb qiladi va ularni mijozlar (asosan davlat va tadbirkorlar) ga taqdim qiladi.

Investitsion kompaniyalar oʻzlarining qimmatli qogʻozlarini chiqarish yoʻli bilan huquqiy investorlar pul resurslarini toʻplaydi va ularni korxonalar (milliy va chet el)lar aksiya va obligatsiyalariga joylashtiradi. Bunday kompaniyalar toʻliq investorlar manfaatini ifodalaydi va ularning asosiy maqsadi qoʻyilgan kapital hisobiga foyda olish hisoblanadi.

Ipoteka banklar – bu koʻchmas mulk (yer va inshoot) hisobiga uzoq muddatli ssuda berishga ixtisoslashgan kredit muassasalar. Ipoteka bankning resurslari oʻzlarining ipoteka obligatsiyalari hisobiga shakllanadi. Olingan ssudadan uy-joy va boshqa inshootlar qurish, korxonalarining ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirish uchun foydalaniladi.

Barcha tijorat banklari zaxira (rezerv)larining hajmi va tarkibi boʻyicha Markaziy bank tomonidan oʻrnatiladigan maʼlum talablarga javob berishi zarur.

Hukumat va Oʻzbekiston Markaziy banki tomonidan davlat ehtiyojlari uchun fermer xoʻjaliklardan paxta va bugʻdoy yetishtirish xarajatlarini maqsadli kreditlashga bosqichma-bosqich oʻtkazish boʻyicha bir qancha chora-tadbirlar amalga oshirildi.

O'tgan yilda tijorat banklari tomonidan korxonalarining qimmatli qog'ozlarini sotib olish orqali ularni moliyaviy jihatdan qo'llab-quvvatlash va fond bozorida faol ishtirok etish borasida ham bir qator ishlar amalga oshirildi.

«Ijtimoiy himoya yili» Davlat dasturiga muvofiq, yosh oilalarning uy-joy va maishiy sharoitlarinin yaxshilash maqsadida ipoteka va iste'mol kreditlarinin ajratish yo'li bilan ularni har tomonlama qo'llab-quvvatlashga katta ahamiyat berildi. Xususan, 2007-yilda tijorat banklari tomonidan yosh oilalarga imtiyozli shartlar asosida 112,8 mlr. so'mdan ortiq ipoteka va iste'mol kreditlari hamda mikro kreditlar ajratildi.

Naqd pulsiz hisob-kitoblar tizimini rivojlantirish, tovarlar va xizmatlar uchun to'lovlarni amalga oshirishda aholiga qulayliklar yaratish maqsadida bank plastik kartochkalarini muomalaga chiqarish, ular bilan amalga oshiriladigan operatsiyalar hajmini ko'paytirish borasidagi ishlar davom ettirildi.

Xususan, plastik kartochkalar bo'yicha tulovlarni amalga oshirishda foydalaniladigan uskunar hamda zaruriy materiallarni import qilish va ulardan foydalanishda bojxona va soliq imtiyozlari amal qilish muddatining 2010-yil 1-yanvarga qadar uzaytirilishi banklarning bu boradagi faoliyatlarini yanada rag'batlantirmoqda.

2007-yilda muomalaga 3 mln. plastik kartochkalar kiritish va plastik kartochkalar bilan operatsiyalarni amalga oshirish bo'yicha 10 ming terminallar o'rnatildi. 2010-yilga kelib esa ular soni 6 barobar ortdi.

Qarzdorlarning kreditlari haqidagi ma'lumotlarni hisobga olish maqsadida O'zbekiston Markaziy banki tomonidan Kredit ma'lumotlari milliy institutini (KMMI) tashkil etish bo'yicha nizom qabul qilinib, kredit ma'lumotlari Banklararo kredit byurosiga (BKB) va tijorat banklariga taqdim etildi. Kredit ma'lumotlarining yagona reestri tijorat banklarining kredit, lizing va faktoringli shartnomalari, garovga qo'yilgan mol-mulk va kafolatlar hamda davlat statistika idoralari, nodavlat tashkilotlar va xo'jalik subyektlaridan olingan ma'lumotlar asosida shakllantiriladi. Qarz oluvchilarning krediti haqidagi ma'lumotlardan samarali foydalanish bank nazorati sifatini oshirishga va kredit xatarlarining kamayishiga olib keladi.

O'zbekiston Respublikasining "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi qonunda tijorat banklarining quyidagi operatsiyalari qayd qilingan:

- 1) mijozlarning hisob varaqalarini olib borish;
- 2) mijozlarga kassa xizmati ko'rsatish;
- 3) mijozning topshirig'iga binoan naqd pulsiz hisob-kitoblarni bajarish;

- 4) qisqa yoki uzoq muddatli kreditlar berish;
- 5) shartnoma yoki pullik asosida buyurtmachining topshirig'iga binoan kapital qo'yilmalarni mablag' bilan ta'minlash;
- 6) bo'sh pul mablag'lari-depozitlarini muomalaga jalb qilish;
- 7) aholidan omonatlarni qabul qilish;
- 8) faktoring operatsiyalarini amalga oshirish;
- 9) lizing operatsiyalarini amalga oshirish;
- 10) tijorat banki davlatning hamda boshqalarning qimmatli qog'ozlarini xarid qilish va sotish;
- 11) xorijiy valuta va qimmatli metallarni xarid qilish va sotish;
- 12) o'z mijozlari uchun kafolat va majburiyatlar berish;
- 13) byudjetning kassa ijrosini bajarish;
- 14) bank operatsiyalari bo'yicha maslahatlar berish va boshqa operatsiyalar.

Banklarning operatsiyalari ularning bevosita faoliyati orqali (vazifasi) amalga oshiriladi. Bunday vazifalar yuqorida ko'rib o'tganimizdek o'zaro bog'lik ikki turga bo'linadi.

Passiv (bank resurslarini shakllantirish bo'yicha operatsiyalar).

Aktiv (bunday resurslarni joylashtirish hamda foydalanish bilan bog'liq operatsiyalar).

Bank resurslari o'ziga tegishli va jalb etilgan mablag'lardan vujudga keladi. O'ziga tegishli mablag'lar, odatda, banklar tasarrufidagi barcha resurslarning faqat unga katta bo'lmagan qismlarini tashkil etadi. Ularning asosiy qismi depozitlar yoki banklarning mijozlariga qarashli omonatlardan iborat.

Bankning aktiv operatsiyalariga avvalo beriladigan, foizli, ssudalar yoki kreditlar kiradi.

Ular orasida eng ko'p tarqalgani veksellarni hisobga olish usulidir. Bank veksel saqlovchidan naqd hisob-kitob qilish yo'li bilan veksel sotib oladi. Unda qayd etilgan summadan hisobga olish foizini –ko'rsatilgan xizmat uchun haq ushlab qoladi. Veksel bo'yicha to'lov muddati kelganida bank uni vekselni sotgan veksel saqlovchiga emas, balki vekselni bergan shaxsga taqdim etadi.

Qimmatli qog'oz garovga olinib, beriladigan ssudalar, shuningdek mana shunday qog'ozlarni xarid qilish bo'yicha operatsiyalar fond operatsiyalari deb yuritiladi.

Tovar evaziga beriladigan ssudalar omborlar yo'ldagi va savdo aylanmasidagi bo'lgan tovarlarni garovga olib taqdim etiladi. Ssudalar o'z

muddati to‘lanmagan hamma hollarda garovga qo‘yilgan qimmatli qog‘ozlar va tovar moddiy boyliklari bank ixtiyoriga mulk bo‘lib o‘tadi. To‘lov qobiliyatiga shubha bo‘lmagan yirik mijozlarga bank hech qanday ta‘minotsiz ssudalar yoki bank kreditlari deb ataladigan qarzlarni beradi.

Tovarlarni sotish bilan bog‘liq kreditlarni ko‘rinisharidan biri istemol krediti yoki tovarlarni bevosita iste‘molchilarga to‘lov muddatini uzaytirgan holda sotish hisoblanadi.

Davlat tomonidan zayom obligatsiyalarini chiqarish yo‘li bilan olinadigan kreditlar *davlat kreditlari* deb yuritiladi. Bunday toifadagi qarzlarga davlat odatda davlat byudjetidagi kamomadni qoplash uchun majbur bo‘ladi. Ana shunday holatlarda ko‘pincha banklar va sug‘urta kompaniyalari kreditorlar sanaladi, Davlat zayomlarining obligatsiyalari banklar vositaligida tarqatiladi, buning uchun vositachilik haqi olinadi.

Tijorat banklari o‘z faoliyati bilan bozor iqtisodiyoti talablariga mos ravishda ishlay oladigan tashkilotlarni o‘z vaktida mablag‘ bilan qo‘llash va bunday tashkilotlarni aniqlash kabi muhim bir vazifani amalga oshirmoqda. Tijorat banklari kreditlash jarayonlari orqali mamlakat iqtisodining rivojlanishiga ham juda katta hissa qo‘shmoqda.

2010 yilda tijorat banklari tomonidan kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash maqsadida 2009 yildagiga nisbatan 1,4 barobar ko‘proq kredit resurslarini ajratish ustuvor yo‘nalish qilib belgilandi. SHu bilan birga, mikrokreditlarning darajasi esa 1,3 barobarga o‘shishi kutilmoqda (7-rasm).⁶

So‘nggi yillarda mamlakatimiz tijorat banklari hamda yangi tashkil topayotgan kredit institutlari o‘rtasida teng va beg‘araz raqobat vujudga kelmoqda. Bu esa tijorat banklari boshqaruv strategiyasining to‘g‘ri tanlanganligi, aktivlarning ishonchli joylashtirilganligi, majburiyatlarni bajarish va likvidlikni ta‘minlashda ijobiy natijalarga erishish zarurligi hamda shy asosda yuqori daromadga erishish mumkinligidan darak bermoqda.

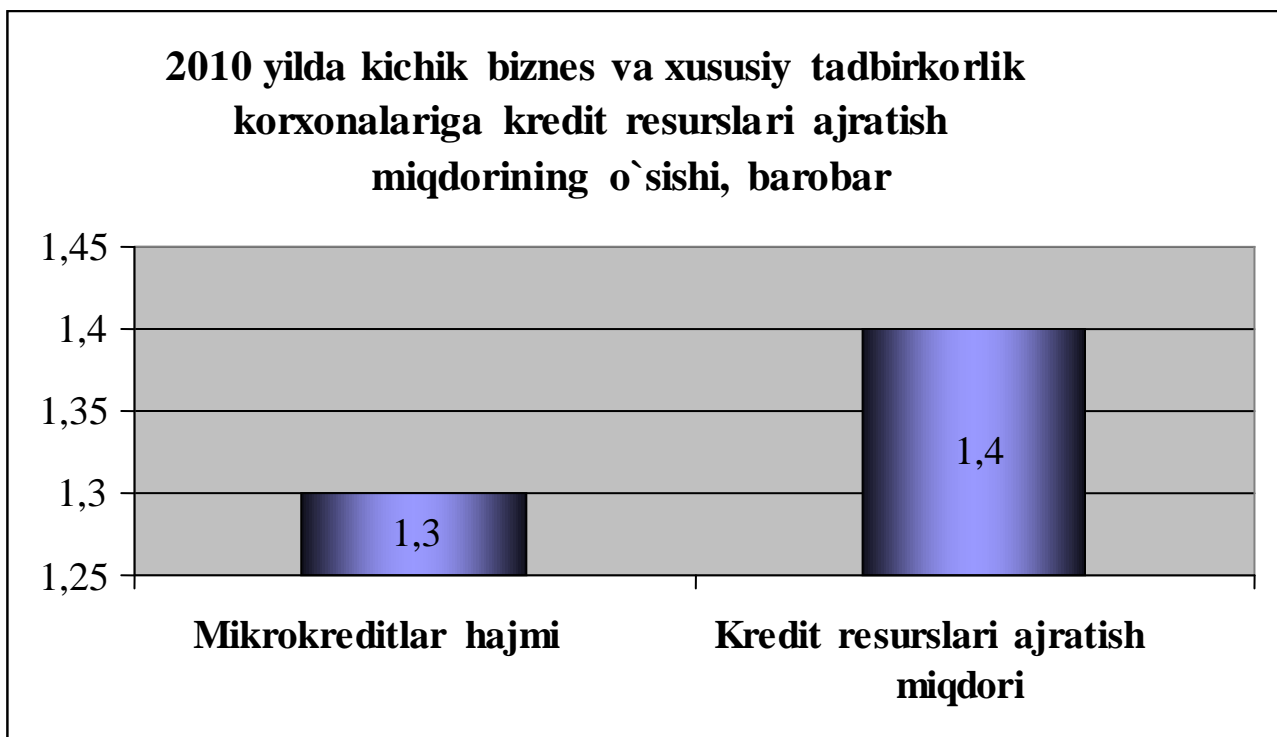
“Jahon iqtisodiy inqirozi kuchayib borayotgan hozirgi sharoitda bank-moliya tizimi faoliyatini mustahkamlash va sifat jihatidan yaxshilash alohida muhim ahamiyat kasb etadi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni moliyalashning

---

⁶ Xodiev B.Yu., Bekmurodov A.Sh., Gafurov U.V. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimovning "Mamlakatimizni modernizatsiya qilish va kuchli fuqarolik jamiyati barpo etish - ustuvor maqsadimizdir" hamda "Asosiy vazifamiz - Vatanimiz taraqqiyoti va xalqimiz farovonligini yanada yuksaltirishdir" nomli ma‘ruzalarini o‘rganish bo‘yicha O‘quv-uslubiy majmua. - Toshkent: Iqtisodiyot. - 2010. - 115 bet.

asosiy kredit markazlaridan biri bo'lgan "Mikrokreditbank"ning nizom jamg'armasini ko'paytirishga oid farmoni qabul qilingani ham shu yo'ldagi amaliy qadam bo'ldi. Natijada mamlakatimiz banklarining jami kapitali, qo'shimcha resurslarni jalb etish hisobidan, 2007 yil bilan taqqoslaganda 40 foizga ko'paydi. Bu ko'rsatkich 2010 yilgacha bo'lgan davrda ikki barobar oshadi. Ayni paytda banklarimizning umumiy aktivlari hajmi aholi va yuridik shaxslarning hisob raqamlaridagi mablag'lardan ikki barobardan ham ko'pdir.

7-rasm

Bu esa ushbu mablag'larni ishonchli himoya qilish hamda ularga o'z vaqtida va to'la hajmda xizmat ko'rsatishni kafolatlaydi. Ma'lumki, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoniga binoan fuqarolarning banklar depozitlaridagi omonatlari, ularning miqdoridan qat'i nazar, davlat tomonidan to'la kafolatlanadi. Bugungi kunda mamlakatimiz bank tizimi kapitalining yetarlilik darajasi Bank nazorati bo'yicha xalqaro Bazel qo'mitasi talablari asosida belgilangan xalqaro standartlardan qariyb uch barobar ko'p ekanini ta'kidlash joiz.

Hozirgi vaqtda respublikamiz bank tizimining umumiy joriy likvidligi dollar hisobida 1,5 milliard dollardan ortiqdir. Bu tashqi nodavlat qarzarlar bo'yicha to'lanishi kerak bo'lgan to'lovlar hajmidan 10 barobar ko'pdir.

Bu esa bizda likvidlik, ya'ni to'lovlarga qodirlik darajasi bo'yicha muammo yo'q, deb aytish uchun asos beradi".¹⁰

Bugungi kunda tijorat banklari etarli darajada texnik jixozlanganligi xamda kerakli axborot bazalariga va malakali kadrlarga egaligi banklarni o'z navbatida qimmatli qog'ozlar bozorining asosiy ishtirokchilaridan biri qilib qo'ymoqda. Qimmatli qog'ozlar bozorida banklar bir vaqgning o'zida ham investor ham emitent sifatida qatnashmoqda. Banklarning boshqa xo'jalik sub'ektlariga nisbatan stabil moliyaviy holatga egaligi qimmatli qog'ozlar bozorida operatsiyalarda qatnashishga imkon bermoqda. Respublikada tijorat banklarining qimmatli qog'ozlar bozorida aktiv ishtirok etishining sabablaridan yanabiri banklarning nizom kapitalini oshrish sohasida o'z aktsiyalarini sotishga bo'lgan intilishdir.

Bugungi kunga kelib tijorat banklari qimmatli qog'ozlar bozorida aktsiyalardan tashqari depozit va jamg'arma sertifikatlari bilan ishlashni ham yo'lga qo'ymokdalar. Bundan tashqari banklar o'z mijozlariga moliyaviy broker sifatida ham xizmat ko'rsatmokda. Banklarning bunday funktsiyalarni bajarishlari korxonalar tashkilotlarning qimmatli qog'ozlar bozori operatsiyalarida qatnashishlari uchun qulay sharoit yaratmoqda.

Bugungi kunda, Respublika davlat mulkini xususiylashtirish bilan bog'lik jarayonlar keng o'rin olganligi sababli, korxonalarga tegishli, qimmatli qog'ozlar bozoriga nisbatan, davlat qimmatli qog'ozlar bozori aktiv harakat qilmoqda. Bu bozorda asosiy qatnashchilar sifatida tijorat banklari maydonga chiqmoqda.

Bu bozorda tijorat banklari o'zlarining brokerlik funktsiyalarini amalga oshirish bilan bir qatorda mavjud resurslarni hech qanday tavakkalchilikka bormagan holda qisqa muddatlarga joylashtirish imkoniyatiga ega bo'lmoqdalar.

Respublika iqqisodiyotiga kirib kelayotgan «Lizing» jarayonlari bugungi kunda ishlab chiqarishni texnik va texnologik ta'minlash hamda qayta jihozlashda muhimligini ko'rsatmoqda. Agar biz lizing xizmatlariga to'lanadigan foiz bilan bank krediti bo'yicha to'lanadigan foiz o'rtasidagi bog'liqlikka e'tibor beradigan bo'lsak, u holda lizing xizmatlarini bugungi kunda tijorat banklari tomonidan amalga oshirilishini yo'lga qo'yish qulay hamda muhimdir. Chunki tijorat banklari lizing xizmatlari uchun boshqa lizing tashkilotiga kredit berishidan ko'ra bank krediti foizi darajasida mijozlarga xizmat ko'rsatishi va shu bilan lizing xizmatlari baxosini kamaytirishi mumkin. Bundan tashqari kerakli mablag'ni jalb qila olish

imkoniyatiga ega va shu bilan bir qatorda texnik jihatdan etarli darajada jihozlangan.

Tijorat banklari tomonidan olib borilayotgan bank faoliyatiga bugungi kunda «Trast» xizmatlari ham kirib kelmoqda. Trast xizmatlari respublika banklari uchun yangi hisoblansada uni o'zlashtirish sohasida ko'plab ishlar olib borilmokda.

Chet el bank tajribasida bizga ma'lumki firmalar buyurtmaga ega bo'lishliklari o'z navbatida bank ta'minot xatlari deb ataluvchi firmaning moliyaviy qobiliyatini kafolatlovchi xizmatlarga bog'lik bo'lmokda.

Jaxon banklari ish faoliyatida axborotlarni sotish va moliyaviy maslahatlar kabi xizmatlar ham keng o'rin olgan. Bizning oldimizda turgan masalalardan biri ham bu sohani o'rganishdir.

Yangi iqtisodiy sharoit o'z navbatida tijorat banklarining rivojlanishini ular ko'rsatayotgan xizmatlarga va bu xizmatlarning qay darajada tashkil qilinganligiga bog'ladi. Chunki ishlab chiqarishdagi kabi bank sohasida ham raqobat ertami-kechmi o'z ishini bajaradi.

Xulosalar

1. Pulning iqtisodiyotda o'z vazifalarini bajarish jarayonida to'xtovsiz harakatda bo'lishi, tovarlar va xizmatlar ayirbosh qilish jarayonida qo'ldan qo'lga o'tib, aylanib turishi, uning bu to'xtovsiz harakati pul muomalasi deyiladi.

2. Jahonda tarixan shakllangan hamda har bir mamlakat tomonidan qonuniy ravishda mustahkamlab qo'yilgan pul muomalasining turli tizimlari amal qiladi. Mamlakat pul tizimining muhim tarkibiy qismlari quyidagilardan iborat: milliy pul birligi; naqd pul muomalasida qonuniy to'lov vositasi sifatida amal qiluvchi qog'oz, tanga va kredit pullar tizimi; pul emissiyasi, ya'ni belgilangan qonuniy tartibda pulni muomalaga chiqarish tizimi; pul muomalasini tartibga soluvchi davlat idoralari.

3. Pul muomalasi naqd va kredit pullar yordamida amalga oshiriladi. Naqd pul muomalasiga bank biletlari va metall tangalar (pul belgilari) xizmat qiladi. Naqd pulsiz hisoblar cheklar, kredit kartochkalari, veksellar, akkreditivlar, to'lov talabnomalari kabilar yordamida amalga oshiriladi. Bularning hammasi birgalikda pul agregati deb yuritiladi.

4. Muomalani ta'minlash uchun zarur bo'lgan pul miqdori muayyan davr davomida sotilishi va sotib olinishi lozim bo'lgan tovarlar summasi,

pul birligining aylanish tezligi va kreditning rivojlanishi kabi omillarga bogʻliq boʻladi.

5. Kredit boʻsh turgan pul mablagʻlarini ssuda fondi shaklida toʻplash va ularni pulga muhtoj boʻlib turgan huquqiy va jismoniy shaxslarga ishlab chiqarish va boshqa ehtiyojlari uchun maʼlum muddatga, foiz toʻlovlari bilan qaytarish shartida qarzgga berish munosabatlarini ifodalaydi.

6. Kredit resurslarining asosiy manbalari korxonalarining amortizatsiya ajratmalari; mahsulot sotishdan olingan pul tushumlari; korxonalarining ishlab chiqarish, fan va texnikani rivojlantirish fondlari, moddiy ragʻbatlantirish fondlari; korxonalar foydasi; bankdagi byudjet muassasalari, kasaba uyushmalari va boshqa ijtimoiy tashkilotlarning joriy pul resurslari; aholining boʻsh pul mablagʻlaridan iborat.

7. Banklar pul mablagʻlarini toʻplash, joylashtirish va ularning harakatini tartibga solish bilan shugʻullanuvchi iqtisodiy muassasadir. Ular kredit munosabatlariga xizmat qilib, kreditning har xil shakllarini oʻz ichiga olib, kredit muassasalarining asosini tashkil qiladi. Banklar tizimi, odatda, ikki bosqichli boʻlib, oʻz ichiga markaziy (emission) bank va tijorat (depozitli) banklarning tarmoq otgan shaxobchalarini oladi.

8. Oxirgi yillarda tijorat banklarining soni, ular bajaradigan operatsiyalar, ularning ustav fondi va quyilmalar salmogʻi oshib bormoqda. Hozirgi kunda Oʻzbekistonda 28 ta tijorat banklari va 893 ta ularning filiallari faoliyat koʻrsatmoqda. Tijorat banklarini tashkil qilishdagi ustav kapitali miqdori 2008-yil 1-yanvardan faoliyat koʻrsatuvchi xususiy banklar uchun 2,5 mln. yevro ekvivalenti miqdoridagi mablagʻga ega boʻlishi kerak, qolgan tijorat banklari uchun 5,0 mln. soʻm yevro ekvivalenti boʻlishi lozim.

Asosiy tayanch tushunchalar

Pul muomalasi, pul tizimi, kreditlar, ssuda fondi, foiz normasi (stavkasi), bank krediti, xoʻjaliklararo kredit, tijorat krediti, isteʼmol krediti, ipoteka krediti, davlat krediti, xalqaro kredit, lizing, faktoring, farfeyting, trast, banklar, bank operatsiyalari, bank foydasi (marja), bank foyda normasi, ipoteka, emissiya.

Nazorat uchun savollar

1. Pul muomalasining mazmunini tushuntiring.

2. Muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori qanday omillarga bog'liq?
3. Pul agregatlari nima va uning tarkibiga nimalar kiradi?
4. Kreditni nima zarur qilib qo'yadi? Kredit tushunchasining mazmunini bayon qiling.
5. Kreditning asosiy turlarini sanab ko'rsating va ularning tavsifini bering. Kredit qanday vazifalarni bajaradi?
6. Markaziy va tijorat banklarining vazifalarini ko'rsating.
7. Banklar tizimi necha bosqichdan iborat?
8. O'zbekiston respublikasida bank-kredit sohasida amalga oshirilgan islohotlarni tushuntirib bering.
9. Respublikada tijorat banklarining qimmatli qog'ozlar bozorida aktiv ishtirok etishining sabablarini qanday izohlaysiz?
10. Tijorat banklari tomonidan olib borilayotgan "Trast" xizmatlari qanday xizmatlarni o'z ichiga oladi?

8-BOB. KEYNSCHILIK VAMONETARIZMDA PULSIYOSATIMUAMMOLARI

8.1. Pulni iqtisodiy tizimgata'siri

Zamonaviy iqtisodiy fikrlash o'qimlari o'rtasidagi kurashning zamirida yot gandunyoga turlicha qarash kapital xo'jalik mexanizmining tabiati, uning imkoniyatlarini va istiqbollari niqarama-qarshi baholashga olib keladi.

Klassik yondashuvda kapitalizmqa'rida barcha resurslardan to'liq foydalanishda xo'jalikni muvozanat holatiga keltiruvchi kuchli prujinayotadidegantushuncha mavjud. Keynes modeliesakapitalistik xo'jalikning uzoq muddatli iqtisodiy stagnatsiya holatidabo'lishi va o'z-o'zini tartibga solishda ichki mexanizmlarning harakatsizligidan kelib chiqadigan imkoniyatlarga asoslanadi. Bundan kelib chiqib, monetaristlar makroiqtisodiy siyosatning birturini, neokeynschilaresaboshqaturini himoya qiladilar:

1. Monetaristlar hisoblashicha, agar hukumat ishlab chiqarish hajmi va umumiy talabgata'siretishga harakat qiladigan bo'lsa, pul massasini nazorat qilish fiskal siyosatga qaraganda muhimroq vositaga aylanadi. Keyneschilar pul massasining o'zgarishi ham, fiskal siyosatham ishlab chiqarishgata'sir ko'rsatishini isbotlaydilar. Bu «siqib chiqarish» samarasiz haqidagi bahs-munozaralardir.

2. Ikkinchi farqyanaham fundamentalroqdir. U istalgan barqarorlashtiruvchi, jumladan, pul massasini nazorat qilishga asoslangan choratadbirlar umummanoliganda qisqamuddatli va uzoq muddatli reja darajalar ishlab chiqarish va bandlik katta'sir ko'rsata olish masalasi bilan bog'liq. Monetaristlar agarkutilayotgan inflyatsiya sur'atiamaldagisi gata'ng bo'lsa, uzoq muddatli reja data'sir ko'rsatish mumkin emas, qisqamuddatli reja daesamumkin deb ta'kidlaydilar. Keyneschilar davlatning iqtisodiyotgata'sir ko'rsata olish imkoniyatini uqtainaz arini himoya qiladilar.

3. Shuningdek, ikki kalamodeldaxulq-atvortenglamalari va uzatish mexanizmlari o'rtasidaham muhim farqlar mavjud

Kapitalizmning rivojlanishi o'suvchichiziqbo'ylabborarekan,
bozorvauning «ko'rinmasqo'li» (A.Smit)
cheksizimkoniyatlarigabo'lganishonchshubhasizdir.

Biroq kapitalistik takrorishlabchi qarishdagiziddiyatlar o'tkirlashib,
yakson qiladigan shakldan amoyon bo'laboshlagan paytdavaziyatsezilarlio'zg
ardi.

Rivojlangan mamlakatlardagibozorlarning ko'pchiligi oligopoliya strukturasi
nikasbetdi, erkinnarxshakllanishitamoyilibuzildi.
Bunday sharoitlardamarkazlashmagansignaltizimidanvozkeshish mantiqant
o'g'rihisoblanadi.

O'zini-

o'zitartibgasoluvchisamaralitizimsifatidakapitalistikxo'jalikhaqidagitezisL.
Valrasmodellandakelibchiqqanumumiyaqti sodiyrivojlanishningneoklassikm
odellarida o'ziningengyorqinifodasinitopdi.

Buerdaxo'jaliktovarbozorlaritizimibilanifodalanganbo'lib,
ularningholatitalabvatakliftenglamlaribilantavsiflanadi.

Butizimdagi jiddiyaloqalarnitartibgasoladigantovarlarining nisbiynarxlarimo
delshartlaribo'yichaxo'jalikningahvolihaqidabarchazaruraxborotlarniqamr
abolgan. Pulsektorinisbiynarxlarnibelgilashdaqatnashmaydi. Uningvazifasi
– puldaifodalanganabsolyutnarxdarajasinianiqlashhisoblanadi.

Shutariqavalrasmodellaridaklassikdixotomiyatamoyillarikeltiriladi.

Narxshakllanishiikkidarajadaamalgaoshiriladivaikkixilasosgaegabo'ladi –
tovarlarmuomalasivapulmuomalasi.

Pulsektoridagiumumiynarxo'zgarishlarigaolibkeluvchio'zgarishlarrealjara
yonlarga – kapitaljamg'arish, investitsiyalash,
ishchikuchiresurslaridinamikasivahokazolargakuchlita'sirko'rsatmaydi.
Pulmustaqilqiymatgaegabo'lmagan «to'r» sifatidako'ribchiqilgan.

Bir-

birigatengmodellarningmuhimjihatiularningdoimiy muvozanatlanganligidir
. UlarningbuxususiyatiValrasqonuniniifodalaydi. Ushbuqonungako'ra,
barchabozorlarda, jumladan,
pulbozoridaortiqchatalabumumiysummasidoimonolgateng,
chunkiayrimbozorlardanisbiynarxlarningma'lumbiryig'indisidaortiqchatov
arlartaklifianiqlansa,
boshqabozorlardaalbattaxuddishuhajmdaortiqchatalabtopiladi. Demak,
tizimumumanolgandadoimomuvozanatdabo'ladi.

ValrasqonuniSeyayniyatiningmurakkablashganmodifikatsiyasiekanligi
nisezishqiyinemas. Biroqasosiyfarqshundaki, Seyqoidalaribarter (ya'ni

«pulsiz» xo'jalik) shartlarigataalluqli,
Valrastizimiesaumumiyroqyondashuvgada'voqiladivako'rsatilgantamoyiln
i «pulsiz» xo'jaliklargahamtarqatadi.

Umumiymuvozanatnazariyachilariningasoslari vaxulosalariga qarshika
pitalistikishlabchiqarishjarayoniavvalboshdanmuvozanatsizbo'ladi.
Narxmexanizmi vujudgakelganmuvozanatsizliklarniyo'qqilishniqismano'zi
gaoladi, qaytaqurishningbutunog'irligiqoidagako'ra, realektorga –
ishlabchiqarishvatovarmuomalasiningzimmasigato'g'rikeladi.

Busotilmagantovarlariningto'planishi, kuch-
quvvatlardanto'liqfoydalanmaslik,
ommaviyishsizlikkabizamonaviybozortizimini grivojlanishigato'siqbo'lay
otgan hodisalardao'zifodasinitopadi.

G'arbmamlakatlaridanarxshakllanishidadixotomiyaniyo'qotishgako'p
harakatqilibko'rilgan.

Keynsbu vaziyatdanchiqibketishnipulgatalabfunksiyasinilikvidlikniafzalko
'rishfunksiyasigaalyantirishdako'rgan,
buerdapulsohasirealishlabchiqarishgafoizstavkalarivakapitalniinvestitsiyal
ashjarayoniorqalita'sirko'rsatadi.

BundaKeynsxo'jalikkon'yunkturasingbeqarorligidankelibchiqib,
uniinnovatsionsiklningbeqarorxarakteribilanbog'lagan, buesa,
o'znavbatida,
uningmodelidafoizme'yoribozordinamikasinioldindanaytishmumkinemasli
gibilanasoslanadi.

Umumiyyiqtisodiyriyojlanishmodellariaosidayotuvchibozorningsamaral
io'zini-
o'zitartibgasolishtamoyiliiqtisodiyneokonservatizmningbarchanazariyalarit
omonidanqurolqilibolingan.
Umonetaristikmaktabqurilishigaasoslanadiganfundamentaltamoyilhisoblan
adi.

8.2. Pulning iqtisodiyotgata'siri portfelli yondashuvlarivayo'nalishlari

Pulmassasiningmilliydaromadgata'sirimasalalaribo'yichamonetaristikqa
rashlargaasosbo'lib*portfelli*modellar xizmatqiladi (Brunner, Meltservab.).

Portfelli aktivlaro'zichigapul,
hukumatobligatsiyalari vanaturalshakldagikapitalni (jumladan,
uzoqmuddatfoydalaniladiganiste'moltovarlari) qamraboladi.
Aktivlarportfeliniqu yidagi chaifodalashmumkin:

$$W=M+B+K, \quad (1)$$

Bu erda: M – pul; B – obligatsiyalar; K – kapital.

Aktivlarning har birturidagi keltiriladigan musbat daromad qisman moliyaviy foiz daromad va qisman aniqlik bo'lmagan xizmatlardan (masalan, pul bilan bog'liq holatda) – ulardan muomalavositasifatida foydalanishdakeltiriladigan xizmatlar) tarkib topadi.

Saqlanayotgan aktivlarning nisbatli aktivlar bo'yicha daromadlilik kengiy uqorime'yorlarini tenilashtiriladigan holatdabo'lganda aktivlar portfelini muvozanatdabo'ladi. Demak, ushbu bo'ylik hajmida aktivlarning nisbatli nisbiy daromadlilik me'yorlari bilan belgilanadi, har bir aktiv turining miqdori esa daromadlilik me'yorlari va umumiy bo'ylik ajmi bog'liq bo'ladi.

Agar aktivlar portfelidagi pul xirasining o'sishi ro'y bersa, bu quyidagi ikki samaraga olib keladi:

1) Bo'ylik xirasini, ya'ni portfel hajmini oshiradi. Aktivlarning nisbiy daromadlilik o'zgarishi siz qolish shartlarida har birmuayy aktivlar – pul, obligatsiyavakapitalgabo'lgantalabdabo'ylik samarasining ta'siri aniqlash mumkin. Odatdabo'ylik samarasimusbat bo'ladi, chunki har bir aktiv turiga talabo'si bboradi.

2) Portfelning nisbiy daromadlilik samarasini oshirish uchun pul xirasining o'sishi ushbu aktiv turlarining nisbatli nisbatni qaytatiklash uchun kapital va obligatsiyalar xirasini oshirish ta'sirini uyg'otadi.

Bu erda pul massasi va milliy daromadning turli aloqamexanizmlarini ujudga keladi:

a) Birinchi aloqamexanizm bo'ylik samarasi (yoki kassa qoldiqlar samarasi, yoki Pigusamarasi) bilan izohlanadi.

Pulning o'sishi rejadagi iste'mol xarajatlarning o'sishiga olib keladi, bu esa, o'z navbatida, milliy daromad gata'sirko'rsatadi.

b) Boshqa birmexanizm pul massasi o'sishining kapitalgabo'lgantalab gata'sir bilan bog'liq.

Kapital xirasini eng yuqori daromadlilik me'yorining pul xirasini o'sishitufayli paydabo'lganyangi,

nisbatan arzon kapital taklif bilan tenglashish darajasigako'tarilmaguncha investitsiyalar o'sishida vometaveradi.,

Keynschilar (Tobin) obligatsiyalarvakapitalniaktivlar — obligatsiyalarbo'yichadaromadlilikumumiyme'yorigaegasubstitutlarsifatid ako'ribchiqadilar. Ularnomonetaraktivlar, masalan, davlatobligatsiyalaritaklifiningo'zgarishikapitaltaklifinarxivaxarajatlargase zilarliboylikvajoylashtirishsamarasiniko'rsatadi, monetaristikqoidalargako'raesa, faqatpulmassasiningo'zgarishidavujudgakeladigansamaralare'tiborgaloyiq hisoblanadi.

MonetaristlarvaTobinversiyasio'rtasidagibufarqlarsiyosatdahammuhi mfarqlarnivujudgakeltiradi. Monetaristlarpul- kreditsiyosatvabyudjetholatininghalqiluvchivositasibo'libpulzaxirasiningn isbiykattaligixizmatqiladidebhisoblaydilar. Tobingako'ramakroiqtisodiyosiatvositalarinifaqatpulzaxiralaribilanchekl ashkerakemas, moliyaviyahvolko'rsatkichibo'libkapitaltaklifinarxixizmatqilishilozim, chunkiungayuqoridako'rsatilganomillarta'siretadi. Bunarxaktsiyalargadaromadfoizme'yoribilanifodalangan. Tobinningasarlaridapulmassasiningo'sishihukumatxarajatlarinidefitsitmoli yalashtirishnatijasidavujudgakelgandako'proqta'sirko'rsatadi.

Portfelnuqtainazaridanyogdashuvbu —

keynschilarvamonetaristlaro'rtasidagifarqniqniqlashningbiryo'li. UshbutahlildaTobinvaFridmanningnuqtainazarlarifodalangan. Garchikeynschilarvamonetaristlarbirxilportfelmodellariniqo'llasalarja, asosiyfarqshundaki, keynschilarasosiyetiborniboshlang'ichsamaragaqaratadilar, monetaristlaresaayakuniysamaraniko'rsatadilar. Keynschilarningfiskalsiyosatbo'yichako'plabtahliliyishlariISegrichizig'ida ro'yberuvchio'zgarishlarniko'rsatadilar, monetaristlaresaasosiyetiborniaktivlarzaxirasininguzoqmuddatlisamarasig aqaratadilar.

Xo'jaliktizimidapulimpulslarini «uzatish» mexanizmihaqidagimasaladoimomonetaristikdoktrinaningzafnuqtasibo'lib kelgan.

Xo'jalikdagiasosiyozaroaloqalarhaqidagitasavvurnianiqifodalovchivapulz axirasio'zgarishiningqaytarzadaromad, bandlikvanarxtebranishlarigaaylanishinitushuntiribberuvchikapitalistikiqtis odiyotningochiqstrukturamodeliuzoqvaqtbo'lmagan. ShusababliFridmanvaShvartso'zlariningtsikllarhaqidagimaqolalaridapulma

ssasiningo'zgarishivaboshqaagregatlimakroiqtisodiyko'rsatkichlar —
YAMM, iste'molxarajatlari,
tovarnarxlarivahokazolarningo'zgarishsur'atio'rtasidagikorrelyatsionbog'li
qlikg'oyasinirivojlantirdilar.

Bundaykorrelyatsiyaningmavjudligimualliflartomonidanpuldaniqtisodiyfa
ollikholatitomonboruvchisababaloqasisifatidatalqinetilgan. Asosiymaqсад

—
xo'jalikkon'yunkturasisikliktebranishlaridapulninghalqiluvchirolo'ynashi
haqidagig'oyaningasoslanganliginiko'rsatishdir.

Albatta,

pulsohasidagijarayonlarinqirozlarningbo'libo'tisho'tkirligigata'sirko'rsatis
hiniradetishqiyin.

Biroqinqirozningborishio'tkirlashuvidanuningasosiysababigachakattamaso
fayotibdi.

Monetaristlariqtisodiytsiklningpaydobo'lishvarivojlanishigadoirmurakkabj
arayonlarnidetallitadqiqetishgamoyilemaslar.

Ulare'tibornihqiqatnianiqlashuchunengqisqayo'lniko'radiganoddiykorrel
yatsionaloqalargaqaratadilar. Masalan, 1929-1933
yillardaiqtisodiyinqirozdavomidapulmassasiningkeskin (uchdanbirqismga)
qisqarishinimonetaristlarinqirozsababchisibo'lganFederalzaxiratizimi
(FZT) xatolaribilanizohlaydilar.

Bundaushbuinqirozbundanoldingidavrdato'planibqolganrealqarama-
qarshiliklarni — sanoatkapitalininghaddanortiqto'planibqolishi,
kredittizimining «shishib» ketishi, fondbirjasidachayqov
«bum»ivahokazolarnikuchbilanhalqilishningshakllaridanbiriniifodalashihs
obgaolinmaydi. Shuningdek,
AQSHdagiinqirozkapitalistikdunyoningbarchamamlakatlariniqamrabolgan
butunjahoniqtisodiyinqirozininguzviybirqismiekanligihamhisobgaolinmag
an.

Realishbilarmonliktsikllarinazariyasigamuvofiqkon'yunkturatebranish
lariishlabchiqarishsohasidaxomashyovaenergiyavositalariningetishmasligi,
mehantmahsuldorligidagio'zgarishlar,
ishlabchiqarishtexnologiyasidagisifato'zgarishlarivahokazolarbilanbog'liq
oldindanaytibbo'lmaydiganqoidabuzarlklartufaylivujudgakeladi.
PulmassasivaYAMMo'rtasidagikovariatsiyagakeladiganbo'lsak,
ulartovarmuomalasivarealishlabchiqarishhajmidagitebranishlartufaylipulga
talabningo'zgarishiasosdapaydobo'ladi.

Asosiyg'oyashundaki, pulmassasidagio'zgarishlarxo'jaliksub'ektlaritasarrufidabo'lganaktivlarpor tfeliumumistrukturasi gavamosravishda, buaktivlarningnisbiydaromadliligigata'sirko'rsatadi. Tahlil «nominal» va «real» (doimiymaqсадda) iqtisodiyko'rsatkichlarnifarqlashdanboshlanadi. Asosiyetiborxo'jalikagentlariningbozornarxlario'zgarishigareaksiyasigaq aratiladi. Narxtebranishlaripulbirliklariningxaridkuchigaemas, balkinominalsonigayo'naltirilgankassaqaoldiqlaritalabigataalluqlibo'ladi. Miqdoriynazariyagamuvoifiqpulemissiyasiavtomatikravishdanarxdarajasini vaungamosravishdapulningrealxaridkuchinio'zgartiradi. Bozormunosabatlarisub'ektlaribungapulnijamg'aroishyokiaksinchamolिया viyaktivlaryokitovarlarinixaridqilishuchunzo'rberibsarflashbilanjavobberad ilar. Bularningbarchasipirovardidajoriynarxlardanominaldaromadhajmidao'zak sinitopadi.

Fridmanneoklassiklarning, xususan, A.Marshallningbozornomutanosisibliklarivujudgakelgandanarxxo'jaliknikor rektirovkaqilishnita'minlovchiasosiyvositabo'libxizmatqiladidegang'oyasi niqabulqilgan. Boshqachaqilibaytganda, talabvataklifo'rtasidanomutanosisiblikvujudgakelgandavaziyatnito'g'irlashy ukiningbarchaog'irligimonetaristikmodelandanarxtizimini zimmisidabo'la di. Keynesmodelidaesarxning «muzlatilganligi» sabablibumexanizmko'ppihatdanblokirovkaqilinganyokiumumano'chiribqo 'yilganbo'ladi, shundayekanbozorbalansinikorrektirovkalashasosannarxdarajasiemas, balkimahsulotchiqarishnio'zgartirishhisobigaamalgaoshiriladi.

Fridmanmodeliquyidagitenglamalardaniborat:

$$\frac{C}{p} = f\left(\frac{y}{p}, r\right) \quad (1) \qquad M^d = p \cdot l\left(\frac{y}{p}, r\right) \quad (4)$$

$$\frac{1}{p} = g(\bar{M}) \quad (2) \qquad M^s = h(r) \quad (5)$$

$$\frac{y}{p} = \frac{C}{p} + \frac{1}{p}y \text{ yoki } \frac{S}{p} = \frac{y-S}{p} = \frac{1}{p} \quad (3) \qquad M^D = M^S \quad (6)$$

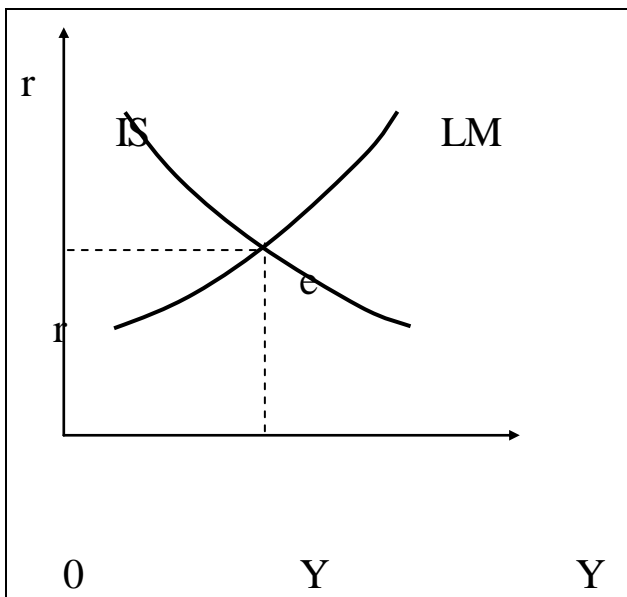
1-3 tenglamalar «real» sektorni (tovarlarbozorini) iste'mol xarajatlari, investitsiyalarvajamg'armalaryordamidatavsiflaydi. 4-6 tenglamalar – pulsektorini: 4 – pulgatalabfunksiyasini, 5– amaldagipulchiqarishni (monetarnazoratbilanbelgilanadiganekzogenkattalik) va 6 – pulbozoridashartlimuvozanatni (pulgatalabvatakli teng.

M.FridmanningushbutenglamalartiziminiXiksningIS-LMstandartmuvozanatlimodeligaaylantirishmumkin (Fridmanxuddishundayqildiham).

Dastlabki uch tenglama (1-3) xo'jalikning tovar sektorida muvozanatni tavsiflovchi IS egri chizig'ini beradi. Bu egri chiziq jamg'armalar va investitsiyalar tengligini ta'minlovchi daromad va foiz me'yorining barcha kombinatsiyalari mujassamlashuvi bilan xizmat qiladi. Keyingi uch tenglama (4-6) pul sektoridagi muvozanatni tavsiflovchi LM egri chizig'ini beradi. U pulga talab va taklif muvozanatini ta'minlovchi daromad va foizning barcha kombinatsiyalarini ifodalaydi. IS va LM egri chiziqlari kesishuvi butun tizimning yashona muvozanat nuqtasi—eni belgilab beradi. (16-chizma.)

16-chizma.

Pulning talab va taklif muvozanati.

Agar IS egri chizig'i LM ni gorizontal alkesimda kesibo'tadigan bo'lsa, pul o'millarining harakatini likvidlituzo qto'xtatib qo'yadi, pul-kreditsiyosatida depressiyavainqiroz oldidakuchsiz bo'lib qoladi. Tizimning ahvoli gata'sirko'rsatish uchundavlatning byudjet vositalari (soliqlarni pasaytirish yoki xarajatlarni oshirish) yordamida to'g'ridan-to'g'ri aralashuv talab qilinadi, bu esa IS egri chizig'ining o'ng gasiljish

i, demak, yakuniy mahsulotning o'sishiga olib keladi. Aksincha, agar IS egri chizig'i LM ni vertikal qismda kesibo'tadigan bo'lsa, model klassik ko'rinishga ega bo'ladi: tovar sektorida talabning o'sishiga foiz me'yorining o'sishiga olib keladi, biroq daromad darajasigata'siretmaydi. Pul o'millari bevositan nominal daromad miqdoriga, ayniqsa,

uning narx komponentiga ta'sir ko'rsatadi.

Miqdoriy pul nazariyasi bilan ifodalangan sababaloqasi vujudga keladi.

Pul impulslarining «uzatish mexanizmi» talqini iqtisodiy nazariyaning asosiy yo'nalishlarida muhim farqlarni aniqlaydi:

1) **an'anaviy miqdoriy nazariya** ortiqchap pul chiqarish ta'sirini tovarlar bozori bilan cheklaydi,

bu erda ortiqchato'lov vositalarining paydobo'lishi bevositaxo'jalik agentlarix arajatlarini oshirish va mos ravishda tovarlarni narxining o'sishi ga olib keladi.

2) **Keyns nazariyasi** asosiy ta'tibor tovarlar bozorida moliyaviy aktivlar bozoriga o'tkazdi. Pul miqdorining o'sishi bu bozorning «narxi»da — foiz stavkalaridan namoyon bo'ladi. Pulning ta'sirdarajasini bir qator shartlarga, birinchi navbatda foiz bo'yicha investitsiya elastikligi ga bog'liq bo'ladi. Samarali ishlab chiqarishning amaliy hajmi o'zgarishida ham, narxo'zgarishida ham namoyon bo'ladi.

3) **Monetarizm doktrinasi** da bu ikki kontseptsiya o'zigaxo'starzdabirlashtirilgan bo'lib, yakuniy xulosamiqdoriy pul nazariyasiga moyil bo'ladi. Pul miqdorining o'zgarishi o'zortidan butun portfel balansini qayta qurish hamda afoizdarajasining vaqt bo'yicha o'zgarishlarini va xarajatlar oqimining keyingi o'zgarishlarini olib keladi.

Pul o'zgarishlarining asosiy samarasini narx sohasidan namoyon bo'ladi, chunki ishlab chiqarish (davlat tomonidan aralashuv bo'lmagan shartlarda) ishlab chiqarish resurslarini mavjud zaxirasi ga mos keluvchi potentsial hajmi ga moyil bo'ladi. Pul o'ldi transaksiya qoldiqlari emas, balki daromad oqimini keltiradigan bo'ylik sifatida ko'rib chiqiladi.

Pul ta'sirining bundan murakkabroq yo'lida ta'sir ko'rgan «pultur tkisi» dan keyingi uzoq muddatlik korrektirovka davridan namoyon bo'ladi va iqtisodiy siyosat ta'siri uchun muhim ahamiyat kasbetadi.

Inflyatsiya darajasini monetaristikadabiyotlarda markaziy o'rinlardan birini egallab,

bundan narx darajasini pul miqdori o'zgarishlarini o'rtasida bog'liqlik asosiy iqtisodiy qonuniyati sifatida ko'rib chiqiladi.

Monetaristik inflatsiya nazariyasi quyidagilarga borib taqaladi:

1. Inflatsiya jarayonini kuchaytirishning eng muhim vaularning fikriga ko'rayo nasabli nominal pul massasi ning mahsulot o'sishiga nisbatan tezroq o'sishida nisbat.

2. Uzoqmuddatli istiqbolda pul to'liq neytral bo'ladi: pul impulslari samarasi (pulning o'sish sur'atini tezlashuvi yoki sekinlashuvi)

faqat umumiy narx darajasida dinamikada aksetativ realo'zgaruvchilar holatiga (ishlab chiqarish, investitsiyalar hajmi, ishchilik darajasi va b.) ta'sir etmaydi. Bundan qisqamuddatlarda (masalan, bittaiqtisodiy sikl doirasida)

pul massasining o'zgarish sur'atiga bandlik va ishlab chiqarish holatiga ma'lum vaqto'tgach, ta'sir ko'rsatish mumkin, biroq busamar uzoq bo'lmaydi:

ishlab chiqarishning real ko'rsatkichlar o'sish boshlang'ich darajaga etadi. SHutariqadozalangan inflyatsiya ulushi yordamida real iqtisodiy o'sishning balandsur'atini doimiy qo'llab-

quvvatlash imkoniyati haqidagi keyns kontseptsiyasiradetiladi.

3. Monetaristik inflyatsiya modelida muhim rol inflyatsion kutilargategishli. Ular o'tgan narx dinamikasidagi xatolarni hisobga olingan holda shakllantiriladi.

Fridman modelida ishchilik bozorida muvozanat muammosi muhim rol o'ynaydi. Ukiritgan «tabiiy» (muvozanatli)

ishchilik darajasitushunchasiturlibozor deformatsiyalari, mehnat resurslariga ehtiyoj haqidama'lumotning yo'qligini hisobga olingan holda ishchilik bozori tarkibiy xususiyatlar bilan qat'iy belgilangan.

Bume'yormutloq o'zgarish bo'lmasdan, ayrim ijtimoiy guruhlarning xulq-atvorivasiyosiy o'nalishga bog'liq bo'ladi.

Fillipsegrichizig'ining monetaristik varianti har qanday inflyatsiya emas, balki antitsiplan magan inflyatsiya muhim degan qoidaga asoslanadi.

Ishsizlikni faqat tezlashgan inflyatsiya yordamida tabiiy darajadan past ushlab turish mumkin. Bundan kelib chiqadiki,

ishsizlikning tabiiy darajasi har qanday inflyatsiyaning doimiy sur'at bilan bog'liq bo'ladi, agarkibusur'at xo'jalik agentlari tomonidan to'liq qo'llab-quvvatlangansa. Tizim nifaqat «pulshoklari»

vabuning asosida yuzag keladigan antitsiplan magan inflyatsiya muvozanatda nchiqarish mumkin.

Bandlik darajasini doimiy yuqoridada rajada ushlab turish uchun inflyatsiya ni uzluksiz rag'batlantirish,

xo'jalik agentlari ko'nikib qolgan bir sur'atdan boshqasiga, yanada yuqori sur'atga o'tish zarur.

Faqat shunday siyosat gina qisqamuddatli samara berishi mumkin.

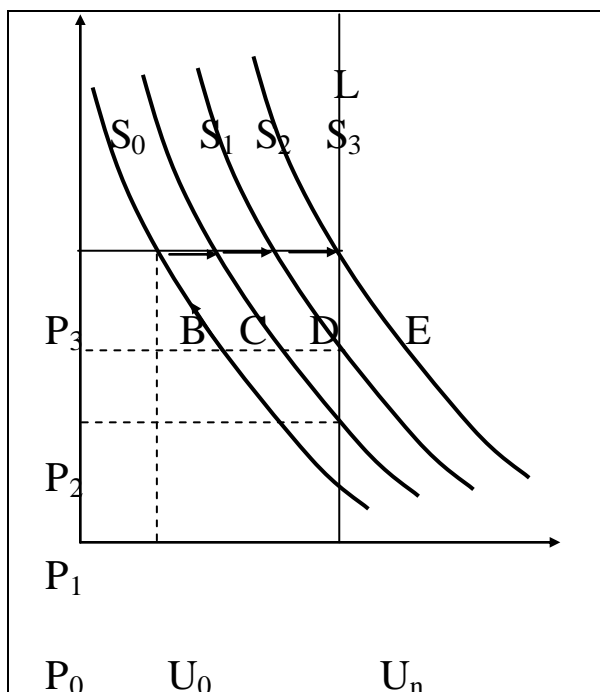
Buni Fillipsegrichizig'ining monetaristik variantining grafi gi yordamida aksettirish mumkin. (17-chizma).

L – uzoqmuddatli Filips muvozanat liegrichizig'ini anglatadi. U tabiiy ishsizlik darajasini anglatuvchi **U** norqalio'tadi. **S₀, S₁, S₂, S₃** egri chiziq laru bu inflyatsiya jarayonining kelajakda kutilayotgan laru gamosk eluvchi qisqamuddatli Filips egri chiziq laru dir. Aytaylik, hukumat ishsizlik me'yorini **U₀** darajasigacha tushirish gaharakat qiladi, bunda inflyatsiya darajasi **P₃** gacha o'sadi. Biroq inflyatsiya sur'atining bundayo'sishini saqlashda kelajakda pulning qadr sizlanishini kutish kuchayadi, inflyatsiya ning iqtisodiy holatigara g'batlantiruvchi tasi'riesapasayadi. Buning asos qisqamuddatli egri chiziqning o'ng tomoniga, **S₁, S₂** holatigara o'zgaradi. Bunda bitta **P₃** inflyatsiya darajasiga eng kichik bandlik darajasi mos keladi. Bu inflyatsiya ushbu darajada **E** nuqtaga erishmaguncha davom etadi. Bunday sharoitlarda iqtisodiyotga yangi rag'batlantiruvchi impuls berish uchun inflyatsiya sur'atini yanada oshirish kerak (**P₄, P₅** gacha va h.k.). Bu ishsizlikni yanapasaytiradi va korrektirovkalarning yangi bosqichiga asos soladi. Demak, Fridman sxemasida pul impulslari qisqamuddatga xo'jalik vaziyatini yaxshilaydi, biroq faqat bo'ljak inflyatsiya bosimining sur'atini kuchaytirish hisobiga.

17-chizma.

Filips egri chizig'ining monetaristik ko'rinishi.

Valyuta kursi va tulov balansi

Bundan oldingitahlilichkimonetar izmga, yoki yopiq iqtisodiyotgataalluqli. 70-yillarning boshida monetaristik ma'krabatlash qiiqtisodiy munosabatlar va iqtisodiyotning tashqi sektorini ichki tashqi sektorlar bilan bog'lab chiqarish mexanizmi bilan aloqasimam molarini tahlil qilishga monetaristik yo'nalishni rivojlantiruvchi yo'nalishvujudga keldi. Shuning uchun qat'lov balansi gamonetar

istikyondashuvvujudgakeldi (G.Djonson. R.Mandell).
Buyondashuvningasosiyg'oyasi —
jahonvalyutabozoridakon'yunkturashakllanishidahalqiluvchirolnipulomilla
rio'ynaydi.

Monetaryondashuvtashqiiqtisodiy muvozanatsizliklarinitahlil qilishningk
eynsusuliga qarshilikqildi. 30-yillarda ommaviybo'lgan
«elastiklikyondashuvi» (elasticity approach)
xo'jalikfaolliginirag'batlantirishusulisifatidadevalvatsiyasamaradorligihaqi
daxulosanitasdiqlashgaboribtaqaladi. Dalillarshunita'kidlaydiki,
valyutakursiningpasayishicheteltovarlarimportinicheklydivaeksportnirag'
batlantiradi, natijadamahalliyishlabchiqarilganmahsulotgaichkitalabortadi.
Foydalanilmayotganquvvatlarvaishsizlik mavjudbo'lganhollardabuishlabch
iqarishningboshlang'ichimpulsdananchayuqorimiqdordao'sishigaolibkelad
i.

Urushtugagandanso'ngKeynsning «asrstagnatsiyasi»
vakapitalistikiqtisodiyotdagiresurslarningsurunkaliortiqchaligihaqidabasho
ratio'zinioqlamadi. 50-
yillardanazariyadabiyotlardabandlikvaishlabchiqarishdarajasiyuqoribo'lga
ndatashqiiqtisodiy muvozanatgaerishishyo'llariniko'ribchiquvchi
«yutibyuborishyondashuvi» (absorption approach) kengtarqaldi.
Busharoitlardavalutyutadevalvatsiyasiishlabchiqarishhajminioshiraolmaydi,
u faqatnarxgata'sirko'rsatib, inlyatsiyaniirag'batlantiradi,
shuninguchuntashqisavdotalansini yaxshilashvositasifatidadevalvatsiyani
ortiqchatalabnikesishvanarxningo'sishinito'xtatishuchunmamlakatichidakr
edit-moliyacheklovlarivadeflyatsiyasiyosatibilanuyg'unlashtirishlozim.
Keynsyondashuvikapitalistikbozornidavlattomonidantartibgasolishimkoniy
atigaishonchgaasoslanadi.

To'lovbalansigamonetaryondashuvo'ziningboshlang'ichnuqtasisifatida
«yutibyuborishyondashuvi»gakiritilganto'lovbalansiniuningyakuniysaldosi
gakeltirishtamoyilidanfoydalanadi.
Biroqagarkeynsmetodologiyasibalansstrukturasi,
uningtarkibiyqismlarivabalansningalohidabo'limlaribo'yichasaldoniketma-
ketlikdao'rganishgaasoslanganbo'lsa,
monetaristlarnitashqito'lovlarvahisob-kitoblarstrukturasiqiziqitirmaydi.
Ularao'siye'tibornifaqatbirnarsaga — balansningyakuniymoddasi,
aynanrasmiyoltin-valyutazaxiralaringo'zgarishigaqaratadi.

To'lovbalansiningmonetarmodellaridapulmassasitahlilijihatdanikkitark
ibiyqismgaajratiladi:

a) **ichki**–

bankkreditjarayonidavujudgakeladiganvapulbazasiningichkitarkibiyqismi-naqdpulvamarказiybankdagizaxiradepozitlarigatayanadigandepozitemissiyasi;

b) **tashqi** – mamlakatningmarkazlashganoltinvalyutazaxiralario'zgarishibilanbog'liqemissiya.

Agarpulmassasini– M^S , ichkidepozitemissiyasini – D va valyutazaxiralari bilanta'minlanganemissiyani – R belgilasak, unda:
 $M^S = D + R$, yoki $R = M^S - D$ (1)

Ko'rsatilgannisbatnio'sishsur'atidaaksettirishmumkin:

$$\frac{dR}{dt} = \frac{dM^S}{dt} - \frac{dD}{dt} \quad (2)$$

dR/dt

pulzaxirasiningo'zgarishsur'ativaichkikreditemissiyasipur'atior'tasidagifarqqatengbo'lganto'lovbalansiningsaldosiekanligisabablimonetaristlarningfikrichato'lovbalansipulbilanbog'liqholatniifodalashiyaqqolko'zgatashlanibqoladi.

Monetaristlarningto'lovbalasihaqidagimarkaziytezisi pulmuomalasijarayonlariningtashqiiqtisodiyoperatsiyalaryakuniysaldosibil analoqasihaqidagiqoidadir. Pozitsiyaningmohiyatishundaki, pulbozoridanto'lovbalansigaboradiganimpulslarasosiysifatidako'ribchiqiladi.

Ochiqiqtisodiyotdapulbozorimuvozanatiningta'minlaydiganmexanizmyangijihatlargaeqabola'di.

Monetaristikadabiyotlarda «kichik» va «katta» mamlakatmodellarifoydalaniladi.

Valyutakursleriqa'iybelgilabqo'yilganhollardakichikmamlakatiqtisodiyumustaqilliginiyo'qotadi. Unao'ziningpulmassasini, nanarxni vanafostavkalarininazoratqilaolmayqoladi. Agar (1) tenglamagamurojaatqilib, M^S pulgatalabni M^d pul taklifiga almashtirsak – muvozanatsharoitlaridabuko'rsatkichlarteng, unda:

$$R = M^d - D \quad (3)$$

Bu erdamamlakat oltin-
 valyutazaxiralari summasi bilan pul gatalab va ichki kredit emissiyasi
 (pultaklifi)
 mos kelmaslik darajasini o'rtasidagi sotsial funktsional bog'liqlikni aks ettirilgan.
 Agar, aytaylik,
 pul massasining ichki tarkibiy qismi bilan pulni qondirish uchun etarlib olinmasayo
 ki aksincha undan kattaroq bo'lsa,
 pul sohasini muvozanatga keltiradigan vashu bilan bir paytda to'lov balansini to'
 g'irlaydigan tashqi analizni qo'llash zarur. Xususan,
 ichki ay lanmadapuletish magan holatlarda mamlakat rezidentlari tashqi bozord
 ato varvaqim matliqog'ozlarni sotishni kengaytiradilar.
 To'lov balansini yaxshilab, mamlakatning valyutazaxiralari o'sadi.
 Mosravishdagi pul massasining tashqi tarkibiy qismini vabuton pul massasi o'sadi.
 Pul bozorida disproporsiyani yo'qqilish bilan bir paytda to'lov balansini ham
 muvozanatga keltiradi. Teskari vaziyatda,
 agar ichki kredit emissiyasi kassa qoldiqlari gatalabdan ortiq bo'lsa,
 rezidentlari buning ato varvaqim matliqog'ozlarni xorijdan xarid qilish bilan javob
 beradilar. To'lov balansini yaxshilab, valyutazaxiralari qisqaradi.
 Natijada pul massasi tashqi komponent hisobiga qisqaradi va to'lov balansini
 englashtirish gaxizmat qiladi.

Bunday mexanizmi shuning muhim sharti qat'iy belgilangan kurslari tizimining
 mavjudligi bo'lib,
 bunda tashqi sohadagi disproporsiyalarni to'g'irlash valyutakursining o'zgarishi
 hisobiga emas,
 balki valyutazaxiralari birmamlakatdan boshqasiga o'tkazish hisobiga ro'y beradi.

Bunday vaziyatning oqibatlaridan biri pul muomalasi ustidan nazoratni yo'qotish
 va mamlakatning narx o'sishi sur'atini cheklamoq bo'ladi.
 Pul hukumatlari harakat erkinligiga ega bo'lishi uchun model shartlariga ko'ray
 oki «kichik mamlakat» shartlaridan voz kechish,
 yoki o'zgaruvchan kurslari tizimiga o'tish zarur.

Dunyo ishlab chiqarishining katta qismini to'g'ri keluvchi zaxira valyutasiga
 ega «yirik mamlakat»
 modelidagi iqtisodiyot jahon kon'yunkturasiga prizlaridan himoyalangan bo'ladi

Brettonvud bitimlarini bekor qilgunga qadar AQSH bunday mamlakatroligada
 vogarlik qilish imkoniyedi.

AQSH dollari kapitalistik dunyo mamlakatlari uchun zaxira valyutasini funktsiya

sinibajarishimuhimahamiyatkasbetadi.

ShutufayliAQSHko'pyillardavomidao'zoltinzaxirasinito'liqtugatmasdan, cheteloldidaqarzlarnito'plab, to'lovbalansidefitsitiniqoplabbkeldi. FZTpulmassasinitartibgasolishqobiliyatini saqlaydivamosravishdaichkimon etarizm qonunlari amalga kiradi.

Hamkormamlakatlarning harakatlari erkinligi esato'liqto'xtabqoladi.

O'zvalyutasining dollarganisbatankursini qo'llab-quvvatlashga majbur bo'lgan holda ular AQSH ortidan ergashib, uning ichki emissiyasi dagi barcha tebranishlarga javob qaytarganlar.

Butun jahon inflyatsiyasi nazariyasi «xalqaromonetarizm» yo'nalishi hisoblanadi. Ayniqsa, unga globalchilarkatta e'tibor qaratadilar, ular pul muvozanatini dunyo tizimida ko'rib chiqadilar.

Jahon inflyatsiyasining pul tabiatiga qidagig'oyalar R.Mandell, A.Laffer, A. Svobodaning ishlarini o'z ichiga oladi. Bular dan keyingi jahon inflyatsiya nazariyasining quyidagi asosiy qoidalarini ifodaladi:

1) dunyo narx darajasi dunyo pul zaxiralari belgilab beradi.

2) dunyo pul zaxiralari ning mamlakatlari o'rtasida taqsimlanish mamlakatlari ning «samarali hajmi» ga bog'liq bo'ladi (kyifoda sibilan belgilanadi, bu erday – mamlakat YAMM darajasi, k – daromadlaraylanmasi j pul muomalasitezligi gateskari ko'rsatkich).

3) pul zaxirasining o'sishi dunyo narx darajasi ga ko'rsatu vchita'sir pullarining milli ykelibchiqishi ga bog'liq emas.

Model milli y pullarini yagona dunyo «pul» iga summalashtamoy illariva «umumi narx qonuni» asoslanu vchidunyo narxlarining mukammal elastikligiga asoslanadi.

Uturlimamlakatlari narx darajasi dinamikasi da bir xillikni namoyish etishiko'zdatutilgan.

Jahon bozorlari yuqori integratsiya langanekanligi sababli yaqin substitutlar bo'lgan barcha tovarlar va aktivlar bozorlarida bittanarx ustunlik qilish ilozim.

Biroq bunday bir-biri ni almashtirish faqat ayrimo'xshash xomashyotovarlar bozorlarida kuzatiladi. Uboshqabozorlarda, ayniqsa, yuqori texnologiya litovarlar, moliyaviy aktivlar va qimmatli qog'ozlar bozorida kuzatilmaydi.

«Xalqaromonetarizm» ning asosiy zaifligi ayrim qoida va asoslarning omonatligida emas,

balki pul tashqi iqtisodiy o'zgarishlari ni belgilab beruvchi ommildegana sosisyetezisdadir. To'lov balansitaqchilligi yoki musbatsaldosibu –

pulbozorinot g'irlashbosqichiemas, balkiturlimamlakatlariqtisodiymunosabatlaridatsiklikyokistrukturamuvoza natsizligiko'rsatkichi hisoblanadi.

8.3. Pulqoidasivapul-kreditsiyosati

Keynschilarvamonetaristlarotrtasidagiasosiyfarqshundaki, ulardavlatning xojalikhayotidagirolinitorlichakoradilar. Keynschilariqtisodiyotraqobatlikuchlarstixiyaliharakatibilanbartarafqilinis himumkinbo'lganstagnatsiyagasurunkalitendentsiyagaegaligidankelibchiqa dilar.

SHuninguchuniqtisodiyosishnirag'batlantirishuchunfaolhukumatsiyosatitablabqilinadi.

Monetaristlarzamonaviydavlatozzimmasigaolayotganiqtisodiyvaji timoiyfunksiyalargakeskinsalbiymunosabatbildiradilar.

Ularuchunbuiqtisodiybearorlikningasosiy sababidir. Ularayniqsa, daromadnitenglashtirishvaji timoiyguruhlarotrtasidagikattafarqniyo'qotishg aintiluvchi «umumfarovonlikdavlati» (welfare state) g'oyasiniqabulqilaolmaydilar. Monetaristlar «kollektivizm» tendentsiyasiniradetib, raqobatli, monopoliyagachakapitalizmyutuqlariningifodasisifatida «bozorvositasidaindividuumlarningkoninglikkooperatsiyasi»niunga qarshiqo'yadilar. Fridmanningta'kidlashicha, aynanshundaytizimjamiyatningharbira'zosiga «shaxsiyerkinlik»nikafolatlaydi.

Monetaristlarvakeynschilartrtasidadavlatning xojalikhayotidagirolimasalasibo'yichafikrlarqaramaqarshiligi yakuniyhisobdahukumatorganlaritomonidankon'yunkturaga pul-kreditsiyosativafiskalsiyosatgata'siretishuchunfoydalaniladiganmakroiqtisodiynazoratningikkiasosiyvositasinibir-biriga qarshiqo'yishdanamoyonbo'ladi.

Markaziybankningpulmassasihajmigata'siribilanbog'liqbirinchisiyosatturi monetaristlartomonidanengsamaralivatovar-pulmunosabatartizimigaorganikkiradigansiyosatsifatidabaholanadi. Soliqstavkalarinio'zgartirishvadavlatqarzlariniboshqarishbilanifodalanuvchi ikkinchisiyosatesaulartomonidanhukumatapparatingo'zboshimchaligib ilanbog'lanadiva

xo'jalikrivojlanishi uchun samaradorligi past sifatida baholanadi.

Xo'jalik mexanizmining aniq sozlash mumkin emasligini Fridman monetar vafiskaltadbirlarsamarasining namoyon bo'lishida uzoq vaqt davranuvchan vaqt farqining mavjudligi bilan asoslaydi.

Hukumatning

xo'jalik sohasidagi noqulay holatlarga (ifnlyatsiya, pasayish, ishsizlik) doimiy qarshilik ko'rsatish gaharakatlari xo'jaliklarning o'zini o'ziga korrektairovka lashini qiyinlashtirib, ularga yolg'onsignallar beradi xolos. SHuning uchun rivojlanish barqarorligini ta'minlashning eng yaxshi yo'li – joriy kon'yunkturaga bog'liq bo'lmagan «ko'rquida»dir.

Biroq fiskal o'millarda kreditatsiyasida eng muhim rol ni monetaristlar ilgari surgan davlat xarajatlari ni moliyalashtirish jarayonida xususiy investitsiyalarni siqib chiqarish samarasini o'ynaydi.

Siqib chiqarish samarasini qanday amal qiladi?

Soliq stavkalarini oshirish davosita

xaridkuchini aholidan olib qo'yish ro'y beradi.

Agar buma mablag'lar qo'shimcha pul chiqarish yo'libilanjoylashtirilmasa, umumiy talab qisqaradi.

Defitsitni qoplash uchun zayomlarni joylashtirish gake ladi gan bo'lsak, pul bozorida suda fondlari cheklangan sharoitlarda bu foiz me'yoringa keskin o'sishiga olib keladi, bu esa yana xo'jalik faolligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Avval foizning o'sishi

xususiy kompaniyalarni tashqi manbalardan moliyalashtirishni qiyinlashtiradi

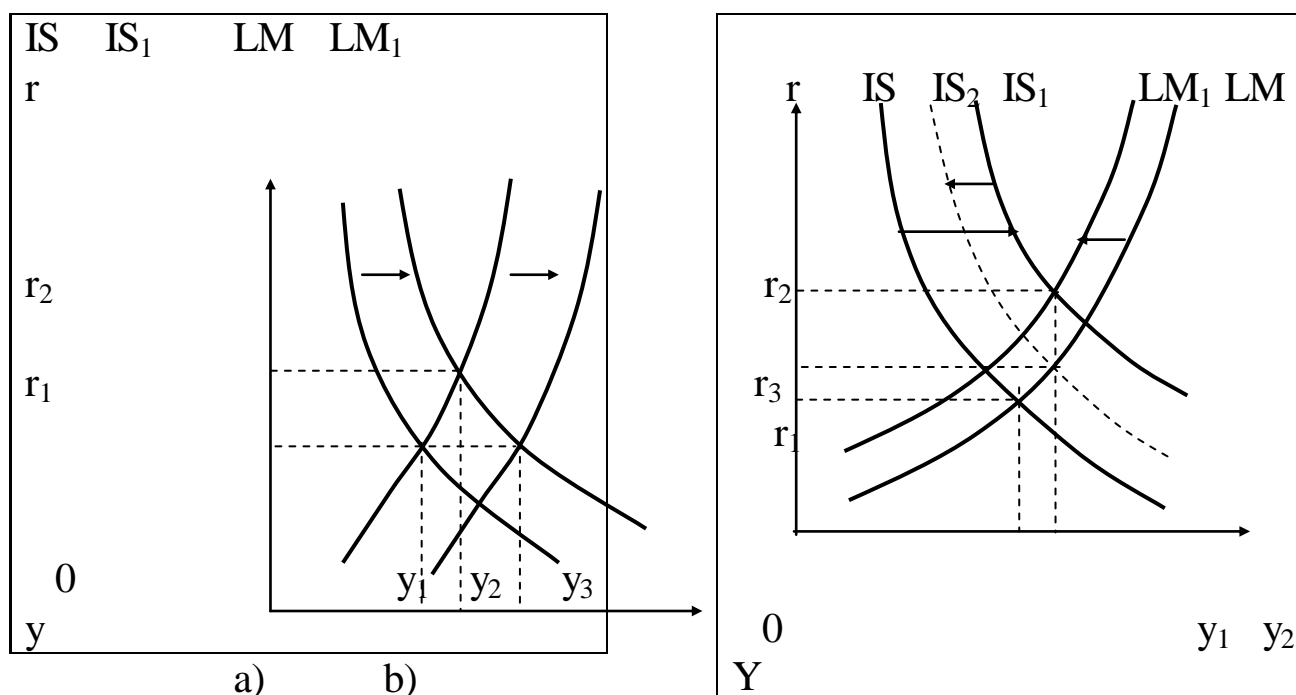
, chunki qiimmatli qog'ozlarning kurs qiymati foiz stavkalarining balandligiga teskarini batar dao'zgaradi. Boshqa salbiy holatlar ham mavjud gake ladi, masalan,

mablag'larning davlat obligatsiyalarini bozoriga kuchli oqimi iste'mol xarajatlari ning qisqarishiga olib kelishini muqarrar.

Faqat markaziy bank tomonidan kuchaytirilgan pul emissiyasiga kapital bozoriga davlat moliyalashtirish ta'sirini neytrallashtirish va foiz darajasini pasaytirish imkin. Bundan kelib chiqadiki, «sof» fiskal siyosatning o'zineytral. Uyaratuvchi kki qarama-qarshi samara bir-birini so'ndirish imkin.

Siqib chiqarish samarasini **IS-**

LM egrichiziqlari yordamida aksettirish imkin.

ISegrichizig'ining holatitovarlar bozorida, **LM**egrichizig'iesapulbozorida muvozanat shartlarini aksettiradi. Davlat xarajatlari ning o'sishi (17-rasm. a) **IS**egrichizig'ini o'ng tomonga, **IS₁** holatiga olib keladi, bu YAMM ning gorizontalo'qda o'sishiga mos keladi. **LM**egrichizig'ikeskin (lekin vertikal emas) o'sishidab umumiy daromadning kichik (y_1 dan y_2 ga) o'sishidapulbozorida foizning keskin (r_1 dan r_2 ga) o'sishiga olib keladi. Bunday o'sish foiz stavkasining o'sishisababli xususiy investitsiyalarni «siqibchiqarish» ni aksettiradi.

Agar bunda markaziy bank pul massasini oshirsa, grafikdagi **LM**egrichizig'io'ngga **LM₁** tomon ko'chadi, foiz me'yori r_1 gacha pasayadi, daromad y_3 gacha o'sadi. Diagrammasi qibchiqarish samarasitufaylibyudjetmultiplikatorihajmidagijiddiy cheklovlarni aksettiradi.

Siqibchiqarish samarasining ikkinchi potentsial kanali fiskalsiyosatning kassa qoldiqlariga talabgata'sirib bilan bog'liq.

Byudjet o'zgarishlarinatisida **LM**egrichizig'i (markaziy bankning to'g'irlash harakatlari bilan bog'liq) chapga o'zgaradi - **LM₁** (17-rasm. b)).

Foiz me'yori r_1 dan r_2 gacha, so'ng r_3 gacha, daromad esa kichik o'sadi - y_2 . Agar **LM**egrichizig'i vertikal bo'lsa, buegrichiziqning fiskalsiyosat bilan yoki iste'mol xarajatlari va investitsion faollikning ekzogen o'zgarishlar bilan bog'liq o'zgarishi udaromadni o'zgartiradi.

Davlatchora-tadbirlarisamarasi bozorning stixiyali kuchlarita'siri bilan neytrallanadi.

Davlat-monopolistik kapitalizm amaliyoti ishlabchiqqan makroiqtisodiy nazorat usullarivashakllari keng doirasi dan monetaristlar pul-kreditsiyosatini ajratib ko'rsatadilar.

Keynschilariqtisodiy siyosatda avvaloman evrqilish san'atini, davlat nazorati organlarining xo'jalik rivojlanish bo'lajaktendentsiyalarini oldindanto'g'ri aytib berish qobiliyatini ko'radilar.

Davlat siyosatining asosiy maqsadimehnat resurslaribandlik darajasining yuqoribo'lishiga erishish va ishlabchiqarishning maksimal sur'atini ta'minlashdani borat. Monetaristlar uchun birlamchi vazifa – narxbarqarorligini, pul birligi barqarorligini ta'minlash hisoblanadi.

Ishchi kuchibozoridagi holatvachiqarilayotgan mahsulot hajmiularning model laridasutrkuturao millari harakatibilan belgilanadi va ularni iqtisodiy siyosatch ora-tadbirlaribilano'zgartirib bo'lmaydi. SHusablabliular «aktivizm» vahaqanday kuchbilan kon'yunkturaning davriy tebranishlarini bartaraf qilish gaintilishga qarshichiqadilar.

Bu umumiy qoidalar danturlitartibgasoluvchichora-tadbirlarsxemalarikelibchiqadi. Keynsning sxemalarida «**oraliqnishon**» (maqsad – intermediat target) bo'lib kapitalni investitsiyalash jarayonidakattaro lo'ynaydigan foizme'yorixi zmatqiladi. Monetaristlar esapul-kreditsiyosatining asosiy maqsadipul massasidebhisoblaydilar, bu ularning sxemalaridaiqtisodiy faollik holatining kalitihisoblanadi.

Monetaristlar evolyutsiyajarayonidaiqtisodiy tartibgasolishning Kenysva zifalarini hal qilish gamoslashtirilgan an'naviypul-kredit va bank institutlarini tudanqayta qurish taklifibilanchiqadilar. Xususan, ular markaziy bankning diskretsiyasiyosatiga qarshichiqib, iqtisodiy siyosatda avtomatizmvapulqoidasini qo'llashning asoslanganligitara fdoribo'ladilar. M. Fridman, masalan, pulningo'sish sur'atini tanlashdayakuni mahsulot narxininguzoq muddatlibrq arordarajasigayo'naltirish zarurdehisoblaydi.

Uyilgapul massasining yiliga o'rtacha 4% mexaniko'sish qoidasini kiritishni taklifqildi. Buraqam 3% lik real mahsulot o'sishi va 1% lik pul muomalasitezligininguzoq muddatlipasayishidantarkibtopadi. Bunda qoidaga qat'iy xarakter berilishilozim:

ukon'yunkturatedranishlarinihisobgaolmasligivao'sishilgaritanlabolingansur'atgamuvofiqoyma-oymuntazamro'yberishikerak.

O'tganasrning 70-yillario'rtalaridapulqoidasibirozo'zgarganko'rinishdavargetlanganpulmas sasinomiostidaqatormamlakatlardaqo'llanaboshladi.

Bankzaxiralari vanaqdpulningo'sishorientirlarinikiritishhaqidailkboraBund esbank (Germaniya) e'lonqildi, 80-yillar boshigakelibesabusiyosatniboshqako'plabmamlakatlarqurolqiliboldilar.

ShveytsariyaMI yo'lqo'yish mumkin bo'lgan puagregatio'sishiko'rsatkichini vvelapokazateld opustimogorostadenejnogoagregata, Italiya – yangikreditarumumiysummasinikiritdi. 1975

yiliMI targetlash yo'liga Kanadamo'tdi; uning ortidan Buyuk Britaniya (1976y.) va Frantsiya (1977y.) hamkeldi, ular pul massasining turlitorvakengko'rsatkichlari uchun «nishon» o'rnatdilar. Targetlash siyosatigashuningdek, Niderlandiya, Ispaniya va boshqa ayrim mamlakatlar ham qo'shildi.

1978 yildan boshlab to'liq bandlik vamuvozanatlio'sish haqidagi qonunga (Xemfri-Xoukins qonuni)

muvofiq AQSH FZT tijorat banklarining zaxira qoldiqlari bilan operatsiyalar bo'yicha foiz stavkasivapulagregatlari uchun yaqin 12 oy gamaqsadli orientirlar «ayri» sinisistematik ravishda chopetaboshladi.

SHubilan bir paytda hukumat tepasigakelgan R.Reyganma'muriyatibiznes gas oliqlarni kamaytirish, Ruzveltning «yangikurs» vaqtlaridavridata'sisqilingan eng muhim ijtimoiy dasturlarni to'xtatish siyosatini o'tkazaboshladi. 1979

yilning oxirida Angliya da hukumat tepasiga M.Tetcher boshchiligidagi konser vatorlarning kelishi ham iqtisodiy strategiyadagi keskin o'zgarish bilan, xususan, birinchi o'ringatov narxlarida rajasinibarqarorlashtirish vazifasini chiqarish bilan namoyon bo'ldi.

Tahlilning ko'rsatishicha, mamlakatlardan hech qaysi biri Fridmanning pul qoidasini so'z holatda qo'llanmagan. Manevr qilish erkinligini saqlab qolarekan, iqtisodiy hukumatlar amal datargetlashni diskretsiyatamo'yilibilan uyug'unlashtirgan. «Siqib chiqarish» siyosati inflyatsiyabosimini pasayishi ga olibkeldi. Bu ayniqsa, Germaniya va Angliya gataalluqli. Biroq busiyosatning foiz stavkalariningo'sishi,

ishlabchiqarishningrivojlanishsur'atipasayishi,
ishsizlikningo'sishikabisalbiyoqibatlarihamaniqlandi.

Monetaristikeksperimentyillarida (1979-1982y.)
AKSHdarealmahsulotyot'qotish 450 mlrd. dollargatengbo'ldi,
buamerikaiqtisodiyotio'ziningpotensialimkoniyatlaridanpastishlaganligini
anglatadi.

Markaziybankningpulniqat'iytargetlashsiyosatidanche kinishimonetaris
tikta'limotningfiaskosi,

uningmuhimtavsiyalarixatoliklarisifatidaqabulqilindi.

Biroqmonetaristlarningo'zlaribuniumumanboshqachatalqinqildilar:
monetaristiksiyosatdanhechqandayche kinishbo'lmaganvaFZTbunihayoliga
hamkeltirmagandebhisoblaydiM.Fridman.

Uchyildavomidamonetaristikstrategiyaningasosiytalabi
pulningbarqaroro'sishita'minlanmadi.

AKSHMBrahbariyatiopozitsiyasishubilanbog'lanadiki,
byurokratiyaapparatio'zimtiyozlarinivapulqoidasiniavtomatikbajarishdayo'
qotishimumkinbo'lganahamiyatini saqlabqolishgaintildi.

Muvaffaqiyatgaerishmagantargetlashamalivotimonetarizmga oqimsifat
idaputuretkazdivauningmag'lubiyatihaqidagap-so'z tarqaldi. Pulmassasi
«endogen» xarakteriningkensdankeyinginazariyasigaqiziqiytiklandi.
Pulmassasinominaldaromadningfunksiyasisifatidako'ribchiqiladi,
buningaksiemas.

Endogenpulmassasinazariyasi miqdori ynazariyabilanuchjihatdanfarqlanadi:

- 1) kapitalistikiqtisodiyotto'liqbandliknisaqlaganholdauzoqmuddatlimuvoz
anatgatabiiytendentsiyagaegadegantasa vvurdanvozkechish;
- 2) daromadaylanmasidapulmuomalasitezligibarqarorvafoizme'yorigabog'l
iqemasdegandalildanvozkechish;
- 3) miqdoriynazariyatomonidane'lonqilinganpuldannominaldaromadgavau
mumiynarxdarajasigaboruvchisababbog'liqligidanvozkechish.

Biroqmonetaristikmaktab «qurolniqo'ldanqo'yish»niistamadi.
Ko'pyillardavomidaupultiziminitubdansog'lomlashtirish,
davlatniemissiyamexanizmigaerkindostupimkoniyatidanmahrumqiluvchiis
lohotlaro'tkazishtakliflaribilanchiqmoqda. Monetaristlar «sog'lom»
pultizimifaoliyatko'rsatishiningbazisqoidalarikelishibolinganyangi
«pulkonstitutsiyasi» qabulqilishnitalabqiladilar.

Islolotlardanasosiymaqsad

hukumatbyurokratiyasinipulmuomalasiustidanhokimlikqilishdanmazrumet
ishdir. Davlat-

monopolistik tartibga solish miqyosini ulkan hajmda kengaytirish sharoitlarida
bun mavzu o' tadolzarbbo' lib, monetaristlarning uzoq yillar
«cho' kib ketmasligi»
vao' zigakeng jamiotchilike' tiborini jalb qilish gaimkon beradi.

Monetaristik maktabning istiqbollari haqida gapirganda bu oqim vakillarini
ing pul dinamikasi jarayonlarini, pul gatalabning shakllanish qonuniyatlari,
pulning ay lanishezligi, pul omillarining xo' jalik sub' ektlarixulq-
atvoriga' sirivahokazolarni tadqiqetishga qo' shgan hissasi nie' tiborga olmasli
kmumkin emas. Demak, monetaristika' limotsiz pul vakredit, pul muomalasi,
inflyatsiya,
pul bashorati usullari kabimakroiqtisodiy muammolarni hal qilish qiyin.

Xulosalar

1. Klassik yondashuv kapitalizm qo' ridabarcha resurslardan to' liq foydalanishda
a
xo' jalik ni muvozanat holatiga keltiruvchi kuchli yotadi degan tushuncha mavjud.
d. Keyns modelies kapitalistik xo' jalikning uzoq muddat o' zini-
o' zitartibga solish chikim mexanizmlarining harakatsizligi va iqtisodiy stagnatsiya
aholatida isxodit bo' lishim koniyatlaridankelibchiqadi.
2. Pul massasining milliy daromad gata' sirimasalalaribo' yichamonetaristik qar
ashlarga asos bo' lib portfelli model laryoki «aktivlarni afzal ko' rish»
kontseptsiyasi xizmat qiladi. Portfelli aktivlar pullar,
hukmat obligatsiyalarivakapitalni qamraboladi.
Har bir aktivlarturidaromad keltiradi.
3. Monetaristlar pul massasining o' zgarishivaboshqa agregat makroiqtisodiy
ko' rsatkichlar – YAMM, iste' mol xarajatlari,
tovarnarxlarivahokazolarning o' zgarish sur' atio' rtasidagikorrelyatsion bog' li
qliknikuzatadilar.
Bunday korrelyatsiyaning mavjudligi mualliflartomonidan puldaniqtisodiy fa
ollik holatitomon boruvchi sababaloqasisifatidatalqin etilgan.
Pul impulslarining uzatish mexanizmlariga quyidagilarkiradi: narx tizimi,
inflyatsiya, ishsizlik, valyuta kursivato' lovbalansi.
4. Monetaristlar va keynschilar o' rtasidavlatning
xo' jalik hayotidagi rolimasalasi bo' yichafikrlar qarama-
qarshiligi yakuniy hisobdahukumat organlaritomonidankon' yunkturaga –
pul-
kreditsiyosati va fiskalsiyosat gata' siritish uchun foydalaniladigan makroiqtis

odiy nazoratning ikki asosiy vositasini bir-biriga qarshi qo'yishdan amoyon bo'ladi.

Markaziy bankning pul massasi hajmiga ta'sir bilan bog'liq birinchi siyosat turi monetaristlartomonidan eng samarali va tovar-pul munosabataritizimiga o'rganik kiradi gansi yosatsifati da baholanadi.

5. Soliq stavkalarini o'zgartirish va davlat qarzlarini boshqarish bilan ifodalangan va chiikinchisi yosatesaulartomonidan hukumat apparatining o'z boshimchaligi bilan bog'lanadi va

xo'jalik rivojlanishi uchun samaradorligi past sifatida baholanadi.

Shu sababli iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish uchun hukumatning faol siyosati talab qilinadi.

Busiyosatsoliq stavkalarini o'zgartirish va davlat qarzlarini boshqarishdan iborat.

Asosiy tayan ch tushunchalar

Pulni «siqib chiqarish» samarasi, «ko'rinmas qo'l» (A.Smit), L. Valras modeli, klassik dixotomiyatamoyillari, Seyayniyati, portfelli aktivlar, monetaristik doktrina, Federal zahiratizimi (FZT), an'anaviy miqdoriy nazariya, Fillipsegrichizig'i.

Nazorat uchun savollar

1. Monetaristlar makroiqtisodiy siyosatning qanday turini himoya qildilar?
2. Valras modelining *klassik dixotomiyatamoyillari* ni tushuntirib bering.
3. Valras qonuniva Seyayniyati o'rtasida qanday farq bor?
- 4.

Portfelli aktivlar o'z ichiga animalarni qamrab oladiva Aktivlar portfeliniganday ifodalash mumkin?

5. Aktivlar portfeli da pul zaxirasining o'sishi ro'y bersa, bu qanday samaraga olib keladi?

6. Qanday masalado imomonetaristik doktrinaning zaif nuqtasibo'lib kelgan?

7. Fillipsegrichizig'ining monetaristik variantini tushuntirib bering.

8.

To'lov balansining monetar modelarida pul massasi tahtilijihatdan qanday tarqibiy qismlarga ajratiladi?

9. Siqibchiqarishsamarasiningpotentsialkanallariniaytibbering.
10. Siqibchiqarishsamarasiqandayamalqiladi?

9-BOB. O‘ZBEKISTONNING BOZOR IQTISODIYOTIGA O‘TISH DAVRIDA MILLIY VALYUTA SO‘MNI BARQARORLASHTIRISH YO‘LLARI

9.1. Pul-kredit islohotlari, ularning maqsadi, vazifalari va usullari

Makroiqtisodiy siyosatning zarur yoʻnalishlaridan biri pul (monetar) siyosati hisoblanadi. U oʻzida pul-kredit tizimi faoliyatini reglamentatsiyasi boʻyicha davlat chora-tadbirlari yigʻindisini, pul muomalasi va kredit holatiga taʼsirini, ssuda kapitallari bozorini naqd boʻlmagan hisoblar tartibi va boshqalarni xoʻjalik konʻyunkturasini boshqarish va qator umumiy maqsadlar – pul birligini mustahkamlash, narxni barqarorlashtirish, iqtisodiyotni tuzilmali qayta qurish, iqtisodiy oʻsish surʼatlarni barqarorlashtirish va boshqa maqsadlarda mujassamlashtiradi.

-Pul islohotlari – davlat tomonidan pul tizimini mustahkamlash va tartibga solish maqsadlariga ega boʻlgan pul muomalasi doirasida oʻzgarishlarning amalga oshirilishidir.

Pul islohotlari soʻzi keng maʼnoda bir pul birligidan ikkinchisiga oʻtishni, tor maʼnoda esa pul tizimini qisman oʻzgarishini anglatadi. Pul islohotlari siyosiy tizim, mamlakat iqtisodiyotining holati, tarixiy sharoitlar va boshqalarga bogʻliq holda turli usullar yordamida amalga oshiriladi. Ular emission qonunchilik oʻzgarishi yoʻli orqali barcha yoki qisman qadrsizlangan pul koʻrsatkichlarini muomaladan chiqarish va ularning oʻrniga yangi pullarni chiqarish, pulning oltin qiymati yoki uning valuta kursining oʻzgarishi, pul tizimini qayta qurish bilan yonma-yon kechadi.

Pul muomalasi tarixida pul islohotining quyidagi koʻrinishlari mashhur:

1) bir pul tizimidan ikkinchisiga yoki bir pul tovaridan ikkinchisiga oʻtish;

2) toʻla qiymatga ega boʻlmagan va qadrsizlangan tangalarni qiymatga toʻla egalariga yoki maydalab boʻlmaydigan belgilarni maydalab boʻladiganiga almashtirish;

3) pul emissiyasi tizimida oʻzgarishlar yasash;

4) valutani barqarorlashtirish va pul muomalasini tartibga solish boʻyicha tadbirlar koʻrish;

5) davlat qayta qurishi bilan bogʻliq holda yangi pul tizimini joriy qilish.

Pul islohotlarining ***birinchi koʻrinishiga*** misol qilib bir metaldan (kam qiymatli) boshqasiga (qiymatlirogʻiga) oʻtishni keltirish mumkin. Masalan, miss pullardan kumushga, kumushdan oltinga yoki bimetalizmdan monometalizmgga va undan oltin quymalari va oltindevizli pul standartiga oʻtish. Dastlab oltin tangali standart XIX asr boshlarida buyuk Britaniyada

joriy qilingan va shu asrning ikkinchi yarmida Yevropa va Osiyoning boshqa mamlakatlariga ham tarqaldi. Rossiyada oltin monopolizmi 1895–97-yillardagi pul islohotlari natijasida kirib keldi va kapitalizm rivojlanishiga jiddiy ta'sir ko'rsatdi.

Pul islohotlarining ikkinchi ko'rinishiga misol qilib, 1695-yilda Buyuk Britaniyada qabul qilingan o'z dastlabki qiymatini yo'qotgan eski tangalarning yangisini chiqarish uchun topshirish haqidagi qonunni keltirish mumkin. Buyuk Britaniyada kapitalizmni rivojlantirish barqaror, to'la qiymatga ega bo'lgan pullarni talab qilar edi.

Uchinchi ko'rinishdagi pul islohotlariga 1913-yilda AQSHdagi pul emissiyasi tartibining o'zgarishini misol qilib keltirish mumkin. O'sha paytda banknot chiqarish huquqini 12 federal zaxira banklari olgan edilar.

Pul muomalasini barqarorlashtirish va qisman tartibga solish **to'rtinchi ko'rinishni** aks ettiradi. U turli usullar bilan amalga oshirilishi mumkin: **deflyatsiya** – ortiqcha qog'oz pullarni muomaladan chiqarish yo'li bilan pul massasini kamaytirish; **nullifikatsiya** - eski pul belgilarini bekor qilish va kam miqdorda yangilarini chiqarish; **dinominatsiya** - pul belgilari ustiga yozilgan qiymati ularning aniq munosabati bo'yicha yangisiga, yanada yirikroq pul birligiga narx, ta'rif, ish haqi va boshqalar bir vaqtdagi hisobi bilan (xuddi shunday munosabatda) almashtirib o'zgartirish; **devalvatsiya** – pul birligining metal mazmunini kamaytirish yoki metalga yoki xorij valutasiga munosabat bo'yicha qog'oz pullar kursining pasayishi; **revalvatsiya (revalorizatsiya)** – pul birligi metall qiymatining oshishi yoki metallga yoki xorij valutasiga munosabat bo'yicha qog'oz pullar kursining oshishi. Bu barcha uslublar pul muomalasi tarixida keng qo'llanilgan.

Nihoyat, pul islohotlarining beshinchi ko'rinishi yangi pul tizimi o'rnatishga olib boradi, siyosiy mustaqillikka ega bo'lgan u yoki bu davlatning tiklanishi yoki parchalanishi davrida amalga oshiriladi. Misol tariqasida MDH mamlakatlari, jumladan O'zbekistonda milliy valutaning kiritilishini keltirish mumkin.

1914–1918-yillardagi jahon urushi ko'pgina kapitalistik mamlakatlarda oltin standartning yemirilishiga olib keldi. Urushayotgan mamlakatlarda qog'oz pullarning yirik miqdorda chiqarilishi jahon miqyosida qabul qilingan keskin inflyatsiyaning tarqalishiga olib keldi. Urushdan keyingi yillarda ko'pgina mamlakatlarda pul islohotlari o'tkazildi. Germaniyada 1924-yilda nullifikatsiya uslubi yordamida pul islohoti amalga oshirildi: 1 trillion eski markalar 1 ta yangi markaga almashtirildi. Sobiq SSSRdagi pul-kredit islohotlari natijasida 1924-yilda almashtiruv kursi paritetiga

muvofiq ravishda 50 mlrd. eski rubllar 1 yangi rublga teng bo'ldi. Shu bilan bir vaqtda 0,774234 g. oltin mazmunidagi 10 rublga teng bank chervoni – revolyatsiyaga qadar rus rubli kabi – chiqarila boshladi. Dollar kursi muvofiq ravishda rublda 1,9431 ni tashkil qildi.

Ikkinchi jahon urushi davrida 1939–1945-yillarda inflyatsiya barcha kapitalistik mamlakatlarni qamrab oldi. Urushning oxiri va urushdan keyingi yillarda o'tkazilgan pul islohotlari natijasida ham pul muomalasi barqarorligini ta'minlash imkoniyati bo'lmadi. Bunday sharoitlarda islohotlar faqatgina qadrsizlangan pullarni yangilariga almashtirish, valuta kursini pasaytirish uchun olib borildi.

1971-yil avgustda almashtirish talablarining ommaviy ko'payishi natijasida AQSH dollarni oltinga almashtirishni ta'qiqladi. 1978-yil aprelda XVF qonuniy ravishda kapitalistik valuta tizimida oltindan pul metali sifatida foydalanishni bekor qilishni rasmiylashtirdi va fondga a'zo mamlakatlari barcha pul birliklarining oltin tarkibini qayd etishni to'xtatdi.

Sobiq SSSR da oltin tangalarning erkin muomalasi faqatgina 1922–1923-yillardagi pul islohotlaridan keyingina sezila boshlandi. Qat'iy, ta'minlangan oltin va tovar qoplamalari, chervonlar pul tizimi barqarorlashuvi bilan muvofiqlasha boshladi. Ta'kidlash kerakki, yosh sovet davlati islohotlarni xorijiy zayomlarga murojaat qilmasdan olib bordi. Shu bilan bir qatorda 1924-yilda 762,3 *kvadrilno* hech nima bilan ta'minlanmagan g'azna biletlari – *sovbelgilar* muomalada bo'ldi. Natijada rublning xarid kuchi xo'jalik yuritishning rejali shakli bilan qo'llab-quvvatlandi va tovar qoplamasi hamda oltin valutasi zaxiralari bilan ta'minlandi, buning ustiga birinchilikka ega bo'ldi. Oltin, avvalo, jahon puli rolini bajardi va undan jahon bozorida xarid vositasi sifatida foydalanildi.

Bundan tashqari, ma'muriy-buyruqbozlik tizimi sharoitida boshqaruvning noiqtisodiy uslublariga ega bo'lish pul muomalasini qayta qurishga olib keldi: pul uning real ehtiyojiga nisbatan ko'p chiqarila boshladi. 15 yil davomida (1970–1985-yy) muomaladagi pullar miqdori 3 martaga oshdi, tovar massasi esa faqatgina 2 marta oshdi bu esa inflyatsiyaga va rublning qadrlanishiga olib keldi. Bu negativ tendentsiya qayta qurish davrida, xususan, qayta qurishdan keyingi yillarda yanada kuchaydi va fojeali holatni yuzaga keltirdi. Agar 1991-yilning o'rtalarigacha pul emissiyasi qandaydir miqdorda saqlanib qolgan bo'lsa, undan keyin bosma stanogi tezda aylanmalarni yig'a boshladi. 1991-yil oxiriga kelib muomaladagi pul massasi 220 mlrd. rublga yetdi va 1992-

yilda yanada tez oshib bordi: yanvarda emissiya 20 mlrd. rublni, martda 40 mlrd. rublni, aprelda 60, iyunda 80, iyulda 170 mlrd. rublni tashkil qildi. Umuman olganda, 1992-yilda emissiya 1 trln. rubl atrofida baholandi. 1992-yil oxiriga kelib, 1991-yildagi rubldan 14 kopekkina qoldi. 1993 yilda Rossiyaning pul massasi shiddatli tarzda oshdi, faqatgina 9 oy davomida 4,5 marta, narxlar esa 8 martaga oshdi va giperinflyatsiyaga olib keldi. Inflyatsiya 1992-yilda 2500 %ni, 1993-yilning 9 oyi davomida – 800%dan ortiqni tashkil qildi. Bu urush davridagi giperinflyatsiyadan tubdan farq qiladi, bu inflyatsiya sun'iy tarzda yuzaga kelgan bo'lib u barcha MDH mamlakatlari, jumladan O'zbekiston uchun ham meros bo'lib qolgan.

9.2. Milliy valuta va uni barqarorlashtirish muammolari

Milliy valutani kiritish. O'zbekistonda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar strategiyasida milliy valuta yuritilishi va muomalasi muammolarini hal qilishga jiddiy ahamiyat berilmoqda. "Milliy valuta, deydi, I. Karimov, bu milliy g'urur, davlat mustaqilligi ramzi, davlat suveren davlat atraitutidir" (O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida. T.: "O'zbekiston" 1995, 199-bet.). Bu hodisaga respublika uzoq va jiddiy tayyorlandi. Shuning uchun ham davlat rahbariyati rubl zonasidan jadal chiqish masalasini o'rtaga tashlamadi. Faqatgina 1994-yilda vaziyat shu tarzda o'zgardiki, shunday qaror qabul qilishga undadi:

1. Sobiq sovet tarzidagi pulning tez qadrsizlanishi qo'shni davlatlar tomonidan milliy iste'mol bozoriga kuchli ta'sir o'tkaza boshladi, iqtisodiy islohotlarning qiyin ilk bosqichlarida respublika aholisini ijtimoiy himoyalash tizimini kuchsizlantirdi. Kupon tizimini kiritishga majbur bo'lindi.

2. Tezda qadrsizlanishi ehtimoli bo'lgan yangi rus rublini sotib olish, unga oltin valutasini zaxiralarini sarflash mumkin emasdi. Bunday sharoitda milliy valutaga o'tish zarurati yuzaga keldi.

1994-yil 1-yanvardan pul muomalasi o'tish valutasini – vaqtinchalik to'lov vositasi – so'm-kuponlarga asoslandi, - iyuldan esa O'zbekiston Respublikasi Prezidentining muomalaga milliy valuta so'mni kiritish haqidagi farmoni chiqdi. Bunda so'm-kuponlar 1994-yil 1-avgustgacha muomalada bo'ldi va har qanday cheklovlarsiz 1000:1 ga muvofiq ravishda yangi so'mga almashtirildi. So'm-kuponlar muomala uchun zarur

bo'lgan pul massasini aniqlash, shuningdek hududiy tarzda, milliy valutaga o'tish mexanizmni ishlab chiqishga yordam berdi. So'm O'zbekistonning barcha hududlarida qonuniy to'lov vositasi bo'lgan yagona valutaga aylandi.

So'm naqd pul muomalasida O'zbekiston Respublikasi Markaziy Banki banknotasi ko'rinishida 1,3,5,10,25,50,100 so'm va 1,3,5,10,25,50 tiyin metall tangalar qiymatida chiqarila boshladi. 1996-yilga kelib inflyatsion jarayonlar tufayli amaliyotda muomalada faqatgina 50 va 100 so'mliklar qoldi. Bundan tashqari, 1997-yilda 200 so'mlik, 1999-yilda 500 so'mlik, 2001-yilda 1000 so'mlik kupyurlar chiqarildi.

Bundan tashqari, zamonaviy pullar pul metali bilan bog'liq emas ekan, so'mda oltin tarkibi o'rnatilmagan va milliy valutaning xorijiy pul birliklariga bo'lgan rasmiy kursi O'zbekiston Respublikasi Markaziy Banki (O'zR MB) tomonidan aniqlanadi va har haftada ommaviy bosmalarda chop etiladi. Banknot va tangalar O'zR MB tomonidan tasdiqlanadi.

Milliy valutaning muomalaga kiritilishi bilan shaxsiy, mustaqil, moliyaviy va pul-kredit, umuman olganda, barcha iqtisodiy siyosatni amalga oshirishning real mexanizmi yuzaga keldi va u iqtisodiyotni barqarorlashtirish, korxonalar va tarmoqlarning moliyaviy holatini musmahlash, aholini ijtimoiy himoyalashning va respublika iste'mol bozorining muhim omiliga aylandi. Shuning uchun ham 1994-yildagi pul islohotlarini ijobiy natija bergan holat sifatida baholash mumkin. Bundan tashqari, u inflyatsion jarayonlar yuzaga kelishga xizmat qilishi mumkin emas, chunki, uning asosiy sabablariga daxldor emas.

O'zbekiston Respublikasida inqirozning yuzaga kelishi xususiyatlari ishlab chiqarishning o'zida inqiroz moliyaviy inqiroz qo'yish va ularni butun iqtisodiy tizim inqiroz bilan qo'shishdir, bu esa rejali markaziy tizimdan bozor tizimiga o'tishning zaruriy shartidir. Bularning barchasi makroiqtisodiy destabilizatsiyaning uzoq, murakkab xarakterini oldindan aniqlab beradi. Shulardan kelib chiqqan holda O'zbekiston Respublikasining makroiqtisodiy siyosati o'rnatiladi.

O'zbekiston rahbariyati qat'iy monitar siyosat olib borish masalasini to'g'ridan-to'g'ri qo'yishi mumkin emasdi va unday qilmadi ham, buning sababi birinchidan, avvalo uning yuritilishi uchun bozor instrumentlari yaratilmagan edi, ikkinchidan, bu qo'shimcha ijtimoiy sarflar ("shoklar") ga olib kelishi mumkin edi, uchinchidan, ochiq inflatsiyaning bo'g'iq inflyatsiyaga aylanishiga sabab bo'lardi. Shuning uchun ham ishlab

chiqilgan barqaror dastur chuqur tuzilmaviy o'zgarishlarni amalga oshirish, iqtisodiyotning bazaviy tarmoqlarini qo'llab-quvvatlash, kichik va o'rta biznesni rivojlantirish, ishlab chiqarish doirasida krizis holatidan chiqish, iqtisodiyotda yaxlit moliyaviy sog'lomlikka erishish zaruratlarini hisobga olgan holda barqarorlashgan, egiluvchan monitar siyosatni yuritishni nazarda tutdi. Shuning uchun talab qat'iy qamrovining salbiy oqibatlaridan - to'lovsizlik krizisi, inflyatsion faoliyatning qotib qolishi, qisqa muddatda ishlab chiqarishning juda tushib ketishi, ishsizlikning o'sishi, aholi real ehtiyojining pasayishi, ijtimoiy va siyosiy beqarorliklardan chiqib ketishga erishildi.

So'mni mustahkamlash muammolari. Faqat pul almashtirish bilan cheklangan islohotlar inflyatsion jarayonlarni bartaraf etish uchun shart-sharoit yarata olmaydi. Shuning uchun ham ular 90-yillar davomida yanada o'sib bordi: agar dollarning so'mga nisbatan kursi uning muomalaga kiritilishi birinchi haftasida MB tomonidan 1:7 qilib belgilangan bo'lsa, ikkinchi haftada u 1:11 (2006-yil 2-mayda esa 1:1220,13) gacha oshib ketdi.

Qiyinchiliklar bilan milliy valuta muomalaga kiritilgandan keyin uni mustahkamlash masalasi, Prezident I.Karimov ta'kidlaganidek, bozor islohotlarning ikkinchi bosqichining strategik ustuvor masalasiga aylandi va so'mning ichki konvertatsiyasiga erishish, uni qat'iy valutalariga erkin almashtirish masalasi dolzarb qilib qo'yildi (qo'shma farmon, 200-b.). bunda monitar siyosat barqaror va antiinflatsion siyosatning muhim ajralmas qismi sifatida ishtirok etdi.

Monitar barqarorlik milliy pulni barqarorlashtirishning uch toifasidan tashkil topadi: tovar bozorlari uchun narxni barqarorlashtirish; xorijiy valutaga almashtirish kursini barqarorlashtirish; pul bozorida foiz stavkalarini barqarorlashtirish. Bunda narxni barqarorlashtirish monitar siyosat yuritishning markaziy qismi hisoblanadi, kurs almashtirish va foiz stavkalari siyosati bu masala hal qilinishiga muvofiqlashishi lozim.

Milliy pulni mustahkamlash maqsadga yo'naltirilgan chora-tadbirlar faoliyati tizimini yuritish bilan ham muvofiqlashadi:

- 1) Markaziy Bankning hukumatga byudjet tanqisligini moliyalashtirish uchun kredit taklifini qisqartirish;
- 2) davlat qisqa muddatli obligatsiyalari (GKO) savdosini ahamiyatli tarzda kengaytirish;
- 3) muddatli kreditorlik qarzlari va boshqa to'lovsizlik ko'rinishlarini pasaytirish;

4) aholi jamg'armalarini harakatga keltirish, ularni ssuda fondlariga aylantirish va ularni investitsiyalarga qo'llash, buning uchun esa, aholining 90-yillar boshida qo'yilmalarning bekor qilinganligi natijasida banklarga nisabatan so'nggan ishonchini tiklash zarur;

5) byudjet tanqisligini qisqartirish va qat'iy moliyaviy siyosat yuritish;

6) soliq tizimini takomillashtirish va soliq tushumlarini oshirish;

7) energiya zahiralari narxni, paxta va don xarid narxini erkinlashtirish;

8) antimonopol siyosatni yuritish yo'li bilan narxni sun'iy oshirishga yo'l qo'ymaslik;

9) milliy pul - so'mni almashuv kursini barqarorlashtirish.

Shu tarzda, milliy pulni mustahkamlash uchun daromadlar va narx o'zgarishi siyosatlariga muvofiq keluvchi egiluvchan monitar va moliyaviy siyosat zarur edi.

O'zbekistondagi iqtisodiy islohotlarning dastlabki ikki bosqichida makroiqtisodiy barqarorlik doirasida qat'iy koordinatsiyalashgan iqtisodiy siyosat yuritish imkoni bo'lmadi. Ayrim xatoliklarga yo'l qo'yildi. Modomiki, iqtisodiy siyosat to'g'ri tanlandiki, u 1990-yillarning oxiriga kelib o'zining ijobiy natijalarini bera boshladi:

– islohotlarning ikkinchi bosqichida (1995-y.) makroiqtisodiy barqarorlikka erishildi, ishlab chiqarishning tushib ketishi to'xtatildi, 1996 yildan boshlab esa iqtisodiyot barqaror o'sa boshladi. 1996 yilda YAIM 1,7 % , 1997 yilda 5,2 % , 1998 yilda 4,3% , 1999-yilda 4,3% va 2007-yilda 9,5% , 2008 yilda 9,0% , 2009 yilda 8,1% , 2010-yilda esa 8,5% ga o'sdi. Respublikada MDH mamlakatlari orasida birinchi bo'lib 1990 yildagi ishlab chiqarish darajasiga erishildi;

– agar 1992-yilda respublika davlat byudjeti tanqisligi 12% ni tashkil qilgan bo'lsa, 1994-yilda u 3,5% gacha, 1999-yilda esa 1,5% gacha kamaydi, 2000-yilda Respublikamiz davlat byudjetining taqchilligi (defisit) YAIMga nisbatan 1 foizni tshkil etgan bo'lsa, keyingi yillarda taqchillik darajasi pasayib borib, 2005-yilda byudjet daromadlarining xarajatlardan oshib ketishi 0,1% (profisit)ga erishildi. 2008-yilda davlat byudjeti yalpi ichki mahsulotga nisbatan 1,5% profisit bilan, 2009-yilda 0,2% profisit bilan va 2010-yilda esa 0,3% profisit bilan bajarildi. Inflatsiya darajasi 2009-yilda tasdiqlangan parametrlar doirasida saqlangan holda 2010 йилда 7,3% ni tashkil etdi.

– Pul massasi o'sish sur'atini kamaytirish maqsadida iqtisodiyotni to'g'ri kreditlashtirish va byudjet tanqisligini moliyalashtirishni tezda

qisqartirish, foiz stavkalari va majburiy zaxiralar me'yorlarini tartibga solish oldindan ko'rib chiqildi. Bu chora-tadbirlar 1997-yildagina jami pul massasining 2,9 marta o'sish sur'atini qisqartirish bilan muvofiqlashgan va u inflyatsiya sur'atlarida o'z aksini topgan;

– Naqd pul emissiyasi darajasining barqaror qisqarishi kuzatildi: 1994 yilda –24%, 1996-yilda – 19,7 %, 1999-yilda – 10,2%.

– Respublikada aholi tomonidan banklarga ishonchni tiklash maqsadida MDH mamlakatlari ichida birinchi bo'lib, 1992-yil 1-yanvar holati bo'yicha yo'qolgan qo'yilmalar kompensatsiyasini amalga oshirdi. Bu maqsad uchun 35 mlrd. so'm ajratildi. Inflyatsiyaga yo'l qo'ymaslik uchun bu pullar 10 yil 1996–2006-yillar davomida sekin-asta to'lab borildi.

– 90-yillardagi valuta kursi siyosati bevosita inflyatsiyani pasaytirishga yo'naltirilmagan edi, dollarning rasmiy kursi 1995–1999-yillarda 4 martadan ortiqqa o'sdi; valuta to'rtta – rasmiy, birjali, tijorat, qora kurslarining mavjudligi, rasmiy va qora kurslar o'rtasidagi farqning o'sishi - so'mni mustahkamlashga to'sqinlik qildi;

Bularning barchasi inflyatsiya darajasining pasayishiga olib keldi. Darhaqiqat, 2005–2010-yillarda inflyatsiyaning o'rtacha yillik darajasi 7–9 % atrofida saqlanib turibdi va 2010-yilda 7,3% ni tashkil etdi.

"Iqtisodiyotimizning jahon xo'jalik va moliyaviy-iqtisodiy tizimiga integratsiyalashuv jarayoni tobora chuqurlashib borayotganini inobatga oladigan bo'lsak, jahon moliyaviy inqirozi, avvalo uning oqibatlarini bizga ham salbiy ta'sir ko'rsatayotgani haqida gapirib o'tirishning hech qanday zarurati bo'lmasa kerak, deb o'ylayman. Yana takror aytishga to'g'ri keladi – bunday ta'sir, avvalambor, umuman dunyo bozoridagi talab va narxlarning keskin tushib ketishida va tabiiyki, mamlakatimiz eksport qiladigan mahsulotlarning muhim turlariga nisbatan hamda eksportga yo'naltirilgan yetakchi tarmoqlar va ular bilan bog'liq turdosh korxonalar faoliyatida namoyon bo'lmoqda.

Bu esa, o'z navbatida, butun iqtisodiyotimizning mutanosib va samarali rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda, ko'zda tutilgan loyihalarni amalga oshirish, o'z oldimizga qo'ygan maqsadlarga erishish yo'lida ko'plab muammolarni tug'dirmoqda. Muxtasar aytganda, 2008-yil biz uchun, birinchi navbatda mamlakatimiz mehnatkashlari uchun g'oyat murakkab va og'ir bo'ldi. Lekin, yuzaga kelgan barcha muammo va qiyinchiliklarga qaramay, xalqimizning fidokorona mehnati va amalga oshirilgan tadbirlar evaziga 2008-yilda iqtisodiyotimizning nafaqat

barqaror faoliyat ko'rsatishiga, balki uning yuqori o'sish sur'atlarini izchil ta'minlashga erishdik.

2008-yilda yalpi ichki mahsulotning o'sish sur'atlari 9 foizni, sanoatda 12,7 foizni, jumladan, iste'mol tovarlari ishlab chiqarishda 17,7 foizni tashkil etdi, xizmat ko'rsatish hajmi 21,3 foizga o'sdi. Iqtisodiyotning boshqa muhim tarmoqlari ham barqaror sur'atlar bilan rivojlandi: qurilish – 8,3 foiz, transportda yuk va yo'lovchi tashish hajmi – 10,2 foiz, savdo sohasi – 7,2 foizga o'sdi. Qishloq xo'jaligida 4,5 foiz o'sishga erishilib, 3 million 410 ming tonna paxta xomashyosi tayyorlandi, 6 million 330 ming tonna g'alla, shu jumladan, 6 million 145 ming tonna bug'doy yetishtirildi. Davlat byudjeti ortig'i bilan bajarildi, ko'zda tutilgan defitsit o'rniga yalpi ichki mahsulotga nisbatan 1,5 foiz miqdorida profitsitga erishildi.

Puxta o'ylangan qat'iy pul-kredit siyosatini izchil olib borish tufayli inflyatsiya ko'zda tutilgan prognoz ko'rsatkichlari chegarasida, ya'ni yillik 7,8 foiz darajasida saqlab qolindi"¹.

Jahon iqtisodiyotining jiddiy pasayishi 2009-yilda O'zbekiston iqtisodiyotiga uning eksportiga kiruvchi hom-ashyo tovarlari narxlarining tushishi, O'zbekistonning asosiy savdo hamkor davlatlarida iqtisodiy o'sishning pasayib ketishi hisobiga eksport tovarlariga talabning kamayishi, pul o'tkazmalarining qisqarishi orqali ta'sir etishi mumkin. O'zbekiston iqtisodiyoti rivojlangan davlatlar moliya bozorlari bilan to'liq integratsiyalashmaganligi sababli xorijiy kreditlar va kapital oqimining keskin kamayishi hisobidan jiddiy zarar ko'rish ehtimoli yo'q.

Bundan shunday xulosaga kelish mumkinki, respublika iqtisodiyotida inflyatsion jarayonlar belgilangan davrda bartaraf etilmagan bo'lsada, giperinflyatsiyani mo'tadil, aytish mumkinki, o'ta muhim nazorat tendensiyasiga o'tkazishga muvaffaq bo'lindi. Barcha ko'rsatilgan tendensiyalar milliy valuta – so'mni mustahkamlash, uning ahamiyatini iqtisodiyotning pul boshqaruvchisi sifatida kuchaytirishdan dalolat beradi.

9.3. Islohotlarning hozirgi bosqichida inflyatsiyaga qarshi siyosat

O'zbekistonda bozor islohotlari bosqichma-bosqich amalga oshirilmoqda, ularning har birida aniq masalalar, aniq muammolar doirasi hal qilinadiki, ularsiz oldinga intilish mumkin emas. 2000-yildan belgilangan bozor islohotlarining yangi zamonaviy bosqichida

jamiyatimizda hayotning barcha tomonini erkinlashtirish asosida o‘z-o‘zini boshqarish bozor mexanizmini ishga solish masalasi qo‘yildi.

Iqtisodiyotning rivojlanishi bugungi kunda barqaror iqtisodiy o‘shish, makroiqtisodiy balanslashganlik, dinamik muvozanat bilan bog‘langan. 2004-yildan boshlab respublika iqtisodiyoti iqtisodiy islohotlarni kuchaytirish, ishlab chiqarishni modernizatsiyalash asosida tezkor iqtisodiy o‘shish trayektoriyasiga chiqdi.

Bu barcha o‘zgarishlar antiinflyatsion siyosatga tuzatmalar kiritish bilan shartlashilgan. 2002-yilgacha nomonitar antiinflyatsion siyosat yutuqlari amal qildi. Iqtisodiy tadqiqotlar markazi mutaxassislarining fikricha, 40 % gacha narx o‘zgarishini pul massasi, ish haqi, valuta kursi kabi monitar omillar bilan, 60 %dan yuqori, alohida davrlarda 84%ga o‘zgarishini boshqa nomonitar sabablar, jumladan, inflyatsion natijalar bilan aniqlanadi. Bozor iqtisodiyoti rivojlangan davlatlarda inflyatsiya bilan kurash monitar omillari hukmronlik qiladi, rivojlanayotgan mamalakatlarda esa nomonitar omillar ustundir.

Pul (monitar) siyosatni ishlab chiqish va realizatsiya qilish – Markaziy Bankning muhim vazifasidir. U mamlakatdagi pul taklifi hajmiga ta’sir ko‘rsatishning real imkoniyatlariga ega, u orqali esa, tijorat banklari ortiqcha zaxiralari hajmini boshqargan holda ishlab chiqarish va bandlik darajasiga ega bo‘ladi.

Bozor munosabatlari rivojlanishi chora-tadbirlari orqali Markaziy Bank ixtiyoriga inflyatsion jarayonlarga ta’sir ko‘rsatuvchi bozor instrumentlari kelib tushadi: zaxira talablarni boshqarish, ochiq bozordagi operatsiyalar, foiz hisob stavkasini manipullashtirish. Ular uzoq muddatli xarakterdagi maqsad va uslublarni birlashtiruvchi antiinflyatsion mohiyatni tashkil etadi. Byudjet holatiga bog‘liq bo‘lmagan holda ushlab turish zarur bo‘lgan pul massasining yillik o‘shishida qat’iy limitlarni yuritish uzoq muddatli pul siyosati asosini tashkil etadi. Bu siyosat yuqori samarali, zamonaviy bank tizimi faoliyat yuritayotgan joyda amalga oshiriladi:

a) Markaziy Bank ixtiyorida banklararo kredit bo‘yicha foiz stavkasini manipullashtirish joylashgan. Foiz stavkasini oshirish, kreditni qimmatlashtirish pul massasining muomalada o‘shish tezligini pasaytirish bilan muvofiqlashgan. Hisob stavkasining pasayishi kreditning arzonlashishiga va investitsion jarayonlarning rag‘batlantirilishiga olib keladi. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy Banki 2000–2005-yillarda hisob stavkasini pasaytirish siyosatini olib bordi. Remoliyalashtirish stavkasi 2000-yilda - 32,3 %, 2001-yilda 26,8 %, 2002 yilda – 34,5%,

2003-yilda - 27,1%, 2004-yilda - 18,8 % ni tashkil qildi va bu tezkor iqtisodiy o'sish zaruratini yuzaga keltirdi.

b) Pul taklifiga ta'sir ko'rsatuvchi mustahkam vosita zaxira talab me'yorlarining Markaziy Bank tomonidan o'zgartirilishi hisoblanadi. Zaxiralar kattaligi, tijorat banklari Markaziy bank hisoblarida saqlashga majbur bo'lgan bank aktivlarining bir qismi ko'p hollarda uning kredit imkoniyatini aniqlaydi - bank o'zida minimal me'yorni o'rnatilgan qonun asosida oshiruvchi erkin zaxiralar bo'lgan holdagina ssuda berishi va pul taklifini kengaytirishi mumkin. Rasmiy rezerv talablarini oshirib yoki kamaytirib, Markaziy Bank banklar kredit faolligini boshqarishi va bu bilan pul taklifini nazorat qilishi mumkin. Bank amaliyotida majburiy zaxiralar me'yorlarining o'zgarishi har doim ham yuz beravermaydi, bunday tashqari holat tijorat banklari likvidligiga ta'sir ko'rsatadi va ular tomonidan qisman manipullashtirish pul massasi kuchli tebranishiga va makroiqtisodiy beqarorlikka olib kelishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasining Markaziy Banki zaxira rezervlari koeffitsiyentini o'rnatish orqali tijorat banklari kredit salohiyatiga ta'sir ko'rsatadi. Bu me'yorlar qo'yilmalarning hajmi, ko'rinishi va muddatidan, shuningdek, bankning boshqa majburiyatlaridan kelib chiqib o'rnatiladi. Pul-kredit siyosatining alternativ vositalari rivojlanmaganligi holatida tijorat banklari majburiyatlariga zaxira talablari respublikada likvidlilik ustidan nazorat qilishning bosh iqtisodiy instrumentlaridan biridir.

d) Markaziy bankda ochiq bozordagi operatsiyalar kabi pul massasining egiluvchan boshqaruvchisi bor, bu yerda munosabatlar majburiy asosda emas, erkin asosda amalga oshiriladi.

Pul bozori - qisqa muddatli zayomlar bozoridir. U banklararo bozor, REPO bozori va g'azna majburiyatlari, dipozit sertifikatlar va boshqa qisqa muddatli qimmatli qog'ozlar bozorini o'z ichiga oladi. Banklararo bozorda Markaziy Bank kredit zahiralari oldi-sotdisi yuz beradi. SHuning uchun ham bu bozorda MB da korrespondent hisobi huquqiga ega bo'lgan yoki ega bo'lishga majbur moliyaviy institutlarga bitim tuzishlari mumkin. REPO bozorida qimmatli qog'ozlarni kelajakda ularni xarid qilish sharti bilan savdosi amalga oshiriladi. REPO bitimlarini imzolashda sotuvchi bitim imzolangan vaqtda kelishilgan narx va muddatda xaridordan bitim obykti hisoblangan qimmatli qog'ozlarni sotib olishga majbur. Xuddi shu bozorda xorijiy valutarlar bilan *svopov* operatsiyalarda bitimlar, kafolatli kreditlashtirish amalga oshiriladi. Qisqa muddatli qimmatli qog'ozlar bozorida 1 yilgacha muddatga chiqarilgan qimmatli

qog'ozlarning qaytarilmaydigan oldi-sottisi sodir bo'ladi. Bundan tashqari, naqd pulning o'ta zarurligi hollarida ular qimmatli qog'ozlar ikkilamchi bozorida sotilishi mumkin.

Ochiq bozordagi operatsiyalar – davlat qimmatli qog'ozlarini (moliya vazirligi tomonidan chiqarilgan) Markaziy Bank tomonidan sotilishi va xarid qilinishi – pul taklifini tartibga solinishining asosiy ishchi instrumentidir. Qimmatli qog'ozlarni sotish va xarid qilishda MB yaroqli foizlar taklifi yordamida tijorat banklari likvidli hajmiga ta'sir ko'rsatadi va ularning kredit emissiyasini boshqaradi. Ochiq bozorda qimmatli qog'ozlarni sotib olar ekan, u tijorat banklari zaxiralarini oshiradi va pul taklifi o'sishiga muvofiqlashadi. Markaziy Bank tomonidan qimmatli qog'ozlarni sotish qarama-qarshi natijalarga olib keladi.

O'zbekistonda pul bozorining bir qancha segmentlari yaratilgan bo'lsada, ulardan hech biri odatdagi pul bozori funksiyasini bajarish darajasigacha rivojlana olmagan. Bundan tashqari, kuzatilayotgan davr boshida qisman orqaga tisarilish (chekinish) yuz bergan. Masalan, GKO bozoridagi aylanma 2000-yilda, 1999-yilga qiyoslaganda, ularning past daromadlilik tufayli ikki barobar qisqardi. Buning natijasi shundan dalolat beradiki, respublikada erkin moliyaviy instrumentlar va bozor tomonidan o'rnatilgan bazaviy foiz stavkalari yo'q. Bu bilan qisman bo'lsada, tijorat banklarning katta summadagi ortiqcha zaxiralarni ushlab turganligi, pul massasida naqd pullar ulushi oshishiga olib keluvchi foiz stavkalari tuzilmasi betartibligini tushushni mumkin. Muomaladagi naqd pullarning pul agregati M₂ ga munosabati 1996-yil dekabrda 42% dan 2000-yil iyunda 49% gacha o'sdi. Bu O'zbekiston MB ochiq bozorda keng operatsiyalar olib borolmaganligining asosiy sabablaridan biri bo'ldi. U bank tizimi likvidlilikini tartibga solishda xorijiy valuta savdosiga va ma'muriy – buyruq tadbirlariga (nomonitar omillarga) tayanishi lozim edi.

b) antiinflyatsion boshqaruvning strategik masalasi sifatida, shuningdek, byudjet tanqisligini unga bosqichma-bosqich barham berish orqali qisqartirish kiradi. Respublikada davlat byudjeti tanqisligini kamaytirishga erishildi: davlat byudjeti yalpi ichki mahsulotga nisbatan 2005-yilda 0,1%, 2007-yilda 1,1%, 2008-yilda 1,5%, 2009-yilda 0,2%, va 2010-yilda 0,3% profitsit bilan bajarildi. Byudjet tanqisligining hal qilinishiga ikki yo'l bilan erishish mumkin – daromadlarni oshirish va davlat xarajatlarini kamaytirish. Eng ma'quli restriktiv (cheklangan) byudjet siyosati hisoblanadi, unga ko'ra, hukumat liniyasi iqtisodiyotdan ko'proq olishni emas, davlat g'aznasidan unga kamroq berishdan iborat. Respublikaning

zamonaviy soliq tizimi aynan erkinlashtirish tomonida turib soliq yukini kamaytirishni evolyutsionlashtiradi. Bosqichma-bosqich bozor tizimiga o'tkazish mumkin bo'lgan davlat faoliyati ko'rinishlarini moliyalashtirish o'zgartirildi. Bu yerda gap investitsion jarayonlarga davlat aralashuvini kamaytirish, byudjet kapital qo'yilmalari hajmini kamaytirish, asoslanmagan dotatsiyalar va subsidiyalarni bekor qilish, xususiylashtirish jarayonlarini kuchaytirish haqida ketyapti.

e) antiinflyatsion strategiyaning muhim masalalaridan yana biri inflyatsion natijalarni so'ndirishdir. Buning uchun kamida ikki shart bajarilishi lozim: ishlab chiqarishni rag'batlantirishga qodir bo'lgan bozor tizimi mexanizmlarini imkon boricha mustahkamlash; inflyatsiyaga bardosh bera oladigan kuchli, "mehribon" emas, davlatning mavjudligi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida Markaziy Bankning boshqaruvchilik salohiyati baribir cheklangan, chunki tijorat banklari ham bank cheklari ko'rinishida pul ishlab chiqarmoqda. Shuning uchun ham inflyatsiya bilan kurashishning ishonchli uslublari, masalan, pul massasi o'sishida qat'iy limitlarni o'rnatish talab qilinadi. Samarali antiinflyatsion strategiya milliy iqtisodiyotni tashqi inflyatsion impulslarga ta'sirini minimum holatga olib kelishi kerak. Bunga valuta kursini tartibga solish yordamida erishiladi. EBBRning Toshkentdagi (2003-yil may) hududiy Kengashi o'tkazilganidan so'ng O'zbekiston Respublikasi Markaziy Banki valuta bozorini erkinlashtirish bo'yicha XVF asosiy talablarini bajardi:

- valuta-almashtiruv kursining turliligi bekor qilindi;
- almashtiruv punktlari orqali jismoniy shaxslarga SKV ni o'zlashtirish bo'yicha cheklovlar olib tashlandi;
- xo'jalik yurituvchi subyektlar uchun naqd bo'lmagan hisoblar bo'yicha cheklovlar olib tashlandi;
- SKV dagi talab va taklifdan kelib chiqib banklararo savdo sessiyalarida yagona valuta kursi o'rnatildi.

O'zbekiston boshqa mamlakatlarning xalqaro joriy to'lovlar konvertatsiyasini yuritish bo'yicha tajribalarini o'rgandi. Konvertatsiyaga o'tish uchun tashqi o'zlashtirmalarga murojaat qilmasdan yetarli oltin zaxiralari oldindan topib qo'yildi.

Antiinflyatsion boshqaruvning strategik omillari bilan bir qatorda tez ta'sir etuvchi taktik omillardan ham foydalanildi. Bu omillar qoidaga ko'ra, inflyatsiya sabablarini bartaraf etish va uning mexanizmlarini demontaj qilishga mo'ljallanmagan. Ular asosan, favqulotda xarakterga ega bo'lib, inflyatsiyaga chek qo'yish uchun yo'naltirilgan. Ular tovar

taklifini oshirish, joriy talabni qisqa muddatda boshqarish bilan bog‘liq. Oxirigisining maqsadi jamg‘arish shakllarini oshirish, ularning likvidligi darajasini kamaytirish, qo‘yilmalar va davlat zayomlari bo‘yicha foizlarni oshirish, aksiyalarni keng tarqatish va yer uchastkalariga pullarni qo‘yishdan iborat.

Pul-kredit siyosatida qat‘iy choralarning ko‘rilishi inflyatsiya darajasi pasayishida aks etdi. O‘rtacha yillik inflyatsiya sur‘ati 2000 – 24,9%, 2001 – 27,4%, 2002 – 21,6%, 2003 – 3,8% 2004 – 3,7%, 2005 – 7,8%, 2006 – 6,8%, 2007 – 6,8%, 2008 – 7,8%, 2009 – 7,4%, 2010 da esa 7,3% ni tashkil etdi.

Shunday qilib, iqtisodiyotning dinamik muvozanati sharoitida makroiqtisodiy barqarorlikka erishildi. Respublika inflyatsiyani stimullashgan, mo‘tadil iqtisodiy o‘shishga erishgan holda bartaraf etdi.

Xulosalar

1. Pul islohotlari har qanday vaqtda, har qanday mamlakatda o‘tkazilgan. Bu - pul muomalasi doirasini tartibga solish va pul tizimini mustahkamlash maqsadida pul muomalasi doirasida davlat tomonidan amalga oshiriladigan o‘zgarishlardir.

2. 1994-yil 1-iyuldan O‘zbekistonda Milliy valuta – so‘mning muomalaga kiritilishi davlat mustaqilligini mustahkamlash, shaxsiy, mustaqil, moliyaviy, pul-kredit va barcha iqtisodiy siyosatni amalga oshirishning real mexanizmni yuzaga kelishi, korxonalar va tarmoqlarning moliyaviy holatini mustahkamlash bilan muvofiqlashadi, aholini ijtimoiy himoyalash va iste‘mol bozorining omili hisoblanadi.

3. So‘mni mustahkamlash muammosi bozor o‘zgarishlari barcha bosqichlarida ustuvor vazifa bo‘lgan. Bu puxta o‘ylangan, muallaq antiinflyatsion strategiya va taktikalar yuritilishi bilan hal qilinadi. Bu siyosat giperinflyatsiyani mo‘tadil holatga keltiradi. Iqtisodiyotning dinamik o‘shishi sharoitida makroiqtisodiy barqarorlikka erishildi. Antiinflyatsion boshqaruvning strategik omillari bilan bir qatorda tez ta‘sir etuvchi taktik omillardan ham foydalanildi. Aytish mumkinki, respublika inflyatsion jarayonlarni boshqarishning bozor (monitar) mexanizmlariga ega bo‘la boshladi.

Asosiy tayanch tushunchalar

Pul islohotlari, deinflyatsiya, nullifikatsiya, denominatsiya, devalvatsiya, revalvatsiya, milliy valuta – so‘m, monitar barqarorlik, giperinflyatsiya, mo‘tadil inflyatsiya, boshqariluvchi inflyatsiya, antiinflyatsion strategiya, antiinflyatsion taktika, foiz stavkasi mexanizmi, zaxira talablar me‘yori, ochiq bozordagi operatsiyalar, byudjet tanqisligini qisqartirish, pul massasi o‘shishiga limitlar, inflyatsion natijalarni so‘ndirish.

Nazorat uchun savollar

1. Pul islohotlari deganda nima tushuniladi?
2. Pul islohotlarining maqsad va vazifalari qanday?
3. Pul islohotlarining ko‘rinishlari qanday?
4. Pul tizimi evolyutsiyasi va uning turlarini aytib bering.
5. Kredit munosabatlari va ularning iqtisodiyotni rivojlantirishdagi roli.
6. Banklar, ularning turlari va kredit tizimidagi roli qanday ahamiyatga ega?
7. O‘zbekistonda davlatning pul-kredit siyosati, uning dastaklari va amalga oshirish vositalari.
8. Inflyatsiya, uning kelib chiqishi va oqibatlari qanday?
9. Milliy valutani barqarorlashtirishning yullarini tushuntiring.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘Y[ATI

1. O‘zbekiston Respublikasi qonunlari:

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitusiyasi. T.: O‘zbekiston, 2007-120-b.

2. O‘zbekiston Respublikasining 2006-yil 16-fevraldagi "Ipoteka to‘g‘risida"gi Qonuni.

3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2006-yil 20-sentabrdagi "Mikrokredit tashkilotlari to‘g‘risida"gi Qonuni.

4. Об электронных платежах, от 14 декабря 2005-г. "ПВ" 15 декабря, 2005.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmon va qarorlari:

1. Krizisga qarshi dasturga kiritilgan qo‘shimcha infratuzilma ob‘ektlari bo‘yicha loyihalarni amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida o‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori №1073. 17.03.2009.

2. O‘zbekiston Respublikasi hukumatining ayrim qarorlariga o‘zgartirishlar va qo‘shimcha kiritish to‘g‘risida(o‘zbekiston Respublikasi Prezidentining "Iqtisodiyot real sektori korxonalarining moliyaviy barqarorligini yanada oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida" 2008-yil 18-noyabrdagi PF-4053-son Farmoni)

3. Iqtisodiy nochor korxonalarini tijorat banklariga sotish tartibini tasdiqlash to‘g‘risida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. 2008-yil 19-noyabr, F-4010-son.

4. Ishlab chiqarishni modernizatsiyalash, texnik va texnologik qayta jihozlashni rag‘batlantirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida o‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni №3860, 14.03.2007.

5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2006-yil -maydagi "Mikrokreditbank" aksiyadorlik tijorat bankining tashkil etilishi to‘g‘risida farmoni.

6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2006-yil -maydagi "Mikrokreditbank" aksiyadorlik tijorat bankining tashkil etilishi to‘g‘risida farmoni.

7. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. Mikrofirmalar va kichik korxonalarini rivojlantirishni rag‘batlantirish borasidagi qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida. 2005-yil 20-iyun.

3. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qarorlari:

1. Mikrokredit tashkilotlari faoliyatini lisenziyalash tartibi to‘g‘risidagi nizomni tasdiqlash haqida O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki boshqaruvining qarori №2093, 13.04.2010.

2. Davlat aktivlarini sotish tartibini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori №27. 29.01.2009.

3."Oziq-ovqat tovarlari ishlab chiqarishni kengaytirish va ichki bozorni to'ldirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risidagi 2009-yil 26-yanvardagi PQ-1047-sonli Qaror.

4."Mamlakatimizda nooziq-ovqat iste'mol tovarlari ishlab chiqarishni kengaytirishni rag'batlantirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risidagi 2009-yil 26-yanvardagi PQ-1050-sonli Qarori.

5. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Qarori. "2008-yilda mamlakatni ijtimoiy-iktisodiy rivojlantirish yakunlari va 2009-yilda iktisodiy islohotlarni chukurlashtirishning eng muhim ustuvor yo'nalishlari" tugrisida 2009-yil 13-fevral.

6. O'zbekiston Respublikasi Hukumati va Markaziy banki hamda Xalqaro valuta jamg'armasining qo'shma bayonoti. T.: 2008-yil 19-dekabr. Xalq so'zi 2008-yil 25-dekabr.

7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2007-yil 7-noyabrdagi "Bank tizimini yanada rivojlantirish va bo'sh pul mablaqlarini bank aylanmasiga jalb etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PK-726-sonli qarori.

8. Постановление Президента РУз "О гарантиях бесперебойного обеспечения наличных выплат с депозитных счетов в банках", от 5 августа 2005-года. "ПВ" 9 августа 2005 г.

9. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Plastik kartochkalar asosida hisob - kitob qilish tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 2004-yil 24-sentyabrdagi qarori.

4. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti asarlari:

1. I.A.Karimov. Barcha reja va dasturlarimiz vatanimiz tarakkiyotini yuksaltirish, xalkimiz farovonligini oshirishga xizmat kiladi./Xalq so'zi, 2011. 22 fevral.

2."Betimsol yutuqlarimizning huquqiy asosi" - Prezident Islom Karimovning o'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasi qabul qilinganining 18 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruzasi // Xalq so'zi, 2010. 8-dekabr.

3. Prezident I.A.Karimovning "Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi" nomli ma'ruzasi. // Xalq so'zi, 2010. 13-dekabr.

4. Prezident Islom Karimovning 2010-yil 20-sentabrda BMT Bosh Assambleyasining Mingyillik rivojlanish maqsadlari bo'yicha oliy darajadagi yalpi majlisidagi ma'ruzasi. // Xalq so'zi, 2010. 21-sentyabr.

5. Karimov I.A. Asosiy vazifamiz – Vatanimiz taraqqiyoti va xalqimiz farovonligini yanada yuksaltirishdir. Toshkent: "O'zbekiston", 2010. – 80 bet.

6. Mamlakatimizni modernizasiya qilish va kuchli fuqarolik jamiyati barpo etish - ustuvor maqsadimizdir. - Prezident Islom Karimovning o'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi qonunchilik palatasi va Senatining qo'shma majlisidagi ma'ruzasi // Xalq so'zi, 2010. 28 yanvar.

7. Karimov I.A. Jahon moliyaviy – iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. T.: "O'zbekiston", 2009. – 56 bet.

8. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning 2008- yilda mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2009-yilda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim ustivor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar mahkamasi majlisidagi ma'ruzasi. "Xalq so'zi", 2009-yil, 13-fevral.

5.Darsliklar:

1. Shodmonov Sh.Sh., G'ofurov U. V. Iqtisodiyot nazariyasi. Darslik. – IQTISOD-MOLIYA, 2010. - 728 bet.

2. Rashidov O.Yu., Alimov I.I., Toymuxamedov I.R., Tojiev.R.R. Pul, kredit va banklar. Darslik.-T.,TDIU, 2008. 432-бет.

3. Razzoqov A., Toshmatov Sh., O'rmonov N. Iqtisodiy ta'limotlar tarixi. T.: "Moliya"- 2009. 491-бет

4. Нуреева. Р.М. Национальная экономика: учеб. М.: ИНФРА - М, 2010. - 655с.

5. Экономическая теория / под.ред. Добрынина А.И., Трасевича Л.С. учеб. СПб.: Питер, 2010. - 560с

5. Экономика.: Учебник. /Самуэлсон Пол Э., Нордхаус Вильям Д. 18-е изд.: Пер с англ. - М.: ООО "И.Д.Вильямс", 2009. - 1360 с.

6. Экономикс: принципы, проблемы и политика: Учебник. /Макконнел К.Р., Брю С.Л. 17-изд. - М.: ИНФРА-М, 2009. - 916 с.

7. Экономическая теория. Микроэкономика-1,2: Учебник. /Под общ. ред. Заслуженного деятеля науки РФ, Г.П.Журавлевой. - 4-е изд., испр. и доп. - М.: "Дашков и К", 2008. - 934 с.

8. Экономическая теория.: Учебник. /С.С.Носова. 2-е изд., стер. - М.: "КРОНУС", 2008. - 800 с.

9. Экономическая развития: модели становления рыночной экономика: Учебник. /Р.М.Нуреев. 2-е изд., перераб и доп..- М.: "НОРМА", 2008.- 640 с.

6. O‘quv qo‘llanmalar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning o‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi qonunchilik palatasi va Senatining 2010-yil 27-yanvarda bo‘lib o‘tgan qo‘shma majlisidagi "Mamlakatimizni modernizasiya qilish va kuchli fuqarolik jamiyati barpo etish – ustuvor maqsadimizdir" hamda 2009-yilning asosiy yakunlari va 2010-yilda O‘zbekistonni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning eng muhim ustuvor yo‘nalishlariga bag‘ishlangan Vazirlar Mahkamasining 2010-yil 29-yanvarda bo‘lib o‘tgan majlisidagi "Asosiy vazifamiz – Vatanimiz taraqqiyoti va xalqimiz farovonligini yanada yuksaltirishdir" nomli ma‘ruzalarini o‘rganish bo‘yicha o‘quv-uslubiy majmua Tuzuvchilar: B.Yu.Xodiyev, A.Sh.Bekmurodov, U.V.g‘afurov, -T.: Iqtisodiyot, 2010.- 340 b.

2. Xodiyev B.Yu., Bekmurodov A.Sh., G‘ofurov U.V., Tuxliyev B.K. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning.A. Karimovning "Jahon moliyaviy – iqtisodiy inqirozi, O‘zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo‘llari va choralari" nomli asarini o‘rganish bo‘yicha o‘quv qo‘llanma.-T. Iqtisodiyot. 2009-y.-120-b.

3. "Pul nazariyasi" fani bo‘yicha tayyorlangan o‘quv-uslubiy majmua. Tuzuvchilar: M. Yaxshiyeva., A. Adashev. T. TDIU. 2010. 220-b.

4. Shodmonov Sh.Sh.,Yaxshiyeva M.T., Yusupov R.A. Pul nazariyasi, ma‘ruzalar matni.- T. TDIU. 2009. 153-b.

5. Шадманов Ш.Ш., Романовский Г.М., Теория денег: Учебное пособие. -Т.: ТГЭУ, 2007. -181 стр.

6.Xodiyev B.Yu., Bekmurodov A.Sh., G‘afurov U.V. va boshqalar o‘zbekiston iqtisodiyoti mustaqillik yillarida. T.: TDIU, 2007.

7. Rashidov O.Yu., Toymuhamedov I.R., Tojiev.R.R, Karlibaeva R.X.Pul muomalasi, kredit va moliya.O‘quv qo‘llanma.-T.,TDIU, 2005

8. Гукасян Г.М. Экономическая теория:ключовые вопросы:учеб.пособ. М.: ИНФРА-М, 2010 - 224с.
- 9.Носова С.С. Экономическая теория. Элементарный курс: учеб.пособ. М.: КНОРУС, 2010. - 510с.
- 10.Экономическая теория для бакалавров: учеб. пос../С.С.Носова, В.И.Новичкова. - М.: КНО РУС, 2009. - 368 с.
- 11.Экономическая теория: Новейшие течения Запада: /Худокормов А.Г. - М.: ИНФРА-М, 2009. - 416с.
- 12.История экономических учений. учебное пособие./Под. ред. В.Автономова, О.Ананьина, Н.Макашевой. - М.: ИНФРА-М, 2009. - 784 с.
- 13.Симкина Л. Г.Экономическая теория. 2-е изд.-СПб.:Питер,2008. 384 с.
14. Экономическая теория. Экспресс - курс : учебное пособие / кол. Ав - Э ; под. Ред. А. Г. Грязновой , Н. Н, Думной , А. Ю. Юданова. - 3 - е изд. , стер.- М.; КНОРУС ., 2007. - 608 с.
15. Романовский Г.М., Шарипов К.Б. Образовательная технология по курсу "Теория денег" / Из серии "Технология обучения в экономическом образовании". Т.: ТГЭУ, 2007.

7. Ilmiy monografiyalar va maqolalar:

1. Xodiyev B.Yu., Shodmonov Sh.Sh., G‘afurov U.V. Iqtisodiyotning etakchi tarmoqlarini modernizasiya qilish va yangilashning ilmiy va nazariy asoslari. Ilmiy-ommabop risola. - T. TDIU. 2008. 57-b.
2. Shodmonov Sh.Sh., G‘afurov U.V. Bozor iqtisodiyoti asoslari. Ilmiy-ommabop nashr.- T. TDIU. 2007. 75-b.
3. Boboev A. Mushtarak maqsadlar yo‘lidagi muhim qadam. Xalq so‘zi, 26-yanvar 2006-yil, 16-son.
4. Bekmurodov A.Sh. va boshqalar. o‘zbekiston iqtisodiyotni liberallashtirish yillarida. 1-5 qismlar. -T.: TDIU. 2005. 310-b.
- 5.Гулямов С. Климат для инвесторов. Узбекистан – страна больших экономических и инвестиционных возможностей. Труд, №73 (24755), 26-апреля 2005-г.
- 6.Намроев О. Iqtisodiy mutanosiblik va uni ta’minlash mexanizmlari. Monografiya. T.:TDIU-2004.

7. Shodmonov Sh. Bozor iqtisodiyotiga o'tishda pulning yangi mazmuni va roli. Bozor, pul va kredit. Maxsus nashr, 2001.

8. Yusupov R.A. Bozor munosabatlariga o'tish jarayonida milliy valuta barqarorligini ta'minlashning nazariy asoslari. I.f.n. ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati. T., 2001.

8. Ilmiy-amaliy anjumanlar ma'ruzalari to'plamlari:

1. Iqtisodiyotda barqaror o'sish sur'atlari va makroiqtisodiy mutanosiblikni ta'minlashning asosiy yo'nalishlari. Respublika ilmiy-amaliy anjumani ma'ruzalar tezislari. -T.: TDIU, 2011 yil 13-may.

2. Milliy valuta barqarorligi va iqtisodiy o'sishning o'zaro aloqadorligi va ta'siri. Respublika ilmiy-amaliy anjumani ma'ruzalar tezislari. -T.: Iqtisodiyot, 2009-yil, 21-noyabr.

3. Iqtisodiyotning tarkibiy kislmlari urtasidagi mutanosiblik va muvozanatni ta'minlashning nazariy asoslari. Respublika ilmiy-amaliy anjumani ma'ruzalar tezislari. -T.: TDIU, 2008 yil 6 iyun.

4. Iqtisodiy resurslardan samarali foydalanish mamlakat eksport saloxiyati va rakobatbardoshligini oshirishning muxim omilidir. Respublika ilmiy-amaliy anjumani ma'ruzalar tezislari. -T.: TDIU, 2006-yil 28-dekabr.

5. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash va isloh etish – barqaror o'sishni ta'minlashning bosh yo'li. Respublika ilmiy-amaliy anjumani ma'ruzalar tezislari. -T.: TDIU, 2005-yil 16-aprel.

9. Statistika ma'lumotlar to'plamlari:

1. O'zbekiston Respublikasi Davlat Statistika Qo'mitasi. O'zbekiston Respublikasining 2009-yil statistik axborotnomasi, T., 2010.

2. O'zbekiston Respublikasi Davlat Statistika Qo'mitasi. O'zbekiston Respublikasining 2008-yil statistik axborotnomasi, T., 2009.

3. O'zbekiston ijtimoiy – iqtisodiy ko'rsatkichlari. Statistika ma'lumotlar to'plami. T.: SISM- 2006, 2007, 2008, 2009, 2010.

10. Internet saytlari:

1. www.stat.uz – O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasining rasmiy sayti.

2. www.mfer.uz – O‘zbekiston Respublikasi Tashqi iqtisodiy aloqalar, investitsiyalar va savdo Vazirligining rasmiy sayti.
3. www.omad.uz – Biznes rivoji uchun axborot portali.
4. www.UzA.Uz – O‘zbekiston milliy axborot agentligi rasmiy sayti
5. www.review.uz – "Экономическое обозрение" журналининг расмий сайти.
6. www.cer.uz - Iqtisodiy tadqiqotlar Markazining rasmiy sayti.
7. www.uzreport.com – biznes axborotlari portali.
8. www.eurasianews.com – Yevro Osiyo tadqiqotlar Markazining rasmiy sayti.
9. www.vip.lenta.ru – Internet nashriyoti
10. www.InternetNews.com – yangiliklar serveri.

Sherqul Shodmonovich Shodmonov
Mavluda Tursunovna Yaxshieva
Ravshan Aminbayevich Yusupov

PUL NAZARIYASI

Oliy o‘quv yurtlari uchun o‘quv qo‘llanma

Muharrir Xudoyberdi Po‘latxo‘jayev

Badiiy muharrir Yasharbek Rahimov

Texnik muharrir Yelena Tolochko

Musahhah Muhabbat Xalliyeva

Kompyuterda teruvchi Gulchehra Azizova

Litsenziya raqami AI № 163. Bosishga ruxsat etildi 22.07.2011.
bichimi 60x84 1\16.

Tayms TAD garniturası. Shartli b.t. 8,83. Nashr b.t. 10,4.
Shartnoma № 43 – 2011. 500 nusxada. Buyurtma № 23.

O‘zbekiston Matbuot va axborot agentligining Cho‘lpon nomidagi
nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 100129, Toshkent, Navoiy ko‘chasi,
30-uy.

“NOSHIR-FAYZ” MCHJ bosmaxonasida chop etildi. Toshkent
tumani, Keles shahar, K.G‘ofurov ko‘chasi, 97-uy.